

СУННАТУЛЛА АНОРБОВ

САЙЛАНМА

ИККИ ЖИЛДЛИК

ИККИНЧИ ЖИЛД

САЙЛИ

РОМАН

ТОШКЕНТ

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1984

Ўз 2
А 67

Сўнгсўз муаллифлари -- *М. Маҳмудов, Ж. Насриддинова*

А $\frac{4702570200 \quad 17}{M352(04) - 84}$ 7 - 83

Ўз 2

© Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент.
1984 (сўнгсўз).

БИРИНЧИ БОБ

Жалолхон устахона эшигидан чеккани чиқаётиб, тайёрлов цехи томонга беихтиёр кўз югуртирди. Шунда Ёрмозорда турадиган опасининг: «Бор тонганингни жухуд домлага ташиб, иситиб олганга ўхшайди сени! Ҳеч келмайсан!» деб таъна қилгани эсига тушиб кетди. «Рост бўлсин-э, ўзига иситгани,— деди ичида Жалолхон паширос тутата туриб.— Орамизга совуқлик тушмасин умрбод!»

Сайлихонни узоқроқ кўрмаса чиндан ҳам соғиниб қолади. У билан ўйнаб-кулиб ўтказаётган бу кунлари ганиматдай туюлади баъзан. Нега деганингизда, ҳар кунни газетада нохуш хабарлар. Гўё кўкда қора булут қуюқлашаётгандай эди. Ҳовлисидаги тинчлик вақтинча эканини Жалолхоннинг юраги сезарди. Мана, неча кундирки, у тенгқурлари билан Осовиахимга қатнайди. Ворошиловча отиш нишонига норма тоншириб, ҳарбзарб ҳунарини машқ қилмоқда.

Жалолхон Сайлихонни эслаб энтикади. Узоқдан қорасини кўрса ҳам кўкрагига шабада теккандай яйраб кетади.

Виборг дегани тўғри, жуда олисда. Маргилонда эса осойишталик. Фақат урчуқлар чириллаб айланади. Тароқлар дам кўтарилиб, дам тушади. Гулаларнинг оғзи очилади-ёпилади. Дастгоҳлар тинимсиз ҳаракатда. Моккилар арқоқни судраб, шақ-шуқ бориб келади. Бу «Ривожия» артели цехларидаги табиий жараён. Шаҳар кўчалари ҳам одатдагидай серқатнов, сершовқин, чанги чиқиб ётади. Бозорда эса маъмурчилик. Косаларда қалинлиги бир энлик қаймоқ дейсизми, таррак, ҳатто эрташишар оқ ўригу гилосгача тикилиб кетган. Гузарлар-

даги чойхоналар ҳам гавжум. Лекин доимий миждозлар орасидаги ола-кулалиқ гоҳо-гоҳо кўзга ташланиб қолади. Уларнинг хангомаларида теваракка ажал уруги сочувчи «Маннергейм линияси» ва дарахт тепасидаги «какку қуш» — мерганлар тўғрисида изтироб ва алам билан тўла сўзлар тез-тез эшитилиб туради. Маргилонда ана шундай офтоб чарақлаган, бозор расталари молга, молдан ҳам сотувчию олувчига тўлган кунлардан биринда Жалолхон Қизил Армия сафига сафарбар қилинди. У ҳарбий комиссарликдан уйига қайтганида Сайлихондан кўзини олиб қочиб:

— Шундоқ бўлиб қолди... — деди гуноҳкордай.

— Қандоқ?!

— Энди отпусқа... урушдан кейинга қоладиган бўлди.

Жалолхон бу сўзи билан: «Отпусқада Ўқтамжонни қидириб топамиз», — деб берган ваъдаси устидан чиқолмаганига узр сўраётган эди. Сайлихон тушунди: демак, у кетади. Узоқларга, ўша уруш бўлаётган томонларга кетади. Тирик қайтадими-йўқми, қайдам... Сайлихон юраги бир хил бўлиб, ранги ўчди. Жалолхон ушлаб қолмаганида йиқилиб тушиши ҳам мумкин эди. Кун урганмикан, деган хаёлда Жалолхон Сайлихонни кўланкага тортиди. Сув ичириб, юзини ювди.

Одатда кўчадан бери келмайдиган Фанишер шу куни Жалолхоннинг тиззасидан тушмади. У ҳам ниманидир сезгандай эди. Ўнг қўлини тўппонча қилиб нуқул бўготга қўнган чумчуқ билан мусичаларни нишонга олади ва «пақ» дея бақиради.

— Бунга уруш — ўйин, — Жалолхон маъюс кулимсиради.

Тандирдан узилган нонларни саватда олиб келиб, дастурхонга териб кетаётган Сайлихон танбеҳ берди:

— Даданги кар қилдинг-ку!

Тандирнинг иссиғиданми ёки чет-четда йиғлаганми, Сайлихоннинг кўзлари қизарган.

— Қўявер, — деди Жалолхон Фанишерга термилиб. — Овози қулогимга ўрнашиб қолсин. Патефондай эшитиб юраман.

Сайлихон бир қараб қўйди-да, йўлида давом этди. Шунда Жалолхон унинг лаби учганини пайқайди. Тўғри, Сайлихон ёш бола эмаски, уруш нималигини билмаса. Японларга қарши Ҳасан кўлидаги жанг бир неча кун, ҳатто бир неча соат ичида тугаганига қарамай, унинг аччиқ захридан азоб тортаётган ота-оналар, ҳаттоки шу кичкина Маргилонда ҳам бор. Финляндия уруши-ку, мана бутун

бир қиш, баҳор давом этипти. Ким билади дейсан, яна қанча вақтга чўзилади! Ҳа-ҳа, қанчадан-қанча гулдай йигитларнинг умрини хазон қилмади бу уруш! Булар Сайлихоннинг хотиридан кўтарилган деб ўйлайсизми? Ҳеч-да!

Жалолхон бир хўрсиниб, тиззасидаги Ғанишернинг бошини силади. «Оғир бўлади, — дея кўнглидан ўтказди. — Ёлғиз ўзи, боласи ҳали ёш... Бунинг устига анави ўғлининг алами. Қариндошларидан эса ҳамият кутмайди. Ўзи боридаки ола қарашарди: эга чиқди, иситиб олди, деб. Йўғида келинларини йўқлаб қадам босишларига ишонмайди. На чора? Ҳали ёш-ку, бир купини кўрар. «Ривожия» бор — кўпчилик».

Супрасини йиғиб, қозон-товогини ювиб дегандай, рўзгор икки-чикирларини саранжомлагач, Сайлихон чой дамлаб келди.

— Бошимга кўтариб, «аргимчоқ» учирганимда бунинг менга кўрсатган қаромати эсингдами, Сайли? — дея кулди Жалолхон ўрталаридаги Ғанишердан кўзини узмай.

Сайлихоннинг намиққап кийриклари пирниради. У бош ирғади:

— От гўштининг шўрваси. Парво қилма, дегандингиз.

Эр-хотин гоҳ ўтган гани эслашди, гоҳ мунғайиб ўйга толешди. Дам кулиб, дам чимирилишди. Олисдаги юлдузлар ҳам гўё уларга ўхшаб бир-бирининг дийдорига тўймай мўлтирарди.

Жалолхон эрта тонгда йўл ҳозирлигини кўраётганида ўзига аталган салкам бир қоп юкни кўтариб кўриб:

— Сайли, нима бу, мени уйдан кўчирмоқчимисан? — деди.

Қопга яна нималарни солиш эсимдан чиқди экан, деб хаёл суриб турган Сайлихон эрининг ҳазилини англамади.

— Кўрна-тўшак ҳам солганмисан?

— Йўғ-а.

У чинча-чин ишониб, тахмондан кўрна олишга шайланганида Жалолхон тўхтатди. Қоп оғзини ечди. Ундан даста-даста пон, халтачалардаги майиз, туршак, ёнгоқни олиб, дастурхонга қўйди. Қопдан яна кийим-кечаклар билан бирга битта маргилонпюсха бодомгул дўши ва шохи қийиқча ҳам чиқди. Булар тўй арафасида Сайлихон ўз қўли билан кийдирган дўшиси, гулдор қарга шохига турли рангдаги инаклардан хиёл тикиб, белнига бағлаган кувёлик белбоғи эди.

Жалолхон Сайлихоннинг сепи ичида алоҳида авай-

лаб сақланган бу нарсаларни бир дақиқа томоша қилиб турди-да, қопга қайта солди.

— Манави нарсаларнинг ҳеч кераги йўқ. Аскарни давлат ўзи таъминлайди. Фақат битта тунука товоқ билан қошиқ берсанг бас.

— Қопга солганман.

Жалолхон қайлигининг яширинча бурчак-бурчакда йиглаб юрганини сезиб қовогини солди.

— Нима, ажалим етмай туриб кўймоқчимисан мени? Қўрқиб кетган Сайлихон бош чайқади:

— Ундоқ деманг...

— Йиглайвермай, эсон-омон дийдор кўришайлик, деб яхши ният қил.

Рўмолининг учи билан кўзёшини арта туриб Сайлихон бош ирғади:

— ...дийдор кўришайлик.

Жалолхон ширин уйқуда ётган Фанишер теңасига чўнқайиб, пешонасидан ўпди. Сайлихон уйғотмоқчи бўлганида кўймади.

— Шу ерда хайрлашамиз. Ўғлим тинчгина ухлапти, хотиним уйда мени кутяпти, деб эслаб юраман,— у томоқ кириб, охири сўзини шивирлабгина айтди.

Йўл халтасини кўтариб елкасига олишдан олдин Жалолхон қўлларини белига тираб, бир лаҳза туриб қолди. Ҳовлисида нимаики бўлса гўё хотирида мухрланиб қолсин учун тевааракка ўйчан боқди. Айвоннинг икки томонида қарама-қарши икки эшик. Биттаси меҳмонхонага, бошқаси билан ётоқхоналарига кирилади. Ҳовли этагидаги ариқ ёқасида икки туп дарахт: беҳи билан шафтоли. Бари қий-гос гуллаган. Берироқда анорзор. Уртадаги сўри ҳовлини иккига ажратиб туради. Чакки эмас бу йил узумларнинг шўраси. Дарахтларни ўзи бутар, хомтоқ қилар, экин-тикини чопар, сугорар эди. Сайлихон аёл киши, эплай олармики? Сўрининг шундай биқинида оғборхона. Унда ўзининг ашқол-дашқоллари. Тароқлаш машинаси яратсам деб уриниб кўрганди, қайдам, еог қайтса яна бир уриниб кўрар.

У қўлини белидан аста туширди. Айвон тўрида кўрпасини оёғи билан тегиб таллаб, усти очик, чалқанча ухлаётган Фанишер томонга имлаб, Сайлихонга жиддий тайинлади:

— Мени сўраса, даданг аскарликка кетди, дегин.

У Сайлихонни аста қучиб, сочини силади. Юз-кўзидан ўпди. Кейин сафар халтасини орқалаб, кўчага қараб юрди. Эшикка етганида қайрилиб:

— Сен шу ерда қол,— дея Сайлихоннинг йўлини тўсди.— Яхши ният қил, Сайли.

— Тўхтанг! — Сайлихон негадир уйга қараб югурди. Жалолхон уни тўхтатишга улгурмади. Қўлини кўтарганча қолаверди. Ўғлини олиб чиққани кетгандир, деб ўйлади. Йўқ, Сайлихон битта жимжимадор патир кўтариб чиқди.

— Тишлаб беринг,— деди узата туриб.

Жалолхон айтганини қилди.

— Бу уйдан насибангиз узилмасин, плоё!

Сайлихон тилида, дилида шу тилак билан тишланган патирни кўксига босганча узоқлашаётган эридан кўз узмасди. Бутун продасини жамлаб, ўзини йиғидан тишишга ҳаракат қилар эди.

Жалолхон эса узоқлашгандан узоқлашарди. Унинг эғнида одатдаги иш кийими — ранги ўчганроқ қора трипка шим, катак-катак кўк кўйлак, бошида дўппи. Оёғида эса тракторчилик давридан қолган эски этиги. Қадамини шахдам ташлаб бораётибди. Сайлихон унинг ўртадап баланд чайиргина қоматидан кўз узмас, ҳар бир ҳаракатини, ҳатто кийимининг рангигача эслаб қолиш учун тикилгандан тикиларди. Ана, у муволишга етди. Қайрилиб қарар, деган умидда кутди. «Қарай қолинг, ахир!» дея ичида ялинди ҳам. Қайрилмади.

* * *

Жалолхон поездда кетаётганида Финляндия билан бўлаётган уруш тугади. Бу хабар кўнлар қатори Сайлихонни қувонтирди. У ҳатто кўнглининг бир чеккасида Жалолхонни уйга қайтарсалар-а, деган ширин умид билан яшай бошлади. Йўқ, кунлар, кунлар кетидан ҳафталар, ойлар ўтди — уни қайтаришмади. Жалолхондан ондасонда хат келиб қолади. Қаердалигини, нима қилаётганини ёзмайди. Кўндан-кўп дуойи салом билан чекланади, холос. Сайлихон унинг қаердалигини газета ўқиб, радио эшитиб билиб олишга ҳаракат қилади. Қизил Армия Днестр дарёсини кечиб ўтиб, Бессарабияни озод қилди. (Сайлихон газетада Маршал Тимошенко Бессарабияда қолиб кетган қариндошлари билан топнишгани тасвирланган суратни кўриб қувонди ҳам) «Қаерда бўлмасин боши тошдан бўлсин», — дея тилак тилайди Сайлихон. Ахир баҳор, ёз — бир йилнинг шу икки фасли ичида не-не воқеалар юз бермади оламда!

Сайлихон учун уруш Жалолхон армия сафига чақирилганидаёқ бошланган эди. Шунгами, йиғирма ик

кинчи июль тонгида тардаган ваҳимали хабар уни эсан-кратга олмади. Чамаси Сталинини ҳам эсанкиратга олмаганга ўхшайди. Буни Сайлихон радио карназйндан эшитилаётган унинг сувозидан пайқади: йўлбошчининг сўзлари одатдагидай босиқ, лўнда-лўнда эди. У совет халқини умумий сафарбарликка, уруш эълон қилмай туриб, тўсатдан, мунофиқона хужум қилган гитлерчи босқинчиларни СССР тупроғидан қувиб чиқаришга чорларди.

«Ривожия»да илгари ҳам кўпчилик хотин-қизлар эди. Уруш бошланганига уч-тўрт ой ўтар-ўтмас, агар кекса усталар билан шогирд ўсмирларни ҳисобга олмаганда, фақат аёлларгина қолди. Шунга қарамай, иш суръати илгаригидан баланд бўлса баландки, наст эмас. Фақат илгари цех деразаларидан дастгоҳларнинг шақир-шуқури билан бирга қиз-йигитларнинг шўх қаҳқаҳаси эшитилиб турарди. Энд дастгоҳларгина шиддат билан шақиллайди. Одамлар жиддий. Деворларда ҳам қиёфаси жиддий эркак ёки хотин кишининг расмлари. Улар кўрсаткич бармоғи билан сени кўрсатиб: «Ўзини енгилш учун нима қилдинг?» — дея дангал сўраётгандай бўлади.

Дўкон устига энгашган Сайлихон тараб, оҳорланган тандани куч билан новвойга ўраётганида эрталабки сиёсий ахборотни эслади. Опанинг ўзи олиб боради сиёсий ахборотни. Ҳа, ўша Тўнахон опа. Уларга раис бўлиб келиб қолган. У кишининг айтишига қараганда, пландан ортиқ тўқилган ҳар бир метр атлас душман устидан галабани яқинлаштирармиш. Қандай қилиб? Тўғриси, Сайлихоннинг ақли бовар қилмади бу гапга. Қурол заводида ортиқча ишланган битта милтиқ, ҳатто ўқ ҳам галабани яқинлаштириши мумкин. Чунки ўша милтиқ душманга қарши қаратилади, ўқ эса отилади. Атлас-чи? Мана, қизил атлас, саккиз тенкили сариқ атласнинг янги нухаси тайёрланыпти. Бироқ ундан кўйлак кийиш қайси келнчакнинг кўнглига сигади? Ана, чевар аяни олинг. Яқин-яқингача қариликни бўйнига олмаган, қоши кўзидан ўсма-сурма аримас эди. Энди сариқ турлик атлас буёқда турсин, қора хонакисидан кийиниши ҳам ўзига эн кўрмайди. Чунки ўрта қўлдай икки ўгли урушга кетди. Яна биттаси навбат кутяпти. Кўнглига атлас сигадими унинг!

Каромат чевар бу пайт новвойга ўраб тўқиниға тахт қилинган тандани иккита шогирд болага кўтартириб, цехдан чиқиб борарди. Сайлихон ертидан қараб туриб унга ачинди:

— Ўзини олдириб қўйди, ая, — дея пичирлади. —
Ўгилларидан кечаю кундуз хат кутади.

Эрталаб ишга келганларида кўришибоқ бир-бирига қарайди. Бу хат келдими, деганлари. Жалолхондан ҳам хат йўқ. Сайлихоннинг эс-хуши унда. Илгари Жалолхон ёнидалигида Ўктамжонни ўйларди. Жалолхон кўп хушёр йигит эмасми, сезарди. Аллақасқдаги қизик гапларни топар, хазил-хузул билан хаёлини чалғитарди. Энди у ёнида йўқ. Яримта кўнглини ҳам вайрон қилиб кетди, ўзи айтмоқчи, чоққина жапнати — ҳовли-жойи усиз хувиллаб қолди.

— Сog-саломат юз кўришайлик-да, илоё, — дея пичирлади Сайлихон йўлда хаёл билан кетаётиб.

Онасининг атрофида қўзичоқдай дикир-дикир ўйноқлаб бораётган Ғанишер унинг қўлидан тортиб

— Буви, чанқадим, — деди муюлишдаги газ сув дўконга ишора қилиб.

Бугунги кун Ғанишер учун байрамдай бир гап. Кўпдан бери онаси билан кўчада бирга юрмайди. Чунки у эртаю кеч ишда. Ўзи бўлса мактабда. Бугун якшанба. Дам олиш куни. Онаси ҳам ишга бормади. Шундан фойдаланиб магазинларни айланишди. Китоб-дафтар соладиган жилд харид қилишди. Бунақаси камдан-кам. Сифдошларини кўзи қизийдиган бўлди-да. Ғанишер дикир-дикир сакради.

Сайлихон ҳам ўглининг хурсанд эканини сезади. Шунинг учун унинг қувончини авайлаш учуноқ, раъйини қайтармади.

Газ сув олаётганларида Сайлихоннинг назари сотувчининг паникасига тушди. Тирноқлари йўқ, ушук урган тўмтоқ бармоқлар. У беихтиёр бу майиб қўл эгасига боқди. Шундай қаради-ю, чўчиб кетди. Чуваккина таниш башара, тарам-тарам мошранг икки кўз ўзига қадалиб турган экан. Тиширчилаб қолган Сайлихон нимчасининг чўнтақларини кавлаштиришга тушди. Ниҳоят, сотувчининг олдига майда пул қўйди-да, ўглини судрагандек бўлиб дўкондан нари кетди.

Ғанишер онасининг буичалик шошидтирганига ҳайрон эди. Сувининг ярми стаканда қолди-я! Маана, ўз кўчаларига етиб келишди. Остона ҳатлаб ичкари киришди ҳам. Одатда, онаси ишдай ёки бирон ёқдан қайганида кўчалигини ечиб, кийимини алмаштиради эди. Бу сафар ундай қилмади. Чарчаганми, ранги ўчиб, айвон четига ўтира қолди. Шунда ҳам қўлини қўйиб юбормади. Бағрига босиб, негадир бошини силади. Алланарсаларни айтиб пичирлади. Тез юрганларигами — ўзи ҳам, онаси ҳам терлаган. Иссиқдан бўғилиб кетяпти. Онаси бўлса

кўйиб юборадиган эмас. У янги жилдини ўртоқларига кўз-кўз қилишга шошилаётган эса-да:

— Буви, кўчага чиқмайман. Ховлида ўйнайман, холос. Кўйворинг дея илтимос қилди.

— Нима? — Сайлихон англамади. Фаромушлик билан ўглига бокди. — Ҳа, майли, бора қол.

У кучоғидан чиқиб ўйноқлаганча кетган ўглининг ортидан:

— Овунчоғим... — деб кўйди.

Газ сув дўкенида Маҳамадшерни учратди. Кўзи кўзига тушганида худди ўглидан ажраб қоладигандай бир қўрқув босди уни. Шилимшиқ қуртга ўхшаган бу турқи совуқни кўп йил кўрмади, умрбод кўрмаса ҳам рози эди. Қаёқдан ҳам адашиб бозорбошидан ўта қолди!

Сайлихон Маҳамадшернинг башарасини унутишга, умуман хаёлидан ўчириб ташлашга қанчалик уринмасин, унинг бойўғлиникидай тартил кўзлари, чуваккина захил юзи, лик-лик ўйнаб турадиган чўзиқ кекирдаги, айниқса тирноқсиз тўмтоқ қингир-қийшиқ бармоқлари тасаввуридан бир лаҳза ҳам нари кетмай, унга азоб берарди. Борди-ю, Маҳамадшер изидан тушиб қидириб қолса: «Бу менинг ўғлим. Бер бу ёққа!» — деб зўрлик қилса-чи?!

— Йўқ, йўқ, — дея ваҳима ичида бош чайқади Сайлихон. — Мана етти йилдики не азобда катта қиялман. Нимага бола уники бўла қоларкан?

Сайлихон ана шундай хаёлда қадамини икки босиб, бир қараб, кунларини хавфда ўтказиб юганида, почтачи эшикдан учбурчак хат ташлаб кетибди. Юраги хаприқиб зўрга очди. Хат тепасидаги таниш «дуойи солон»ни ўқиғачина кўнгли ўрнига тушди ва ўз қувончинини ичига сиғдиролмай теварагига аламп-жаланг боқиб чақирди:

— Ганишер!

Ўғли бу пайт сўри тагида узумга ҳалитдан ёвирилаётган чуғурчуқларга кесак отиб, кўриётган эди. У чопиб келганида:

— Отангдан хат келди! — деди Сайлихон. У куларди. Кўзларида эса лим-лим ёш. — Сенга кўпдан-кўп салом...

Ганишер «ура» дея бир сакрадио гапнинг давомини кутмай ўзини кўчага урди. Бир оздан кейин эшик оғзида Ганишер бошлиқ унинг аскарлари — қўлларида ёғоч қилич ва тўшпонча — қўшни болалар пайдо бўлди. Сайлихон Ганишернинг илтимоси билан хатни қайта бошдан ўқиб берди. Хатда аслида салом айтилмаган қавм-

кариндошлар, кўни-кўшилар, ҳамкасб кадрдонлар қолмаган. Фақат навбат Рашишерага келганда Сайлихон (ёлғонни худо кечирсин) бир оз ўздан кўшиб ўқиди:

— Рашишер ўғлимга ҳамда унинг ўртоқларига, — у атрофини ўраб олиб, диққат билан кулоқ солишадиган кўшни болаларга мугамбирона қараб кўйди-да, такрор ўқиди: — Рашишер ўғлимга ҳамда унинг ўртоқларига — Абдуолим, сенга, Нишонбой, сенга, Йўлдошали, сенга ҳам — ҳаммаларингга кўпдан-кўп салом...

Ўз қулогига ишовмай анграйиб қолган болалар бири-бирига қараб, қитиқлари келгандай қиқир-қиқир кулишди-да, чопганча ҳовлига чиқиб кетишди.

Сайлихон ёлғиз қолганида хатни яна такрор ўқиди: «...Отанг боласи бўлма, одам боласи бўл, деган мақол бор-а, биласан. Ҳали қараб тур, Ўқтамжон ҳамманинг хаваси келадиган қиличдай йиғит — ҳақиқий одам боласи бўлиб етишади. Сен кўп қайгураверма, — деб насиҳат қилибди Жалолхон. — Мен сенга айтсам, фарзандга зор одам, асранди бўлса-да, асраб олган боласини кўз қорачигидай парваришлайди. Ишонавер ганимга...»

Жалолхон ўзи ҳаққа кам ёзибди. Фақат хатининг охирида: «Мендан хавотир олма. Шукр, тўрт мучам бут. Ҳозирча тўп отишга ярашман», — дебди.

Уруш бошлангандан бери Жалолхондан келган биринчи хат анча кечикиб, Сайлихонни кўп ташвишга солди албатта, лекин кейингиларининг кети узилмади, дейиш ҳам мумкин. Бу хатларда дуоини саломдан ташқари, яна бирга бўлганларида айтилмай ичида қолиб кетган ёки кейинги пайтларда йиғилиб қолган илиқ сўзлари — дилроз айтишувлар ҳам бўлардики, бўлак-бўлак қорозларга битилган бундай хатларни қўлга олсанг, бамисоли куйдирадигандек қайноқ туюларди.

Ғарбга тақа-тақ, тақа-тақ чопадиган ҳарбий эшелонлар каби иссиқ ёз шитоб билан ўтиб ҳам кетди. Маргилонда хазонрезги бошланиб, совуқ тушиши билан гўё неча минг километр узоқдаги урушнинг ваҳимали наъраси баралла эшитиладигандай бўлиб қолди: темир йўл станциясидан гоҳ Фаргона, гоҳ Андижон томонга ярадорлар ортилган ҳарбий-санитария поезди ўтиб турарди.

Эрталаб сиёсий ахборотга тўпланишдан ташқари, одамлар ишдан кейин ҳам негадир уй-уйига тарқашга шўшилмас, тўрттасининг боши бириккан жейга бошқалар ҳам беихтиёр уймаланиб қоларди. Уруш мусибати ҳамжихат қилиб қўйганди одамларни. Уларни бугун қорхона ҳовлисида ушлаб турган яна бошқа сабаб ҳам

йўқ эмас. Хамма кутарди. Кўзларда: «Нима гап?» деган савол. Ахир каттаю кичик «Ижроқўм ота» деб хурмат қиладиган шаҳар советининг раиси бекорга келмагандир «Ривожия»га?

Ана, чиқишди. Идора олдидаги айвонда тўхташди. Ижроқўм ота одатдагидай тулки теллақда. Китель сиртидан беқасам тўн кийган. Оёғида этик. Сайлихоннинг уни кўрмаганига кўн бўлди. Илгарилари чехрасига салобат бағишлаб ялтйллайдиган қон-қора мўйлови қировланиб қолибди.

Хавонинг авзойи хунук, совуққина бўлишига қарамай, Тўпахоҳ опа Ижроқўм отанинг олдига тушиб ичкаридан кўнгири коверкот костюмда чиқди.

— Ўртоқлар! — деди Тўпахоҳ опа қўл кўтариб.

Сайлихон ўттиз бешинчи йил 8 Март митингида биринчи бор кўрганида опа кўк гимнастёрка устида беллини қисиб камар боғлаган хипча жувон эди. Ўшанда ҳаммадан ҳам кўпроқ унинг калта қирқилган сочию бошидаги шанкаси хайратга солган эди. Орадан атиги олти йил ўтибди. Лекин қаранг-а, одам шунчалик ўзгариб кетар экан. Бу илгариги Тўпахоҳ эмас, ўт-олов эди у!.. Бу анча йўгон тортиб қолибди.

«Мажлиснинг мажлисдай ўтишини» ёқтирадиган раисе опа бу сафар негадир кириш сўзини калта қилди. Хайъат ҳам сайланмади. Тўппа-тўғри Ижроқўм отага сўз берди:

— Эшелон келяпти, сингиллар... Ўт ичида қолган жойлардан кўчирилган хотин-халаж, қари-қартанлар тушган эшелон, — деди Ижроқўм ота идора олдига йиғилганларга қараб. У бошидан тулки теллагини ечиб, кўкрагига босди-да, сўзини давом эттирди. — Ўша жабрдийдаларни кутиб олишимиз керак... эгачи-сингилларимиздай, ўз болаларимиздай... Бир оз сиқилишиб яшашга тўғри келади...

— Сингилларимиз!.. — кекса кишининг овози эшитилди пастдан.

Сайлихон ўз чекига тушганлар учун Жалолхон армияга чақирилгандан бери бўш ётган меҳмонхонани тартибга келтиргач, кейин вокзалга отланди. Етиб келганда вақт хуфтондан ошган, шунга қарамай, бутун Маргилон бу ерга кўчиб чиққандай эди. От-аравалар ҳам турнақатор. Майдон четида бир неча санитар ва сингил машиналар ҳам турарди.

Кутилган эшелон тун яримда келди. Қизил вагонлардан тушаётганлар қадамни зўрга босадиган қари-

қартаңлар, уруш даҳшатидан юрак олдирган, узоқ йўл азобидан қолдан тойган ёш болали хотинлар жанг қилаётган офицерларнинг оилалари эди.

Сайлихон бир кампир билан чолга кўмаклашиб бораётганида кўққисдан чақалоқ чирқиради. Эҳтиётсизлик қилиб бирортаси йиқилдиёв, деб ўйлади. Шу заҳоти чақалоқнинг йиғисига қўшилиб қоронғида қиз боланинг: «Ойижон, сенга нима бўлди?» — деган кўрқув тўла товуши эшитилди. Сайлихон чол билан кампирни кўчириб келтирилганларни жойлаштириш билан шуғулланаётганлар ёнида қолдириб, зудлик билан кетига қайтди. Гўдақнинг йиғиси тинган бўлишига қарамай, у говур-гувур, тақиртуқур ичида қиз боланинг таниш товушини илғай олди. Сайлихон тусмол билан борса, бир хотин темир йўл ўртасида чамадонини қучоқлаганча гужанак бўлиб ётарди. Сутериқ гўдақ унинг пинжигача суқилиб, кўкрагини тимирскилар эди. Катталарнинг жемпери устида осилиб, ҳалпираб турган олти-етти ёшлардаги қизалоқ эса уларнинг атрофида гир айланар, йиғламосираб ҳамон ўша бир хил саволни қайтарарди:

— Ойижон, сенга нима бўлди?

— Ҳозир... ҳозир босилиб қолади, — дерди аёл инқиллаб.

Сайлихон унинг тепасига энгашди.

— Суясам юроласизми? — деб сўради хотиндан чалаярим русчалаб.

Аёл бўлса ҳамон:

— Ҳозир... бирпас, — дея инқилларди.

Сайлихон перрон томонга қараб қичқирди:

— Ҳо-ой, ким бор! Дўхтир чақиринглар!

Аммо унинг овози шовқин-сурон ичида босилиб кетди шекилли, жавоб бўлмади. Вақт ўтмоқда. Совуқ ҳам аччиққина.

Сайлихон бир кўлида бола билан чамадон, бошқа кўлида аёлни кўлтиқлаб, тошлоқ темир йўлдап юриб, перронга яқинлашганида, Каромат чевар келиб қолди. Икковлашиб аёлни вокзал майдонигача етказиб келишди. Аёл ҳушидан кетган эди.

Майдонни от-араваларнинг тақир-туқури, одамларнинг вағир-вуғури тутган. Кимдир тўполонда халтасидан айрилиб, у ёқдан-бу ёққа югурарди. «Тез ёрдам» машинасига кўз тутиб бемор аёлни суяб ўтирган Каромат чевар сиртида индамагани билан ичида дод соларди.

Ниҳоят эски, шалоги чиққан (балки шунинг учун ҳам фронтга жўнатилмаган) «Тез ёрдам» машинаси етиб

келди. Врач аёлни кўриб ҳам ўтирмади, машинага солдию шошилиб жўнаворди. Манави дилдираган қизи билан ўгли ҳамда юки қолгани ҳеч кимнинг эсига ҳам келмабди. Нима қилиш керак? Кўчириб келтирилганларни жойлаштириш билан шуғулланаётган шаҳар ижроия комитетининг раисига айтганларида, у ҳам ўйланиб қолди. Умумий ётоқхонага айлантирилган кино-театрга ёки клубга элтиб жойлаштирилса, бўлмайди. Чунки жуда мурғак булар. Етимхонага эса қизча тўғри келгани билан кўкракдан ажрамаган анови гўдак тўғри келмайди. Опа-укани бир-биридан ажратишга кўнгли йўқ.

Ижроқўм ота Сайлихон қўлида ором олаётган чакалоққа қараб кулимсиради:

— Ухлаб қопти-ку, а? Энди уни безовта қилиш ҳам яхши эмас.

Ижроқўм отанинг бу билан нима демоқчи эканини фаҳмлаб:

— Онаси тузалиб чиққунча, бизникида тура қолишар. Жой ҳозирлаб қўйганман, — деди Сайлихон.

Шу кечаси Каромат чевар уйига кетмади. Қандай кетсин, Ижроқўм отанинг машинасига ўтираётганларида уйғониб қолган гўдак Сайлихоннинг қўлида чирқираб турибди-ку? Унга қўшилиб қизча ҳам йиғлади. Балки тўғричи Ўқтамжон ҳам ётеираб Хидойбибининг қўлида шундай чирқирагандир?

«Эй, худойим», — дея пичирлади Сайлихон изтироб ичида.

— Овуниб қолади. Бола-да, — дея далда беради Каромат чевар.

Эрта тонгда Сайлихон касалхонага бориб қайтди.

— Бугун операция қилишармиш, — деди Каромат чеварга шивирлаб. У бир бемор аёл билан сўзлашиб, унинг тўғрисида у-бу нарсаларни, исми фамилияси Ольга Назарова эканини билиб олганди. — Қорасонга айланиб кетибди.

— Қорасон?! — Каромат чевар қошини чимирди.

— Ҳа, кўкрагининг бир томони биқинигача қорайиб кетганмиш.

— Вой, бечора! Болаларининг бахтига жони омон қолсин-да.

— Булар тушган эшелонга немис самолётлари ҳужум қилибди. Аросатда яраси ҳам кўзига кўринмабди. Поезд хавф-хатардан узоқлашиб, тинчиганларидан кейингина эсига келиб қараса, ўқми, бомба парчасими, кўкрагини тилиб ўтган экан. Вагондагилар ўзларича даволашибди. Йўлда

эшелондан қолиб кетишдан қўрқиб, докторга кўрсатмабди. Мана, оқибати.

— Тиг тагидан соғ чиқсин-эй, бечора! — дея хўрсинди Каромат чевар.

Сайлихон айвоннинг ўнг томонидаги эшикка кўзи тушиб жим бўлиб қолди. У ерда ҳалиги дод солган малла сояли қизча турарди. Шу чоғ унинг ортидан иккинчи бош кўринди. Унис ховлидаги шовқиндап уйғониб кетган Ғанишер эди.

Қизчани ўзига ром қилиш учуноқ Сайлихон нулимсираб:

— Маманг привет айтдилар, — деди.

Қизча тушунди шекилли, ўзини катталардай тутиб сўради:

— Келмадими?

— Согайишим биланоқ келаман, деди. Унгача Ғанишер билан ўйнаб юра тураркансан...— Сайлихон алдагани бола яхши қабилида иш тутди, бироқ қизчанинг шишадай тиниқ, жиддий кўзи билан кўзи тўқнашганда ёлғон сўзлаганини ҳис этиб қизарди. — Ҳали ювиқсиз юрибсизларми? Боринглар!

Сайлихон шу куннинг эртасига эрталаб цехга энди кирган ҳам эдики, идорага чақириб қолишди:

— Қасалхонадан сизни йўқлашди, — деди қотиба қиз идора эшигини очиши билан. — Бориб келаркансиз, раис она тайинладилар. Сайлихон изига қайтди.

Қасалхона дарвозасидан кираётиб қоровулхонада ҳеч кимни учратмади. Илгари қайсиям бойга қарашли бўлган бу ховлининг тўрт томони гир айлана иморат, одди айвон, ҳар бир хонанинг эшиги алоҳида айвонга очилади. Сайлихон бу ерга кеча эрталаб келиб кетгани учун ҳам Ольга Назарова ётган хонани яхши эслаб қолганди. У айвонга кўтарилди ва ўнг томондан учинчи эшикни чертди. Ичкаридан жавоб бўлавермагач, эшикни иккиланиброк очиб, бош суқди. Дераза пардаси ёниқ, хона ичи нимқоронги эди. Сайлихонга чапдаги каравотда кимдир ётганга ўхшади. Ухлаётгандир? У яқинлашаётиб, секингина чақирди:

— Ольга!..

Сайлихон кўл чўзиб дарпардани қия оқди. Қайрилиб, беморнинг тепасига энгашди

— Ольга...

У сесканиб тушди. Оқ чойшабга ўралган Ольга Назарова каравотда шамдай қотиб ётар, хоша ичи эса ютиб юборадигандай секин эди.

— Ольга...— дея пичирлади у.

Сайлихон тисарила-тисарила эшикдан чиққанида айвонда кўзойнаги тагидан тикилиб турган оқ халат, сури қалпоқлик кекса кишига дуч келди.

— Сизмидингиз? — деди у.

Сайлихон нима гаплигига тушунмай бош ирғади.

Калта даҳан, бағбақаси осилиб тушган бу кекса киши унга:

— Асраб қололмадик, — деди афсусланиб. — Кўкрагини кесиб ташласак ҳам бўлмади. Сиз билан болаларини йўқлади... Номингизни ёзиб олган экан.

— Ха-ха, — деди Сайлихон тинларигача тақирлатиб юбораётган титроқни босолмай. — Унинг иккита ёш-ёш боласи қолди.

Оқ халатли кекса киши айвон бўйлаб аста кета бошлади. Сайлихон эса ундан жавоб кутиб оғзига тикиларди.

— Яхши-яхши... — деб қўйди бағбақалик калта даҳан киши.

Сайлихон тушунмади. Нима яхши? Иккита ёш-ёш боланинг етим қолганими? У ёнидаги хомсемиз кишига ёқтирмайгина қараб қўйди. Бу пайт айвоннинг у бошидаги эшикдан оқ халат, оқ дурралик бир жувон ховлиққанча чиқиб, атрофга алаи-жалаи кўз югуртирди-да, чақирди:

— Доктор!

Мудрагандай қадамини секин-аста босиб, Сайлихон билан ёнма-ён бораётган кўзойнакли кекса киши бу хадик тўла товушдан, назарида, чўчиб тушди. Ялт этиб рўнарасига қаради.

— Юраги тўхтаб қолди!.. — Айвоннинг у бошидаги аёл типирчилар эди.

Кекса доктор Сайлихон томонга ўгирилди-да:

— Кечирасиз... — деди.

Нима учун кечирини керак?! Ахир унинг биридан бири ёш...

Доктор лапанлаганча елиб борарди. Сайлихон кетидан бир интиладю тўхтади. Қараб туриб унга раҳми келди. Халигина кўзига ёмон кўринган биққисемиз киши энди... Қўл кўтарди. Аммо доктор кўрмади. Оқ дуррали хамшира билан боиланиб, қайсидир бир хонага кириб кетди. Сайлихон гангиб қолди: энди нима қилсин? У ён-берига қараса, кўчага чиқиб қолибди. Дафъатан кизчанинг озиб-тўзиб, бир парчагина бўлиб қолган юзи, ёшига номуносиб даражада ақлли, чуқур тушган кўм-кўк кўзлари ўзига тикилиб тургандай, онам қани, дея сўраётган-

дай, топиб бер, дея дов қилаётгандай туюлиб кетди. У бе-
ихтиёр касалхона дарвозаси кесакисига суянди. Юраги
эзилиб, уруш нималигини илк бор шунда ҳис этди. Қандай
жавоб қилади болаларига?

...Ольга Назаровани Ватан Уруши қурбони сифатида
шаҳар жамоатчилиги дафи этди. Унинг мурғаккина бо-
лалари ҳам бу маросимда иштирок этди.

Қалин кийинтириб, бошига жун рўмол ўраб-чирмаб
ташланган Яша яйдоқ қир этагидаги қабристонга етгун-
ларича Сайлихоннинг елкасига бош қўйиб ухлаб қолган-
ди. (Боланинг исми Яша, қизчанинг исми Настя эканини
Сайлихон кўргани борганида уларнинг онасидан билиб ол-
ганди. Тугилиш гувоҳномаларида эса Яков ва Анастасия
деб ёзилган.)

Настя Ғанишер билан қўл ушлашиб жимгина турар-
ди. Унинг икки кўзи тупроқ уюми устидаги қизил мато
ўралган тобутда. Онасининг юзини ёнаётганларида у
қўққисдан чийиллади-ю, ўзини тобутга отди:

— Мамочка!!! — дея дод соларди у қовқоққа ёлишиб.

Яша унинг товушидан уйғониб кетди. Икки пораси-
данинг дод-войи маросимга йиғилганларнинг кўнглини
вайрон қилиб юборди.

Тупроқ тортилди. Одамлар тарқалди. Йиги ҳам тин-
ди. Қабристон бўшаб, орқада ёлғиз мазор — кулранг
дўнглик қолди.

Сайлихон кичкинтой қўлида, қолган икки каттароғи-
ни эргаштириб, қабристондан энг кейин чикди.

— Утиринглар, элтиб қўяман, — деди кимдир орқадан.

Тулки телпак, беқасам тўп кийган Ижроқўм ота
келарди қер босган мазорларни оралаб, четроқда ўша
«Эмка» машинаси турарди.

Бола ҳар қачон ҳам болалигига борар экан. Ҳали
яқинда онасининг тобутига ўзини отиб дод солган Настя
Ғанишерга қўшилиб, ўзини машинага урди. Ойна олди
менинг жойим, қилишиб талашиб ҳам олишди. Талашинг-
лар, ҳа, талашаверинглар, тентаклар! Сайлихон улар
томонга кўз қирини ташлаб қўйди. Яша бўлса кўкрагини
татамарди. Кўн ўтмай машина эшикларининг оғзида
тўхтади. Тушаётиб миннатдорчилигини билдирганида,
Ижроқўм ота қайрилиб қараб:

— Сизга раҳмат, кизим. Ишлик одамсиз. Болалар би-
лан қийналиб қолмасмикаеиз? Бу пиковини интернатга
тоншира қолинг. Тайинлаб қўйганман, — деб маслаҳат
берди.

Ишхонасидагилар ҳам шунч маъқул кўринди. Чунки

болалар кўпчилик ичида ўсади. Озиқ-овқат, кийим-кечаги давлат бўйнида. Энг муҳими одоб-ахлоқ, илм ўргатадиган тарбиячилар кўлида бўлади.

Сайлихон шуларни ўйлаб, эшикдан кириб келганида нималарнидир титкилаб ўтирган болаларни кўрди-ку, эътибор этмади. Кун ботган, кечки аёз узиб оладиган гирашира пайт. Қозон осиб, бирер иссиқ овқат қилиш буёқда турсин, ҳатто чой ҳам қўйилмаган.

У кийимларини алмаштираётганида:

— Соня хола, хат! — деди Настя.

Вужуди жимир этиб кетди Сайлихоннинг. Жалолхонданмикан?

— Қани?

Настя тўрт букланган қоғоз узатди. Учбурчак бўларди-ку, фронтдан келган хатлар?! Сайлихон ялт этиб Настяга қаради. У шундагина болалар касалхонадан бериб юборилган Ольганинг тугунини титишаётганини пайқади.

Сайлихон бир-бир босиб, деразага яқин борди. Чироқ ёқишга ҳам сабри чидамай, кўлидаги тўрт буклоғлик қоғозни очиб, ойна ёруғида ўқий бошлади:

«Настенька, — деб бошларди бу хат. — Сен ақлли қизсан, укангни йўқотиб қўйма, эҳтиёт бўл. Даданг кидириб келади... Мехрибон синглим Соня...» — охириги сўз чаплашиб кетиб, хат шу ерда узилиб қолганди. — «Соня»... Соняси ким бўлди?

Сайлихоннинг кўлида қора қаламда йирик-йирик ёзилган хат, кўз ўнгиде эса Ольганинг ҳали қор босмаган янги қабри. У ўйчан туриб қолди.

— Ойингнинг Соня деган синглиси борми? — дея Настяга мурожат этди.

— Йўқ, Соня хола, — Настя бош чайқади.

Унинг «Соня хола» деган овози қулогини куйдириб юборгандай бўлди. Шундагина Сайли исми улар учун Соняга айланиб қолганини фаҳмлади. Ох, бечора Ольга! Хатда яна нималар ёзиб, нималарни тайинламоқчи бўлди экан? Юрагидагиларни айтолмай, дарди ичида кетибди-ку, шўрликнинг!

Сайлихон Ольганинг болаларини интернатга топшириш уларнинг тарбияси учун фойдали, деган фикрга келган эса-да, шу қарорини амалга оширишга келганда иккиланиб, анчагача қийналиб юрди. Лекин кейинга суришдан нима фойда? Дам олиш куни Ганишерни уйга қоровул қилиб, икки болани олиб кўчага чиқди. Қаёққа кетаётганларини айтмаса ҳам Настя сезганга ўхшайди — кўзларида мунг.

Улар оёқларидан совуқ ўтиб, бозор бошидаги майдонда автобус кутишди. Элакда элангундай майин қор ёғарди. Ольганинг гўри балки кўмилиб ҳам кетгандир. Балки...

Кимдир этагидан тортгандай бўлди. Яшани қўлида кўтарганча турган Сайлихон нагта энгашди. Настя экан.

— Соня хола, — деди у секингина, — бизни қаёққа олиб кетяпсиз?

Сайлихон айтишга ийманди.

— Интернатгами?

Сайлихоннинг эти жимираб кетди. «Кичкина боши билан қаёқдан била қолди бундай сўзни?»

Сайлихон депениб турди-турди-да, қараса ҳамон Настянинг икки кўзи ўзида. Жавоб кутарди. Ҳа, бир нима дейиши керак. Алдаса, ўзини ўзи алдаган бўлади. Очигини айтгани яхши. Кичкина бўлгани билан бу тушунади.

Сайлихон энгашиб Настяни ўзига тортди. У: «Биласанми, доно қизим», деб қўйиб, ўзи эртадан-кечгача ишда бўлишини, уларнинг иссиқ-совуғидан пайтида хабар ололмаётганини, интернатда эса уч маҳал овқат, тоза кийим беришини; ўқитиш-ёзишга ўргатишларини чалачула русчалаб тушуштира кетди. Настя диққат билан эшитган сайини кўзига гилт-гилт ёш тўла борди. Сайлихон сўзини тугатганда у рози бўлиш ўрнига:

— Топширманг бизни, хўпми? — дея ялинди.

Сайлихоннинг миясига бирдан қон ургандай бўлди. Кўз ўнгиде чирқираган чақалоқ намоён бўлдию юраги зириллаб кетди. Боланинг қилтириқдай бўйни каттагина калласини базўр кўтариб тургандай, беҳолгина олдинга чўзган қўллари чийдай-чийдай, шундай аянчли эдики!

— Ўктамжон, ох, болагинам, — дея шивирлади ва беихтиёр Яша билан Настяни бағрига босди.

ИККИНЧИ БОБ

Маргилоннинг тор кўчаларида телба изгирин тентирарди. Чорраҳадаги чойхона бўш. Илгариги гангир-гунгур хангомалар йўқ. Хафақон бир кайфият ҳукмрон эди. Тушга яқин куннинг кўзи йилт этди-ю, лекин қайта қовогини солди.

Кўчанинг у юзидан чарм шапка, чарм камзулли киши ўтиб борар эди. Дарвоқе, Маҳамадшер бу томонларга қадам босмаганига кўп бўлган. Ана, у гўё дилдираб турган яланғоч оқ терак тагидан ўтиб, ўнг қўлдаги тор

кўчага қайрилди. Муюлишдан санаганда учинчи дарвоза қаршисида тўхтаб, жез халқасини иккиланиброқ тақиялатди. Ичкаридан жавоб бўлавермагач, халқага шиддатлироқ кўл урганида дарвоза ўзидан-ўзи очилди. Маҳамадшер усти ёпиқ дарвозахона тагидан ўтди-да, чокқина чорси ховлига чиқди. У ердан айвонга кўтарилди.

Сандал иссиғи элитганми, ўтирган ўрнида мизғиб қолган уста Умар оёқ дунуридан уйғонди. Пойгакда кимдир турганини пайқаб, меҳмоннинг истиқболи учун кўзгалди.

— Ассалому алайкўм! — деган сертавозе овоз эшитди шунда.

У бу товуш эгасини кўрмаганига кўп йиллар ўтган эса-да, дарҳол таниди.

— А-алайк... — деди рўйхуш бермай...

— Қимирламамг, дада, қимирламамг, — деди унинг аксига Маҳамадшер.

У этигини ханикка артиб-артиб чўзилиб, туғунни сандал устига кўйди-да, уста Умарнинг кўлини олишга шошилди.

— Ҳа, тузук. Эсон-смон қайтибсиз, — деди уста Умар дуойи фотиҳадан кейин.

Тавба, кунни кеча гузарда эслашган эди-я. «Худованди карим-чи, ҳей, кўпчиликнинг насибасига чапгалингни солган санмисан, деб тирноқларини битталаб суғуриб олибди, қахратон омбириминан», — деганди, Шоди қудунг.

— Шунисига ҳам шукур қилинг.

— Ҳа, ие! Йўқасам-чи! Пешонада бор эканки, тайгада қарағай кесдик. Эскичасига айтганда, туз-насиба ўша ёқларга ҳам сочилган экан-да.

Уста Умарга Маҳамадшер кўп йил қамоқда ётганига ҳеч хафа эмасдай туюлди. Илгарилари анча димоғдор эди. Қайнатаси бўлмиш ўзига ҳам кўл учиди муомала қиларди. Мусофир бўлмай, мусулмон бўлмайсан, деганларича бор.

— Дада, галат хайлларга борманг-а, ҳеч. Менинг кўнглим сизга насибатан бировга ёлгон, ўзимга чин, бояғи-бояғидай. Қайтган кунимок зиёрат қилгани келмоқчийдим. Андишага бордим. Йўқ, мана бари бир илгариги меҳр-оқибат баланд келди. Ўзимни тўхтатолмадим. Даданинг қўлларини кўзимга бир суртай, деб келдим...

Маҳамадшернинг оғзидан ёгдай майини оқаётган бу сўзлар кекса кишининг дилига таъсир этмай қолмади, албатта. — Сотти! — дея чақирди кичик қизининг ишга кетганини ҳам унутиб.

Лекин шу заҳоти эслади-ю, энгашиб, сандал кўрхонасидан чойнакни олди. Дастурхондаги тўнкариғлик пиёлаи чайиб ташлагач, чой қўйди. Маҳамадшер эса собиқ қайнатасининг ниятини тушуниб, тугунини ечди. Кўн йиллар илгари ҳам Маҳамадшер энчигига шундай совга-салом билан кириб келган эди. Уста Умар ногаҳон эслаб, сийрак, оқ оралаган қошини чимкрди, қалбига ҳадик ва хижолатга ўхшаш ноаниқ бир туйғу тўр ёзди. Ҳар қалай эиди у етти ёт бегона. Кўксинда асраб юрган хусумати ҳам бордир аҳтимол. Йўқ эса нимага келди? Қандай ниятда остонасидан ҳатлади?

— Овора бўлибсиз, мулла, — деб қўйди у ва меҳмонга чой узатди.

— Ия-ия! — Маҳамадшер қўлини кўксига қўйиб камтарона илжайди. — Уялтирманг кишини дада! Оворагарчилиги бор эканми! Сизни бир кўргим келди. Зиёрат қилиб кетай деб... Қолаверса, никоҳ, шарият йўли билан чамбарчас боғланган қариндош, ота-боламиз ҳали!

Уста Умар безовталанди. Ранги сезилар-сезилмас оқарди. Тишлаган ноии томоғидан ўтмай, оғзидан қолди. «Э, гап буёқда экан-ку», — деди ичида. Отаси Қамбар, бобоси Абдиалим... — етти пуштигача касиб ўтмаганими, тонг белги берганидан то қоронғи тушгунча, ишу илани калавага ўраб, калавани дўконга олиб, мокининг шақ-шуқ бориб келиши-ю, арқоққа тикилиб ўтганлигидан илм-фандан беҳабар, оми, шарият йўл-йўригидан узоқроқ эди. Шунинг учун ҳам собиқ куёвининг сўзлари унинг юрагига гулгула солиб қўйди. Нима деса экан?

Маҳамадшер қайнатасининг дами ичида ўтириб қолганидан фойдаланиб, ҳангаманинг жиловини бутунлай ўз қўлига олди.

— Бу Гитлер баттол, жуда қаттиқ келди-ку, а, дада? — дея бош чайқади. — Ленинградни бутунлай қамал қилди. Аҳолиси очликдан қирилиб, ит, мушук гўшти еяганмиш.

— Йўг-эй?!

— Ишонаверинг! Уқ-дори хайф уларга, қўйвер бирининг этини бири есин. Шаҳарни бузмай-нетмай осонгина қўлга оламиз, дегаиммиш.

— Ким?

— Ким бўларди? Гитлер-да!

Уста Умар Гитлер қўшинининг ваҳшийликлари тўғрисида радиодан ҳам, одамлар оғзидан ҳам эшитган. Аммо Маҳамадшернинг мана бу гапи уни даҳшатга солди.

— Ё тавба! — дея ёқасини ушлади.

— Эшитдингизми, ҳукумат Москвадан Куйбйшевга кўчганмиш?

— Сталин Кремлда эмиш-ку?

— Шундай дейишат-та! Бошқа нима ҳам дерди, душман қалъа дарвозасини тақиллатиб тургандан кейин!

Маҳамадшер уста Умар билан хайрлашаётиб: «Сайлихондан қандай айб ўтган бўлса, барини кечирдим. Бизни яраштириб қўйинглар. Ўртада бола бор»,— деб илтимос қилди.

Сайлихон бу гапларни синглисидан эшитганида жони нақ ҳиқилдогига кезди. Ахир бу қандай юзасизлик? Бошида Жалолхондай валломат эри бор. Бундайларнинг юзтасига ҳам алиштирмайди уни!

— Қадами қирқилсин! — деди жигибийрони чиқиб.

Сайлихоннинг кайфи бузилди. Тинчини йўқотди. Кекса одамни безовта қилиб, уйга тўппа-тўғри бостириб киришга нима ҳақи бор Маҳамадшернинг? Агар ўзи ўша ерда бўлганида оёқ ости қилдириб қўймасди у беҳаёга! Маҳамадшернинг сўзлари жуда алам қилди. Харомхўрлиги учун шармандаси чиққан бир кимса Сайлихоннинг айбидан ўтармиш! Сурбетлик ҳам эми билан-да!

У кўн вақтгача уйқуси нотинч бўлиб, галати-галати тушлар кўриб юрди. Жалолхондан хат ҳам кечиккандай эди тахминиди. Бунинг устига кутилмаганда қиш қаҳрига олди. Кўча-кўйни қорасовуқ яларди. Фаргоначилик, печка қуриб, уйни иситишга ўрганишмаган. Эскича уй. Қора мўри-ю, ўртада сандал. Уйқулари келганда сандал теварагига жой солади. Кичкинтой Яша ўзи билан ётади. Ундан Ўктамжоннинг хиди келади. Дераза яланг қават. Совуқни унча тўсмайди. Аччиқ аёз тешик-тирқишдан туш зулмати пардаси остида ўғринча киради-ю, ҳаммаёқни музлатиб юборади. Гоҳ болалар бошларини буркаб, сурила-сурила сандал ичига кириб кетишади. Эрталаб қараса, оёқлари кўрхонадаги кулда ётган бўлади.

Ўтган ёз-кузда ўтин гамлашга имкони бўлмади. Шаҳар биқинидаги колхоз айвонга кўсак тўкиб кетган. Ишдан қайтганида шуни чувийди. Пахтасини тоншириб, гўза пўчоғини ёқишади. Анчадан бери тирикчилиги шундай. Болалар ухлаб қолишади. Ўзи ярим кечагача кўсак чувийди. Ҳозир ҳам қўли ишда, хаёли эса учқур отдай. Хаёлни тўхтатиб бўлар эканми? Ишқилиб Жалолхони омон бўлсин-да, бахтига!

У пахтаси чувилган гўза пўчоқларни этакка йигиб, ўчоққа тўкди. Қўрни косовда ковлаштиргач, энкайиб пуфлаётганида мўридан учиб тушган қор учқунини чак-

касига кўнар ва чивин чаққандай жизиллатарди. «Бу ердаки шунчалик, уёқларда қандай экан?» — деган фикр ўтди кўнглидан. Охириги хатида ёзишича Жалолхонлар ўрмонда туришганмиш. Тўғриси, ўрмон қандай бўлишини тузукроқ тасаввур ҳам этолмайди. Марғилолу Фаргона яна атрофдаги бир неча қишлоқдан бўлак қаерни ҳам кўрибди? Қалин ёввойи дарахтзордир-да, ўрмон деганлари?

Сайлихон қанор тагида қолган кўсакни айвонга чиқариб қўяётганида ҳовлига кўз ташлади. Ошпоқ ҳовли этагидаги икки туп дарахт кўш гарамга ўхшарди ҳозир. Девор ортидаги паст-баланд уйларни ҳам қор босган. Қор эса ҳали-бери қўядиган эмас.

— У ёқларда ҳам қалиндир? — дея пичирлади Сайлихон бўралаб ураётган қорга қунишибгина боқар экан.

У бурчада турган суғурги билан хокандозни олиб, ичкари кирди. Аммо шу заҳоти қайтиб чиқишга мажбур бўлди: кимдир кўча эшикни тақиллатар эди. Бемаҳалда йўқлаб келган ким экан? Сайлихон юраги бетламайгина айвондан пастга тушди. Анча беридан туриб:

— Кимсиз? — деди.

— Анди онангиз бўламан, келин пошша! — эшик ортидан аёл кишининг сертакаллуф товуши эшитилди. — Қаламқош Сарвиноз билан ўн гулидан бир гули ҳам очилмай сўлган Жонийгит ўғлим тўғрисида кўшиқ тўқиганман. Эшитасизми айтиб берсам?

— Ё парвардигор! — Сайлихон бир хўрсиниб қўйди.

У истар-истамас, бориб эшик иллагини очди.

Остонанинг нариги томонида хушбичимгина бир аёл дийдираб турарди. Қор тўпикдан баланд бўлишига қарамай, сарпойчанг — у ялангбош, юпқа коверкот камзулда эди. Ичидан уриниброқ қолган сариқ турлик атласдан жиякли лозим ва кўйлак кийган. Унинг шахло кўзларида потабийй йилтираётган учкунни ҳисобга олмаганда, қирқ ёшлардаги ўрта бўй бу аёл хушбичимгина эди.

— Поччангиз, сенга хосиятхон атлас ярашади, дердилар.

Аёл ёш жувонлардай ноз-карашма билан қалин қорни кечиб, гир айланди. Шунда унинг хипчагина елкаларини тўлдириб, ҳурпайган сочлари тўлқиндай тўлғандию белига чирмашди.

Кўринишда хушчақчақ бу аёлниң қилиқлари ва сўзларидан Сайлихон хурсанд бўлган кишидай жилмайгани билан аслида унга ич-ичидан ачинаётган эди. Айниқса,

амиркон кавушининг ичига қор тўлганини кўрганида эти сесканди.

— Қалай? Анди опангизга ҳам атлас ярашар эканми?

— Унақа деманг,— куйиниб бош чайқади Сайлихон.— Анди деганларнинг ўзи анди! Сиз Зулфизарсиз. Зулфизар аяга ҳамма нарса ярашади.

Қор кечиб, ноз-карашма қилаётган аёл бирдан тўхтади. Оғзини очганча Сайлихонга тикилиб қолди. Унинг яқин-яқинларда кечирган эҳтиросли, қайноқ ҳаёти ва соғлом, гўзал ёшлигидан далолат берувчи қалдирғоч қанот қошлари чимирилгандан чимирилиб борарди.

— Зулфизар ая, ўргилай... Ичкари кириңг. Совқотдингиз.

Сайлихон «Зулфизар ая» деб илтифот кўрсатган бу аёл ортиқ кистатмади. Индамай остопага оёқ қўйди. Қор босган ховлидан ўтиб бориб, айвонга кўтарилди. Эшикни занжирлаб, орқадан етиб келган Сайлихон унинг хурпайган сочига тўзғоқдай ўтирган қорни секингина қоқиб ташлади.

Кавушини айвонга ечиб, ичкарига кирган Зулфизар хонанинг бунчалик ёруғ, озодалигиданми ёки деворнинг опшоқлигидан ажабландими, шолчага оёқ қўйди-ю, тўғрига кўз тикканча аста айланди. Йўқ, у чамаси ниманидир қидираётгандай эди. Шу пайт ҳали ёниб ўчмаган гўза пўчек қўрига назари тушиб қолиб, бундай нарсани умрида биринчи бор кўраётган одамдай фавқулудда бир қизиқиш билан ўчоқ қаршисида чўнқайди. Орқароқда маъюсгина кузатаётган Сайлихон унинг елкасини тўлдириб, учи кўрпачада буралиб-ёзилиб ётган сочига тикилганча:

— Зулфизар,— дея шивирлади.

Йўқ, унинг зулфи номига монанд зар, тилла рангда эмас, балки сақичдай қоп-қора эди. Аммо уни севган, таги шу маргилонлик танти йигит бўлгуси ёри Ҳотам: «Агар мен эртақдаги ўша Ҳотамтойга айланиб қолсам борми, сочингнинг ҳар бир толасига биттадан тилла таққан бўлардим. Сенинг йўлиңда етса — молим, етмаса — жопим!» дер экан. Гул — гулга деганларидай Зулфизар билан Ҳотам бир-бирига жуда ярашган келин-куёв, кўп-ларга ибрат бўлгулик оила қуришди. Дўст-ёрлари уларга ҳавас қилар, рақибларининг эса ҳасади келарди.

Уруш бошланган йили Зулфизарнинг тўнғичи Жонийгит Фаргона педагогика институтининг биринчи курсида ўқир эди. Эри Ҳотам эса, область марказига ишга кўтарилган, отлич милиция эскадронига командир эди. Ота-бола иккови ҳам бир вақтда Армия хизматига чақи-

рилди. Хотам кузга қадар Фаргона гарнизонида машқ қилди. Фронтга жўнаш олдида хотини билан хайрлашгани Фарғонадан Марғилонга отлиқ жўнади. Кеч кириб қолган, у яна орқага қайтиши керак, шошилаётган эди. Иссиқ ёз ўрнини совуқ куз хавоси олаётган — кўқон шамоли хуруж қилаётган тўзонли кунлар эди. Хотам остидаги чавқарига қамчи босиб, шаҳарга елдай елиб кираётганида бўронда симлари узилиб, қийшайиб қолган симёғочга кўққисдан урилди. Зулфизар хабар топиб етиб борганида Хотам қонга беланган, жон чиқар ҳолатда хирилларди. От эса ўзидан нарироқда ўлиб ётарди. Ток урибди жониворни. Бу мусибат етмагандай, орадан бирор ой ўтар-ўтмас ўглининг жангда ҳалок бўлгани тўғрисида қоракхат олди. Эрининг ногаҳон ўлими Зулфизар учун бир зарба, ўглининг ҳалокати иккинчи зарба бўлди-ю, эс-ҳушидан ажради. Киши ётар маҳал хонадонларда одамлар одатда ёстиққа бош кўйишади. У эса ёлғиз, ҳувиллаган уйга сизмай, ҳамма нарсани очиқ-сочиқ ташлаб чиқади-кетади. Шу кўйи қоронги, хилват, эгри-бугри кўчаларда изғиб юради. Эшитган-кўрганларнинг айтишига қараганда, у чакалакзорда тиззасини қучоқлаганча мунгайиб ўтириб олармиш-да, ойга тикилганча қаламқош қыз Сарвиноз билан ўп гулидан бир гули ҳам очилмай, бевақт сўлган Жонийгит ҳақида кўшиқ айт-тармиш.

Сайлихон Зулфизарнинг яхши замонларда ҳамманинг ҳавасини келтирган, энди эса ҳафталаб давомидан на сув, на тароқ теккан сочига афеус билан қараб туриб, кўнглида бир хайрли ният уйғонди. Ташқарига чиқиб жом, совун кўтариб кирди. Ўчоқдаги чойдин атрофида милт-милт ёнаётган ўтга тикилганча унениз ўтирган Зулфизарга яқинлашди.

— Келинг, сочингизни ювиб кўяй!

Зулфизар бурилиб қаради, аммо наришохотир ўтирган эканми, унинг сўзини англамади.

«Нималарни ўйладийкин? — дея кўнглидан кечирди Сайлихон. Аммо шу захоти ҳаёлида бошқа бир савол туғилди: — Бироқ... бироқ, бу бечора ўйлай олармикин?»

— Ая, сочингизни ювиб кўяйми? — дея такрор сўради Сайлихон.

Зулфизарнинг ўзига қадалган қорачиглари балқигандай бўлди. Бир вақтлар кўнларни мафтун этган нозик, хушрўй чехрасида телба-тундлик асорати тарқаб, майинлик зуҳур этди. Ундаги бу ўзгаришдан қувонган Сайлихон чойдишда жияллаётган қайноқ сувни ўчоқдан

олди-да, пақирдаги совуқ сувга чапиштирди. Шолчани йиғиштириброқ тоғорага жой очди. Шундай қилиб, у хайрли иш қилаётганини ҳис этгани ҳолда Зулфизарни ювинтиришга киришди. Болалар эса сандалнинг уч томонини эгаллаб, ширингина ухлашар эди. Деворда Жалолхоннинг кафтдай кумуш занжирли ён соати осиглиқ турарди. У гўё эгасининг ўрнини билдирмай шижоат ила чиқилларди. Чалқанча ётган Ганишер алланима деб уйқутиради. Сайлихон унга бир қараб қўйиб, Зулфизарнинг ишакдай майини ҳўл сочини тарайверди. Қулочи етмайди денг. Ўз сочи ҳам чакана эмас. Тараганида қийналади. Бир сафар айвонда тошойнани олдига қўйиб, сочини тараётса, сўрида ўтирган Жалолхон зимдан назар солиб турган эканми:

— Сайли! — деди

— Лаббай, — деб жавоб қилди.

— Жуда қийналиб кетдинг-ку, кеса қолсанг бўлмайдимми?

— Майли, агар сиз хоҳласангиз...

Шундай дейиши ҳамон уёқдан Жалолхон санчиб туриб:

— Ҳа, ёқмай кетсин! — деб пўписа қилди. — Агар кесгудек бўлсанг сочингдан чилвир эшаман-у, сомонхонага кириб худди ўзимни осаман!

— Худога шукр.

— Нимага шукр қилисан? — деб сўради Жалолхон.

— Минг шукрки, сомонхонамиз йўқ.

Қаҳ-қаҳ уриб кулди Жалолхон. Кўп серзавқ йигит эди ёрғинаси.

Тут тароқ кўлида, хаёлга чўмган Сайлихон бирга кечирган ширин дамларни эслаб, чуқур сўлиш олди-ю, яна Зулфизарнинг зулфини тарашга тушиб кетди.

Шу кеча Зулфизарни қўйиб юбормади. Қаерга ҳам борарди? Дангиллама бўлгани билан печкаларига ойлаб ўт ёқилмаган музхона, ҳувиялаган уйғами?

Оқибатлироқ қариндоши ҳам йўқ шекилли. Бироқ бўлгани билан нима ҳам қила оларди? Ота-онаси-ку, аллақачон оламдан ўтган. Давр сурган одамлар эди улар. Зулфизар уларнинг ёлғиз фарзанди. Папалаб ўстиришган экан. Қизил командир Ҳотамга турмушга чиққанида ҳам қийинчилик нималигини билмай роҳатда яшаган. Сайлихон эрталаб уйқудан турса, Зулфизарнинг ўрни бўш. Қачон чиқиб кетганини билолмади. Ташқарида қалин қор. Ланг очиқ қолган кўча эшик томон ёлғиз оёқ изи тушган. Ҳали қор босмаган.

— Бизникида нима қилиб юрибди анди? — деб сўраб қолди Настя бошини кўрпадан чиқариб.

Демак, уни кўрибди-да? Сайлихон танбеҳ берди:

— Анди дема. Оти Зулфизар. Уруш уни шу кўйга солди...

— Кўчадаги болалар шундоқ дейишади. Кечиринг, мен бошқа...

Сайлихон Настянинг бошини силаб кўйди. У мактабга борадиган Ғанишерни уйғотиб, учовлон понушта қилаётганларида ҳам егани ичига тушмай, Зулфизарни ўйлади. «Қаёқда тентираб юрган экан ҳозир?»

У, одатдагидай, ўгли билан катта кўчагача бирга борди. Кейин ўгли чапга — мактабга, ўзи ўннга — ишига кетди.

Ховлидаги беҳи гуллаганда Жалолхондан хат олди. Шу хат туфайли беҳи гуллаганини пайқаган бўлса ҳам эҳтимол. Илгари эътибор бермас экан. Лекин чамандай бўлиб очилди ўзиям. Ҳар бир гули чоғроқ кўнгироқдай. Оч-нушти. Кун ботиш олдида қирмизи товланади. Асал-ариларнинг ёпирилишини айтмайсизми! Қаёқдандир учиб келади. Гулдан-гулга шўнгийди. Ширасини сўради-сўради-да, учиб кетади. Бошқаси келади. Агар яқинроқ бориб қулоқ солсангиз, кўнгироқ гулларнинг нозик жарангини эшитгандай бўлаёсиз.

Жалолхон: «Қиш қизгин ўтди», — дебди хатида. Совқотишга вақти бўлмаганмиш. Ҳар бир сўзи жумбоқ унинг. Қишнинг қизгин ўтгани қандай бўлади? «Баъзан устимиздаги шинелимиз уйқудан турганимизда қотиб қолади. Юмшатаман деб эҳтиётсиз эгиб юборсанг, синиб кетадиям. Шуниси чатоқ...» — деб ёзибди.

Жалолхон хавф-хатар ичида юрса ҳам ҳазилни кўймайди. Сайлихон хатни хаёлида такрор ўқиб, ўзича кулимсиради.

Оқ булутларни паналаб ўтаётган қуёш деразадан қия боқди. Ишхона ичи шунда ярақ этди-ю, дўконларда таранг тортилган тандалар яшил камалакдай товланиб кетди. Қўли-қўлига тегмай инак қатимларини тираётган қиз-жувонларнинг чехраларида ҳам ажиб бир тароват барқ урди. Бармоқлар ҳаракатида ўзгача абжирлик.

Сайлихон оҳор пуркади. Нозик таралган тандави куч билан тортиб, йўгон новвойга ўраркан; юз-кўзига тушган илиқ шуъладан аъзойи бадақи жимирлади. У ичидан гупириб келган бир хилқатдай туюлган бу оний ҳолатнинг узоқроқ чўзилишини истаб, кўзларини юмди. Юм-

ди-ю, самода чарақлаган қуёш, тубанда шариллаган сой намоён бўлди тасаввурда. Сойнинг иккала бети ям-яшил майса. Узоқдаги тоққа тақалган боғлар қийғос гуллаган. Оқ-пушти, қизил. Димогида баҳор гулларининг муаттар хиди.

Кўл бетида қирдан эсган шамол кўзгаган мавж кучайиб, тўлқинга айлангани каби хаёлида ярқ этиб ўчган бу баҳор уни уни ҳаяжонга солди. Ложувард осмон... Олтин қуймадай қуёш... Ундан теваракка зар ёғилади. Нур... нур... нур тўфони. Тошдан-тошга урилиб, кўпириб оқаётган оппоқ сой суви ўйшоқлайди. Қўш қиргоқ зумрад ўтлоқ, боғ-роғ...

Сайлихоннинг вужудини ширни бир титроқ қамраб олганди. Ўша ошлар, ох, ўша кунлар яна қайтармикин? Жалолхон билан Водил, Шохимардонга сафарга чиқишганди. Кўл ушлашиб Кўлиқуббон қиргоқларини кезишганди ўшанда. Яна пасиб бўлармикин бирга сайр қилиш?

Кўз илгамас нафис ипак толаларини теришга, боғлашга, тароқ орасига отишга абжир, нозик бармоқлари бу пайт продасига бўйсунмай билинар-билимас қалтирар эди.

Сайлихон кўзини очиб сергак тортди. Тўсатдан назари дераза ортидаги Соттихонга тушди. У негадир йнгларди. Бироқ, хиёлдан сўнг Соттихон кўлидаги рўмолчаси билан юз-кўзини артди, артди-да, цехнинг олд томонига ўтиб кетди. Сайлихон унинг бу ҳолатидан қаттиқ ташвишга тушиб қолди! Нима сабабдан йнглайди? Биров хафа қилдимми? Ёки уйда похушлик юз бердимми?

Кўз ўнгига ногирон, мункиллаб қолган отаси келдию, у дунё-бу дунёси қоронғи бўлиб кетди.

Сайлихон тушки танаффусга қадар сабр қилди. Ховлига чиққанларида уни ховуз бўйидаги қатор тоя панасига тортиб:

— Йнглабсан-а? — деб ўсмоқчилади.

Соттихон ерга қаради.

— Тинчликми ўзи? — деди синглиси индаганига баттар хавотирланиб.

— Миралим ҳам кетди, — деди Соттихон кўзига милт-милт ёш олиб.

«Қайси Миралим?» Суриштирганида Соттихон аврбанд устахонаси томонга бош ирғаб қўйди. Сайлихон кўққисдан бир манзарани эслади-ю, барига тушуна қолди. Ўтган йили кузда «Ривожия» ховлисида катта йнгин бўлганди. Соттихон сдатдагидай ёнида эди. Пари-роқда аврбадчилар тўнида турган бир ўсмир дам-бадам улар томонга ўғришча қараб-қараб қўларди. Унинг боқини-

ларида сеҳрли бир маъно яширин эди. Бунинг нималигини Сайлихон ўшандаёқ пайқагандай бўлган.

«Бу... ахир, бу ошиқлик-ку!» — деган фикр ўтди Сайлихоннинг кўнглидан. Соттихон ўн олти, айни гул-гунча ёшида. Севги унинг дил дарвозасини шу ёшида чертибди. Муҳаббат қалб кўшики тагида ойдин кечалари чир айланаиб, гоҳ полон, гоҳ шавқ ила алёр айтибди! Илгари Соттихон унинг учун кўп нарсага ақли етавермайдиган дўлвор, жуда бўлса жинси яқин қизча эди. Энди бирдан катта, бўй қўйиб ўсгандай эди назарида. Бундан чиқди ўз бошидан ўтказган ҳамма кечинмалари, ҳис-туйғу гирдоби энди унга ёт эмас. Тушунади, ҳис эта оладиган даражага ўсиб етишибди сингилчаси. Сайлихон учун Соттихон энди — яқин сирдош! У маслақдош топилганига ўзида йўқ хурсанд эди. Сайлихоннинг меҳри товланиб, синглисини бағрига босди. Юз-кўзидан чўли-чўли ўнди.

Шу куни оқшом уни уйда яна бир хурсандчилик кутарди. Кўча эшикни очиб юборса, зах ҳовли юзасида Ғанишер билан Настя юзма-юз ўтиришибди, ўртада қўйлакчан Яша. У яланг оёқ, тетапоя қилиб йўргалаб борарди-да, опасиними ёки акасининг бўйнидан қучоқлаб оларди. Шунда учови бирданига ҳовлини бошларига кўтариб қийқиришарди. Яша гоҳо гандираклаб кетарди-да, ерга ўтириб қоларди. Уни тургазиб яна йўлга солишарди.

— Тушови қирқилибди-ку, Еқубжоннинг, — дея пи-чирлади Сайлихон. Ҳа, уни шундай атайди.

Ҳовлидаги бу қий-чув бари шунга эканини фаҳмлаб, болалардан кўзини узолмай, остопада бир дақиқа тўхтаб қолди.

— Соня хола! — дея чийиллади Настя қувончдан. — Яша юрашти!

Сайлихоннинг ўпкаси тўлиб кетди: «Опаси тирик бўлса, қанчалик суюнарди».

Қорнигача очик, опноқ ҳатто сочиғача оқиш Яков эса ҳамон ўртада қиқир-қиқир кулиб атак-чечак қиларди.

Сайлихон тез бориб уни думбачасига шапатиллади-ю, қўлига олди. Яланг оёқларини дарҳол камзулининг бари-га ўради: ахир ер зах, қиш захри кетмаган. Шамолламаган бўлсин-да. Қишин-ёзин неча бор иситмалаб, неча бор тузалган бу болалари баданига тегавериб термометрга айланиб кетган панжалари билан Яшанинг орқасию олди — ҳаммаёгини лаҳзада силаб чиқди. Йўқ, бадани муздаккина экан. Сайлихоннинг кўнгли ўрнига тушди. Шундан кейингина у атрофида иргишлаб юрган Настя билан Ғанишерга суюнчи улашди, бир кафт-бир кафтдан қантак-

ўрик аралаш жийда, майиз берди. Яша ҳам қурук қолмади албатта. Эрталаб ишга борганида Каромат ая чўнтагига солиб кўйганди, болаларингизга берарсиз, деб. Омон бўлгур кўн болажонлик аёл. Яхшиям атрофида шундай яхши одамлар бор. Кўнглининг губорини олади. Уларсиз рўзгор икпир-чикирига кўмилиб, хаёт заҳматида қаддинг букилиб, айниқса уруш майдонидан келаётган нохуш хабарлардан бағринг эзилиб, афғор бўлишинг ҳам ҳеч гап эмас.

— Менинг кўнгилхушлигим, қоронғи тунларимни ёритувчи чироқларим, — дея эркатлатди Сайлихон болаларини кучоғига олиб.

Ногаҳон чирқираб ўзига талпинган, суяклари саналиб турган гўдак — Ўктами тасавурида тикланди-ю, юраги зириллаб кетди.

— Е парвардигор, ўз паноҳингда асра, — дея пичирлади Сайлихон.

Унинг этагидан тутган болалари эса, бу пайт кафтидаги туршак, жийдасини кўз-кўз қилишар, лунжларига тикишарди-да, роҳат қилиб тамшанишарди. Яшанинг оғзида ҳам майизми, бир нима бор. У Сайлихоннинг қулоғи тағида лабларини чапиллатарди.

Мана булар у оч бўлса — оч, тўқ бўлса — тўқ, замон оғир бўлишига қарамай, хушчақчақ ўсишяпти. Нимагаки, ёнларида пешоналарини силайдигани бор. Ўктамжон ҳам булардай ўз бағрида бўлиши, ҳовлини бошига кўтариб хандон отиши мумкин эди-ку?

Тўзғоқ босган пастқам тегирмон кўз ўнгига келди. Юқоридан пастга энгашган қорамтир нов... сув тўла ариқ бўйидаги ёлғиз қайрағоч ва кўрғонча... Эгаси қайта кўчиб келган бўлса-я?! Сайлихоннинг юраги ҳаприқди. Ўктами, ўша кичкина, мурғаккина Ўктамжони энди Ғанишердай бўйи чўзилиб, мактаб боласига айланган-у, ҳозир кўрғонча ичида чопиб юргандай туюлиб кетди.

Шу туйғу унинг хотирига маҳкам ўрнашиб қолди. Ўтирса ҳам, турса қам, ҳатто ишлаётганида ҳам ҳеч хаёлидан нари кетмасди. Сайлихон Ҳидойибининг қайта кўчиб келмаганига ўзини ишонтиролмади. Кўнглининг бир чеккасида кўчиб келгандир, кўчиб келган бўлишса-чи, деган умид ёпишиб тураверди. Ахийри бир яқшанба, узоқ фронтдан совуқдан-совуқ хабарлар келиб турган, одамларнинг тили-дилига Керч ярим ороли, Шимолий Кавказ, Моздок ва Грозний деган жуғрофий номлар ўрнашиб қолган ўша жазирама ёз кунларининг бирида Тегирмонбоши маҳалласига йўл олди. Серкўланка

сўри тагида гурунглашиб ўтирган болалари унинг эшикдан қандай чиққанини сезмай ҳам қолишди. Кун ботганда ховлига қўлтиғидан тарвузи тушиб кетган одамдай хомуш қайтганидагина пайқашди.

— Буви!

— Соня хола! — дея чувиллашиб унга қараб югуришди. Ҳаммадан орқада Яков уларга эргашиб ўзича нималарнидир айтиб чугурларди.

Ғанишер билан Настя бирининг сўзини бири бўлиб, аллақандай одам келгани, уни йўқлаганини айтишди. Сайлихон қандай одам деб суриштирганида, болалар елкаларини қисшди. Сайлихон ҳайрон бўлиб, ҳар хил хаёлларга борди: Жалолхоннинг ёнидан келган бирорта уруш инвалидидир балки? Ёки... ёки ким бўлди экан?

УЧИНЧИ БОБ

Пахта терими мавсуми бошларидаёқ «Ривожия» ходимларининг деярли ярми Тошлоққа пахта тергани кетди. Соттихон этагига илашадигани йўқ салт ёшлардан бўлгани учун ҳам биринчи навбатда сафарбар қилинганлар қаторида эди. Осмонга булут кўтарилиб, ерга қиров туша бошлагандан кейин эса, корхонада қолганларни ҳам қисқа-қисқа муддатга ҳашарга олиб чиқа бошлашди. Сайлихон ҳам уйда бир эмас, учта ёш бола бўлишига қарамай, йўқ демади. Чунки, баҳона қидирадиган пайт эмас. Қирқ иккинчи йилнинг ёз-кузи. Мамлакат ўз тарихида энг қалтис кунларни бошидан кечирмоқда эди. Сайлихон пахта — Жалолхонга ўхшаган жангчилар учун иссиқ кийим эканини ҳис этиб пахта теримига чиқаверди. Ниҳоят, умумхалқ иродаси билан мустаҳкамланган Сталинград тўғони тўфонга чидаш берди! Ун тўққизинчи ноябрь куни қўшинларимиз Сталинград остоналарида ҳужумга ўтиб, ёвни қуршаб олди. Бу хушхабарни эшитганларида ҳашарчиларнинг суюништани! Шу воқеадан кейин кўп ўтмай, Сайлихонлар пахта тераётган колхозга концерт бригадаси келди.

— Кечқурун клубда бепул томоша! Бораверасизлар! — табелчи бола уватда туриб эълон қилди.

Айниқса, ёшларга жон кирди. Концерт! Баъзи қиз-жувонлар пазарида эртами-индин уруш ҳам босиладигандай эди. «Ахир душман қуршовда қолди-ку?»

Сайлихон оқшом пайти синглисини хирмонга ҳаммадан олдин чиқиб, пахтасини терттираётган ёшлар ора-

сида кўрди. Соттихоннинг нега бунча шошаётганини у тушунар эди. Чунки синглиси сапъатга ўта ўч. Урушгача ҳаваскорлар тўгарагига қатнашарди. Миралим дутор чаларди, у бўлса лапар айтиб, рақега тушарди. Уйда юрганда ҳам тўтиқушдай сайраб, дикир-дикир ўйнаб юради. Шунинг учун ҳам пахтадан қайтганида синглисини ётоққа айлантирилган шийпонда кўрмай, фақат клубда учратганида Сайлихон ажабланмади: Соттихон олдинги қаторда тенгқурлари ўртасида эди.

Саҳнада ярим доира шаклида ўтирган созандалар чилдирмачининг чилдирмасини силтаб кўйиб берган усулига мослаб, қулоққа нотаниш куйни баланд пардада бошлаб юборганларида улкан зал гумбурлаб кетди. Олисдаги уруш қаҳқаҳаси гўё бў ерга ҳам етиб келгандай эди. Созандалар ортида қатор тизилган аёл ва эркеклардан иборат хор андак сукут сақлаб, Сталинград мадҳини бошлаб юборди. Содда ва лўнда, ёрак харорати-ла йўғрилган қалб сўзлари. Шунгами, залдаги ёшлар ҳам олдинига аста, кейин эса, баралла қўшиққа қўшилишди. Сайлихон тўлкинланганидан кўзига ёш олди. Сталинград қахрамонларини мадҳ этмай бўладими! Улар ахир ўша ерда ўз Ватанингина эмас, бутун-бутун мамлакатларнинг мустақиллигини ҳимоя қилмадими? Улар қолаверса бу ердан минглаб километр узоқда инсон қони сувдай оққан ўша Сталинград тупроғида унинг хонадонининг ҳам тақдирини ҳал этмадими!

У лабида ханда, кўзида ёш — севинганидан йиглар эди. Ана, ёшгина бир раққоса саҳнада товусдай товланиб, уқнардай енгилгина елиб рақе тушганида огир меҳнатда ҳориган кекса колхозчиларнинг ҳам чехраларида йигит шўхлиги жилваланиб, лабларининг таноби қочди.

Сайлихон клубга келишдан олдин: «Ёнимда Ҳалолхон йўқ. Ўйин-кулги юрагимга сигармиди», деб оёғи тортмаганди. Аслида бу ерга синглисига қоровуллик қилиб келганди. Йўқ, янглишган экан. Ана, Соттихон олдинги қаторда ўртоқлари билан яйраб ўтирибди. Айниқса, бошловчи саҳнага чиқиб: «Навбатдаги померамизда яккахон ашулачи Султон Муродов», — дея эълон қилганида унинг чапак чалганини кўрсангиз эди! Шундай орқасидаги бир жувон «яккахон ашулачи» ҳали саҳнага чиқмасдан бурун:

— Йигитти Султони-да, ўзиям, — дея шеригининг қулоғига шивирлади оғзидан бол томиб.

Султон Муродов саҳнага чиқди. Кўлида тори. Енида

чилдирмакаши. Сайлихон унда «йигитти султони» бўлишга арзийдиган қандай фазилатлар бор экан, деб қидирди. Тўғри, ёнидаги чилдирмакашдан ёшроқ, барваста, тўлалиги билан фарқ қилади. Султонлиги балки шу навқиронлигидадир?

Орқа қатордаги қиз-жувонларнинг ҳаяжонли шивир-шивири кучайгандан-кучаяр эди. Улар ҳозир сахна ўрта-сида кулимсираб, ўзини олқишлаётган томошабинларга виқор билан эгилиб миннатдорчилик билдираётган хонанданинг аллақайси қиз билан бўлган ишқий саргузаштини роса мириқиб ғийбат қилишмоқда эди.

Сайлихон уни яхши танимас экан. Илгари қўшиқларини эшитганми, эшитмаганми билмайди. Улоқчи отдай бақувват бу хонанда йўгон бўйнини шишириб, бир гўзал санамга ошиқлигини изҳор айлаб айюханнос солганида орқа қатордаги мухлислари ихраб юборишди. Шу билан кулоқни кар қилгундек чапакбозлик бошланиб кетди.

Концерт кеч тугади. Клубдан чиққанларида ташқари қоп-қоронғи эди. Аччиқ аёз қамчиладимми Сайлихон шерикларига қўшилиб ётоққа мослаштирилган шийпонга қандай келганини сезмай ҳам қолди. У ичкарига киргач, сингисининг кўрпасига ёнбошлади. У билан бирга олдинги қаторда ўтирган қизлар эшикдан киришди-ю, лекин ораларида Соттихон кўринмади. Ташқаридадир, деб кутди.

Кўноқхонада эликтича хотин-халаж. Говур-гувур авжида. Биров концерт таассуротини сўзлар, бошқаси тугунини ечиб, тамадди қилар. Тўрдагилар эса дастурхон ёзишга ҳам улгуришибди. Бир тўп аёллар дераза олдида тўпланишиб, нима ҳақидадир шивирлашади. Балки улар хавф-хатар ичида юрган яқин кишиларини эслашаётгандир ёки қайнана, қайнатасидан, рўзгор қийинчиликларидан нолишаётгандир.

Сайлихоннинг олдидаги ўриннинг эгаси — ҳандалакдеккина жувон эса сўзлашиб ўтириб мудрай бошлади. Шунда уйқусирадимми, қайдам:

— Қутманг уларни, — деди.

Кимларни? Нимага кутмас экан? Бир балони билса керакки, шундоқ деяпти.

Ваҳима босди. Сайлихон секингина ўрnidан турди-ю, эшикка чиқди. Кўкда на ой, на юлдуз кўринди. Қоп-қоронғи зимистон. Қишлоқ томондан итларнинг вовиллагани эшитилади. Соттихонга вовиллаётгандир?

Катта йўлга ўтиб кутди. На одамнинг шарпаси кў-

ринади, на товуши эшитилади. У ерда фақат асов куз ели изгирди. Сайлихон шийшондан чиқаётганида дастурхон теграсида ўтирганлар пиқирлашгандай бўлганди. Уларнинг кимдан кулишганини энди тушунгандай эди. Соттихон тўғрисида бир нима билишса керакки?..

Ногаҳон «Йигитти султони» Султон Муродовнинг қирғиз қовоқ кўзини сузиб, олдинги қатордаги қиз-жувонларга беҳаёлик билан боққани ялт этиб тасаввурда тикланди-ю, вужудини таҳлика босди. Қўрқув лаҳзада нафратга айланди. Юрагида қайнаб тоша бошлаган ғазаб унга куч бағишлади.

Тун, шақирлаган гўзапояли далада Сайлихон ёлғиз эканини унутиб, чироқлар йилтиллаётган қишлоқ томонга шахт билан қадам ташлади. Яқинда чапақлар чалиниб, қўшиқлар янграган клубга етиб келганида у ерда ҳеч ким қолмаган, эшиги кулф эди. Шунда ҳам Сайлихон клуб атрофидан бир марта айланиб чиқди. Нима қилишини билмай, ялангликда сўпшайиб турганида қаёқдандир учиб келган музыка садоси қўмоғига урилдию узилди. Дарвоқе, эшик очилиб, ёпилганда ташқарига оқиб чиққан куй парчаси бу. Сайлихон тусмол билан йўл олди. Қишлоқ четда қолди. Яна дала бошланди. Йўл қувурга ўхшайди. Икки ёғи туташ мирзатерак, ҳеч нарса кўринмайди. Зулмат. Фақат юқорида қарғалар қағиллашади. Назарида улар ўзини шумнийат билан таъқиб этишаётгандай эди. Сайлихон кеч куз ҳавоси аёзли бўлишига қарамай, тез юрганидан терлаб кетди. Қаршидан эсаётган изғирин ҳам унинг тафтини ололмади. Фақат кўрагидан итариб, қаёққа деяётгандай ҳалқумига тикилар, нафас олишига халақит берарди. Дарҳақиқат, қаёққа шошади? Мана, анча-мунча йўл босиб қўйди, лекин қаёққа? Сайлихон берадиган жойини ўзи билмас, аммо ҳамон шошар. Ана, тор тингиллади. Бу сафар яқин жойдан эшитилди. Мирзатераклар тўсиб, қувурга айлантирган йўл орқали оқиб келди. Шўх, мастона қийқирик. Чамаси қарғалар ҳам маст, сон-саноксиз. Қон, ўлимтик ҳидини сезгандай боши узра чарх уришар, шохдан-шохга учиб-қўниб қағиллашар эди.

Кутилмаганда йўл қандайдир кўрғонга бориб туташди. Дарвозадан кирилгач, йўл энди япаски ишқом тагидан ўтарди.

Сайлихон юраги бетламай дарвоза олдида андак туриб қолди. Шу пайт кўрғон ичкарасидан қичиқ куй, одамларнинг эса куйга мослаб қарсак уришлари эшитилди. «Соттини ўртага олишиб...» Миясига келиб қолган

бу фикрдан танасига титроқ турди. Бейхтиёр пастки лабини тишлади. Сайлихон кўрқувни унутиб, ўзини ичкарига урди. Қоп-қоронғи унгурдай ишком лаҳзада уни ютиб юборди. Оёқ остидаги замин кўринмайди. Юраги ёрилгудек гурс-гурс тепади. Ён-берига қарашга кўрқади. Ўзига чўзилган аллақандай қўллардан қутулмоқчидай ҳаллос уриб югуради. Икки кўзи тўғрида, аммо унгурнинг кети кўринмайди — йилт этган ёруғ йўқ. Олдинда эса базм авжига чиқмоқда. «Дўст» деган маст-аласт қийқириқ.

— Вой, шўрим, — дея пичирлади у эзилиб.

Ўнкаси оғзига тиқилиб, оёқлари чалиша-чалиша ҳолдан тойган Сайлихон югурарди. Бир вақт у ишкомдан отилиб чиқиб, ўзини ялангликда кўрди. Рўпарада ярим қоронғи олди узунасига айвон, кўкракдор иморат. Чап қанотидаги қўш деразадан ёруғ тушиб турар, чапак, қийқириқ ўша ерда.

Сайлихон ушук урган гулзордан ўтиб, айвонга чиқа бошлади. У бир оёғи ҳали гиштин зинаюяда, иккинчи оёғи айвон полида экан, андак тўхтаб, теваракка олазарак боқди. Тўғридаги қўш қанотли ойнавон эшик зич ёпиқ. Чап томондаги айвонга деразасидан ёруғ тушаётган хонада гижжак пола қилар, тор тингиллар, чилдирма такиллар, одамлар эса қарсак уриб, ялла айтишар эди. Сайлихон айвон панжарасидан тутиб, овоз келаётган томонга яқинлаша борди. У қадамини нечоғлик эҳтиётлаб босмасин, оёғи остидаги кўп йиллар мойланмаган пол тахталари гижирларди. Ниҳоят ёруғ тушаётган деразага етди. Ичкарида бир барваста киши ойнани тўсиб, орқа ўгириб турарди. Сайлихон уни таниди. Ўша «яккахон ашулачи» Султон Муродов. Ана, қўлидаги торини чертиб, ялла бошлади:

Яллама ёрим ялло, яллолашайлик.

Учтами-тўртта бўливолиб, чақчақлашайлик...

Меҳмонхонада эса кўрпачага чордана қурган, баъзи си чўккалаган эркагу аёл бараварига қарс урар, тобора авжига чиқаётган қичиқ куй уларни гўё қитиқлар, ҳаҳалар, жунбишга келтирарди. Башаралар майдан мома-талоқ, кўзлар мастона. Бироқ Соттихон қани? Қаёқда у?!

Султон Муродовнинг панасидан бир жувон сузиб чиқди. Эғнида қизил атлас, қизил гулли шоҳидан почасига жияк тутилган лозим. Оёғида баланд пошна оқ туфли. Қадамини майдалаб ташлаб йўргаларди. Сурма

қўйган кўзлари сузилган, елкалари қилпиллар, ноз-карашма билан ишва қиларди. Сапчиб туришга ҳозирдек кўрпачага чўккалаган чақмоқ мўйлов, ялангтўш ўрта яшар кишига қош қоқиб, қани, чиқар чиқарадиганингни, дегандай имларди. Сайлихон бу жувонни дарров таниди. Номи чиққан раққоса. Ялангтўш киши қизиб кетган. Чаққасидан тер оқади. Мўйловининг бир учини бетўхтов чайнаб, раққосага еб қўйгудек тикилади. Қўйлагигина тўсиб турган баданини кўзи билан титкилайди, тимирскилайди. У уюлда юрган айгир кишнагандай бехосдан чинқирди-ю, панжасини кўксига уриб «дўст» тортди. Айни шу дам Соттихон кўринди. Уни кимдир ўртага итарди.

— Ия?! Бу... бу...

Соттихон Султон Муродов билан ёнма-ён турганигами гимнастёркалик Довулбек Давлатовни пайқамабди. «Тўпахон опа қўйларни бўрига ишониб топширган экан-ку, тоза!» — деди ичида газаб билан.

Меҳмонхонада эса даврадагилар Давлатов ишораси билан баравар қарсак урар, юзларда ханда, кўзларда шахвоний имо, лабларда хушомад. «Ҳа, қани-қани!», «Яшаб қол!», «Айшингни сурганинг қолади бу дунёда!» — дея қийқиришарди.

Ўртадаги Соттихон эса юзини тўсди. Ўзини четга олмоқчи эди, бўлмади. Қизариб, қимтпиди. Кейин... кейин эса шох ташлади-ю, гир айланди. Шунда енглари елкаларига ҳимарилиб тушди. Оппоқ билаклари қўлтиғигача очилди.

— Вой, уятсиз!

Соттихон эса охангга мос депсиниб, бармоқларини қарсиллатарди. У атрофидагиларни, чаққасига пул қистирган ўша чақмоқ мўйловлини ҳам унутгандай эди. Фақат шавқ билан тор чертаётган, чайқалиб қўйиб қўйлаётган Султон Муродовнинг ишвасига жавобан кулимсирар, ичидаги ҳаяжони юзига тепар, унга қия боқиб, яширинча гамза қилар эди. Буларнинг барини кўриб, пайқаб турган Сайлихон уялганидан юзининг ўти чиқиб, панжаларини зўр бериб уқалар, нима қилишини билмай типирчиларди.

— Тириклайин ерга кўмди бу қиз ўлгур, — дея изтироб ичида пичирлади Сайлихон.

У ниҳоят бир юлқинди-ю, эшикка отилди. Ичкарига шахт билан кириб борганида тор тинг этди-да, тўхтади. Давра ўртасидаги Соттихон Сайлихонни кўрибоқ турган жойида қотиб қолди. Юқори кўтарилган қўллари ўз-ўзидан сустгина осилиб тушди.

Икки ҳатлашда унга етган Сайлихон қулоқ-чаккасига қистириглиқ қизил қорғезга чанг солди-да, ялангтўш, ўрта яшар кишининг юзига қараб отди:

— Отаси тенги одамсиз-а?

Сайлихон синглисига газабдан бўзариб боқди:

— Туш олдимга!

Узини йўқотиб қўйган Соттихон бир оқарди-бир қизарди, чошиб бориб, эшик яқинидаги кийим осгичдан калта нахталиги билан рўмолини олдию ташқарига отилди.

Кайфи тарқаб кетган мўйлов дам олдида ётган пулга, дам Сайлихонга қараб тўнғиллади:

— И-я! Уйин-кулги ман этилганми?

— Клубдаги ўйин-кулги камлик қилдими? — деди Сайлихон шартта. — Фронтда ака-укаларимиз қон тўкиш-япти. Булар бўлса бу ерда айш-ишрат қилишяпти!

Сайлихон серрайиб қолган Давлатовга, «ҳайф-э, сизга одамлик», дегандай таъна билан боқиб, эшикни қарсиллатганча ёпиб чиқдию кетди. Соттихон қоронғида қоқилиб-суқилиб ундан олдинроқда кетиб борарди.

Опа-сингил шийпонга етиб келганларида чироқни ўчириб, ҳамма ётиб олган эди. Соттихон ҳам кўрпага кирди-ю, орқа ўгириб, гужанак бўлиб олди. Сайлихон ухлай олмади. Қандай ухласин, қони қайнаб турибди-ку! Атрофдагилар қимирлаб-қимирлаб қўйишади. Балки улар ҳам ухламагандир? Соттихоннинг бугунги қилмишидан аллақачон хабардордир улар? Бичиб-тўқиб ҳам қўйишгандир?

Орқа ўгириб ётган Соттихон эса елкасининг силкиниб-силкиниб тушишига қараганда, йиглар эди. Нега хун бўлиб кетмайди! Қилгиликни қилиб қўйиб, яна тумшайишини қаранглар! Базми жамшиднинг гули бўлиши учун йўл бериш керакдир балки? Қўйиб берсанг яна нима хунарлар кўрсатмайди дейсан бу ақли паст, шабада қиз! Анави қариб қуйилмаган мўйловга ўхшаганлар-ку, кайф-сафо учун ҳеч нарсадан тоймайди.

Сайлихон жигибийрони чиқиб, ётган жойида тўлғанди. Эртасига у кўпчиликка кўринмаслик учун овлоқ-овлоқда нахта териб юрди. Тушликдан кейин шерикларининг бир ҳаракати унинг диққатини тортмай қололмади. Пахтазор ўртасидаги аёллар негадир тўпланиб, жийдалик кўтарма томонга тикилганча туриб қолишди. Улар нима ҳақдадир гангир-гуигур гаплашардилар. Сайлихон картанинг четроғида эди. Кўтарманинг нариги бетида ёлғиз отлик извош турарди. Уни одатда раис миниб юрарди.

Аммо раис далада кўринмади. Унда ким миниб келди экан? Ҳа-аҳ, барибир эмасми! Сайлихон пахта теришга тушиб кетди. Аммо лаҳзадан кейин беихтиёр яна ўша томонга қаради. Яқинда Соттихон жийдазорга яқинроқ жойда пахта тераётган эди. Негадир кўринмайди. Анави хотинлар балки уни фисқ-фасод қилишаётгандир?.. Тўхта... Сайлихон бир нимани сезгандай юраги «шув» этди. Тўлаёзган этагини бўшатишини ҳам унутиб, кўтарма томонга шошилди.

У карта бошига етиб келганда икки гилдиракли, ёлғиз от қўшилган извош анча нарида кўча чагитиб кетиб борарди. Аммо унда раис эмас; бошқа одам ўтирарди. Келбатини ўшанга ўхшатди: ўша, «якяхон ашулачи»га. Нима қилиб юрибди у суюқоёқ?

Соттихон эса Сайлихон яқинлашаётганида чилонжйида панаасидан чиқиб, ўзини бўлиқ пахтазор ичига урган эди.

Хап! Сайлихон етолмай доғда қолди. Йўқ эса чинакам йигитларни фронтга кетганидан дориломон дара яйраб қолган у айғирмижозга шартта-шартта айтадиган сўзлари бор эди.

Соттихонни эгат оралаб қувиб етди.

— Ҳей, қиз ўлгур! — Сайлихон жаҳл билан синглисининг йўлини тўсди. У нафасини ростлай олмай ҳарсилларди. — Сен отангни қариган чоғида эл-юртга шарманда қилмоқчимисан?

Соттихон бошини кўтармай пахта тераверди.

— Ким эди у? — Сайлихон узоқда дала йўлида кетиб бораётган извош томонга имо қилди.

Синглисидан садо чиқмагач, Сайлихон баттар туюқди.

— Сендан сўраяпман!

Соттихон чўчиб тушди. У энкайиб пахта терганигами ёки опасининг сиқигиданми кўзлари қизарган эди.

— Билиб турибсиз-ку, — дея гудранди.

— Нима қилиб юрибди у шилқим?

— Ундай деманг, опа... — Соттихон: «Султон ака одамларнинг ҳурматини қозонган ашулачи», демоқчи эди-ку, индамади. Опасининг вазоҳатидан тайсаллади.

— Нима иши бор сенда?

Соттихон иккиланиб турди-да, ерга қараганча қовогини уйди:

— Театрга таклиф қиляпти.

— Пишириб қўйибдимми театрда?

— Артистликка.

— Нима?!

Сайлихон синглисини биринчи марта кўраётгандай анграйиб қолди. Унинг жаҳли ҳам тарқаб кетган эди. Кеча кечасидан буён кўкрагида тўпланиб қолган гинакудурат, сикса зардоб томадиган аччиқ-алуд сўзлар бари унутилди. Синглиси дўст-ёрлар даврасининг гули эканини биларди. Лекин унинг артист бўлишини хаёлига ҳам келтирмаган экан. Бувиси раҳматлик кўп завқли аёл эди. Ўзи, Анзират холаси ҳам дутор чертишни у кишидан ўрганган. Кейинча ўзидан Соттихон ўрганди. Сочлари жамалак кичкина Соттихон бир нимага нағма қилиб ерда юмалаб ётганида онаси: «Ҳой, оппоқ қизим, қирмизим, қимизим... менга бир ўйнаб бер-чи», — деб чапак чалса, ўрнидан турарди-да, устининг чангини ҳам қоқмай ўйнаб кетарди. Мактабда эканида ҳам, «Ривожия»да ҳам ҳаваскорлар тўгарагига қатнашар эди. Аммо ҳозиргача зинҳор артистлик орзуси борлигини айтмаган.

Сайлихон сездирмайгина чуқур сўлиш олди. Жалолхон театрни яхши кўрар эди. Неча бор бошлашиб «Фарҳод ва Ширин» билан «Аршин мололон»га тушишган. Хотин-қиз артистларга ҳаваси келарди. Қўшнилариининг қизи Нурхоннинг фожий қисматини ҳам ачиниби, ҳам ваҳимага тушиб ҳали-ҳали эслайди. Бироқ унинг бу туйғулари дилида пинҳон қолиб, отаси ва бошқа кексалар лафзида кўпроқ эшитиладиган манави сўзлар тилининг учига кела қолди:

— Бир камимиз артистлик эди! — дея тўйғиллади Сайлихон. — Уста Умарнинг қизи артист бўпти, деб ган қилмайдими одамлар?

Соттихон опасининг таъналарини жавобсиз қолдириб, қўш эгат орасига энкайди-ю, индамай пахта тераверди. Сайлихонга унинг қовоғи анави булутли куз осмонига ўхшаб кетди.

«Мунча ўшшаймасе? — дея ранжиди ичида. — Ахир унга она ўрнида онаман. Мен тергамасам ким тергайди?» У ёнма-ён пахта териб келаётган синглисига ер остидан қараб-қараб қўяр, аҳвол-руҳиясини ўзича таҳлил қиларди. Шунда кўкқисдан тунги хилват боғ, меҳмонхонадаги хуфиёна базм эсига тушиб, тишлари гижирлаб кетди. Можарони бошқатдан бошламаслик учун жаҳлини ичига ютди. У алам билан бош чайқаб, ўзига-ўзи тасалли берди: синглиси жуда ёш. Тухумдан чиқиб ҳали нимани кўрибди? Бу ёқда экан дунёнинг лаззати, деб ҳовлиқиб қолган-у, қадамини чакки босган. Ҳали ҳам кеч эмас. Бир-икки дакки еса, ўз йўлини топиб олади.

Аммо Сайлихон тинчлана олмади. Эҳтимол кеч қол-

гандир?! Уни оғзига толқон солгандай Соттихоннинг индамай гулдур-гуп бўлиб олгани ташвишлантирарди. Бу розилик аломатими ёки норозилик?

Кўкни қора булут босган. Хаво дим. Опа-сингил ўртасидаги муносабат ундан баттар дим эди. Шипший-дам, гўза туплари устига дам-бадам энгашар, ушик уриб жиртайган кўсаклардаги ўксик пахтани зўрға су-гуришар, илгариги теримдан қолган қолдиқ чигитларни шитир-шитир теришар эди.

Ўтган кун иккесига ухламаганигами, Сайлихон ишдан қайтгач, боши ёстиққа тегиши ҳамон қотиб қолибди. Кимдир, тур, дея туртгандай бўлди. Кўзини очса, тенасида ҳеч ким йўқ. Тонг отмаган, ётоқ ичи гира-шира. Кўр ойдин. Биров қайси бурчакдадир хуррак тортади. Бошқаси пишиллайди. Ҳамма осуда уйқуда. Сайлихон одатда ёш боладай пинжигга тикилиб ётадиган ёки орқаси орқасига тегиб турадиган синглисининг йўқлигини беҳосдан пайқаб, кўрқиб кетди. Бошини кўтариб тевааракка кўз югуртирди. Шунда нимадир шиқир этди. Сайлихон шу томонга ялт этиб қаради. Эшик кесақисига тикилиб кимдир тургандай эди. Ташқарига чиқмоқчидир ёзилгани, эшик иллагини очмоқчи-ку.

— Соттихон?

Индамади.

Шу пайт ташқарида хуштак чалинди. Ким экан у бемаҳалда хуштак чалиб изғиған?

Сайлихон ўрнидан туриб, дераза томонга боқди. Ер бети оппоқ. Пахтазор ҳам оппоқ. Устига тўр тутгандай. Яна хуштак чалинди. Сайлихон ҳадиксираб деразага ёпишди. Йўлнинг у бетидаги тут тагида аллақандай шарпа кимирлади. Дарвоқе, у одам-ку? Бу пайт эшик гийк этиб очилди. Дафъатан миясига келган бир фикр ток ургандай аъзойи баданини зириллатиб юборди. У қандай қилиб эшик оғзига бориб қолганини билмади. Тутқичга ёпишиб, Соттихоннинг йўлини тўсди.

— Қўйиб юборинг! — дея кучанди Соттихон ўзини эшикка уриб.

Сайлихон синглиси билан олишар экан:

— Эсингни еб қўйдингми, ҳой?... — дея шипшиди одамлар эшитиб қолишидан уязиб.

У остонага оёғини тираганча тутқичдан икки қўллаб ушлаб бу ёққа тортар, Соттихон эса бор кучи билан эшикни у ёққа итарар ва:

— Ишингиз бўлмасин! — дея ҳансирарди.

— Уста Умарнинг қизи бир... бир бузуқ билан қо-

чибди, деган исноддан ор қилмайсанми? — деди Сайлихон овозини пасайтириб. У нафаси тикилиб ҳарсиллар эди.

— Султон акам сиз ўйлаганча бузуқ эмас. Унга етишолмаганлар тарқатган бу игвони, пуф сассиқ деб.

— Ҳой, тилиннга тилчечак чиққур! — йигламоқдан бери бўлиб бўғилиб кетди Сайлихон. — Миралим кетиб қолди, деб кўз ёши қилиб юрмабмидинг яқинда?

— Оқни қорадан ажратолмай йигласам йиглагандирман ёшлик қилиб. Султон акамнинг битта ашуласига жонини ҳам тикишга тайёр қиз-жувонлар бор бу Фарғонада.

— Сенга ўхшаган этаги йўқлар бўлса бордир.

— Ҳо-а! Сиз ҳам йўқ демас эдингиз!

— Овозингни ўчир! — Сайлихон жеркиб ташлади. — Поччанг билан Миралимнинг ҳаром тукига ҳам арзимади пайт пойлаб тунда овга чиққан номард тулки!

— Ҳақорат қилманг!

— Рост-да! Агар мард бўлса хотин-қизларнинг этагига ўралашмай урушга борарди Миралим билан Жалолхон поччангга ўхшаб. Ҳе бетига куйдирги чиқсин ўшанингни илоё!

— Тегирмонга тушган дон бутун чиқмайди. Урушга кетганлар ҳам бутун қайтмайди! Поччам ҳам, Миралим ҳам!.. — Соттихон аламга чидай олмай дағ-дағ титраб, хўнграб юборди. — Агар у тирик бўлса ҳалигача хат ёзмасмиди?

— Нафасингни совуқ қилма!!!

Жаҳл устида бақиршга бақириб хижолатда қолган Сайлихон ётоқхонадагиларни уйғотиб юбормадимми, деб теvaraгига кўз ташлади. Ҳа, бўлар иш бўлган эди.

— Ишонмасангиз собиқ эрингиздан сўранг, — дея гап қайтарди Соттихон кўзида ёши билан.

«Қаёқдан била қолибди у?» — Сайлихонни ваҳима босди. Оёқ-қўли бўшашиб бораётгандай эди.

— Нима бўлди сенга? — синглисига гап уқтирмакчи, инсофга келтирмакчи бўлди. — Ҳали қараб тур, уялиб қоласан бу сўзингдан... Хай, майли, аччиқ устида оғзингдан чиқиб кетди. Кел, ўзингни бос. Опангман, бувинг ўрнидан бувингман-а? Душман эмасман. Ёмонликни раво кўраманми сенга? Бир марта опангниям сўзига қулоқ солгинда. Номусингни букиб, ерпарчин қилиб ташлаб кетишидан кўрқаман. Хўп, майли-майли, Султон ашулачи яхшиёқ бўла қолсин. Қизлик иффатингни сақлай билгин-да, ўргилай. Жиндақ сабр қил... Ўзингни бос... Ақлингни йиг.

Суриштирай. Хулқи қандай? Қадимдан қолган таомилимиз бор... Эҳтимол ўша ашулачинг бола-чақалидир? Эҳтимол сўққабошдир, аммо-лекин шунчаки артистлик қилгандир...

Опа-сингил ҳарсиллаб-пишиллаб бир-бири билан олишаётганда дала шийпонидагилар уйғониб қолишди. Баъзилар аллақачон уйғонган эса-да, ўртага тушишдан ийманиб, ўзини ухлаганга солиб, можаронинг нима билан тугашини кутаётган эди. Кўпчилик томошабин бўлиб қараб туришни истамай, лампа чироқни ёқиб, опасингилни ўраб олишди. Шаддотроқлари эса ташқарига отилиб чиқишди. Бир оздан кейин эса қўлларида косов, калтак билан қайтишди.

— Қиз ўғриси жуфтакни ростлаб қолди! — деди улардан бири.

— Нияти холис эмас унинг! — дея чувиллади бошқа биттаси. — Бўлмаса писиб юармиди?

Кафти билан афтини яширганча орқа ўгириб турган Соттихон бирдан кўзгалди. У атрофидагиларни шахт билан ёриб ўтди-ю, ўзини тўшагига отди.

— Мени ёш бола қилманг! — дея бақирди жазаваси тутгандай. — Ўз эрким ўзимда! Сиздақа умрбод бахтиқаро бўлишни хохламайман! Билдингизми? Хохламайман!

Сайлихон бошига тўқмоқ тушгандай гандираклаб кетди.

— Қандай қилиб тилинг борди?.. — дея олди у зўрға.

Яхши кўрарди сингисини. Онаси ўрнида онадай ҳис этади унга ўзини. Энди нима бўлади? Нима қилсин? Томоғи қақраб бораётган одамдай қулт-қулт ютинди-да, кулимсиради. Бу билан гўё, ҳали эси йўқ қизча, ниманинг фаҳмига борарди? Оғзидан чиқди-кетди, демоқчи эди, теварақдагиларга. Аммо кулгиси қанчалик нотабий чиққанини шу заҳоти ўзи сизди. Беихтиёр лаблари тортишди. Сайлихон оғзига муштини босди-ю, аста бориб кўрпасига ўтира қолди.

Аёллар уяси бўзилган аридай гувиллашар, бири ачиниб сўзласа, бошқаси ачитиб жаврарди. Аммо кўн ўтмай, тилчиб қолишди.

— Ухласангиз бўларди, — дея гамхўрлик қилган бўлди кўрпага кирган бир жувон бош кўтариб.

Эй, уйқу келармиди? Қулоғи тагида Соттихоннинг қаҳрли товуши юрак-бағрини ларзага солиб шангиллаб турибди-ку.

Бир вақт қараса чироқ ўчибди. Ўзи ўчганми, биров ўчирганми, пайқамади.

Бу қандай кўргиликки, ҳеч кимдан эшитмаган ҳақоратни ўз жигарбандидан эшитса! Сайлихоннинг асаблари зириллар эди. Банғоғ ҳалати шарпа кўрингандай туюлди. У бир сесканиб тушди. Жасад... уй ўртасида девдай эркакнинг жасади... Тўрт киши эшикни турумидан кўпориб юборгудек тикилишганча кўтариб киришди.

Юраги орқасига тортиб кетди. Кўзини ола-кула очиб қоронғи шийпон ичига боқди. Чамаси ҳамма ухларди. Фақат... Сайлихон синглизининг ўрнига совуққина кўз ташлади. Қаради-ю, шу заҳоти унинг қаҳрли товуши қулгоги тагида шангиллаб кетгандай бўлди. Сайлихон кўзини чирт юмди.

Бахтлими ёки бахтиқароми — ҳеч қачон ўйлаб кўрмаганди. Ҳаётида ёруғ кунлар билан қоронғи тунлар ҳам бўлган. Бироқ, қайси бири ортиқ — буни ҳам чамалаб кўрмаган экан.

Сайлихоннинг аламли, тугён урган хаёлидан нималар ўтмади бу кеча! Кўз ўнгида довдир қизалоқ чоғи, ота-она бағридан узиб, нотаниш эшикка тошдай улоқтирилган дамлари, келинлик қисмати...

...Уринган банорас паранжили бўйдоргина жувон хилват боғ кўчадан чиқиб, Хўжайгаз маҳалласига қайрилди. У бу ерда ҳам паст-баланд деворлар, каллакланган ёлғиз туту қатор толни паналаб бормоқда. Қўш устун, қўш сўкичаклик, тепаси ёпиқ, чоғроқ дарвозага яқинлашганида безовталаниб, кетига бир қараб кўйди.

Қачонлардир ҳавасакка ясаттирилган, вақт ўтиши билан эскирган, тўкилай деб қолган ўймакор дарвоза қаршисида тўхтади. Қоп-қора чимматини кўтарди. У чўзинчоқ юзли, қора қош, қуралай кўз, кўҳликқина, йўл-йўл узун беқасам камзул ичидан оқ шоҳи кўйлак кийган, нозик, ўн саккизга кириб-кирмаган жувон эди. Уй-қусизликданми киртайган кўзларидан қалбидаги ҳалқон ва безовталиқ сезилиб турарди.

Тақадай келадиган мис ҳалқага қўл чўзиб, тақиллатмоқчи бўлди. Аммо негадир иккиланди. Бир оздан кейин дарвозанинг ўнг қанотини итарди. Туруми озор чеккандай гижирлади. Жувон чакқонлик билан ўзини ичкари олди. Болаҳона тагидаги гира-шира йўлакдан шошиб ўтди-да, ҳовли сахнига қадам кўяр-кўймас теваракка кўз ташлади: бу ерда кимнидир учратиш умидида эди шекилли, бироқ ҳовли бўм-бўш. Фақат ўртадаги шотутдан тўкилган қизғиш баргларни изғиб юрган куз шамоли аҳён-аҳёнда гирдиқапалак қилиб учирарди.

Пешвоз чиқиб ўзини хушнудлик билан кутадиган одам бўлмаганигами жувон паражисини қўлига олиб, тўрт томони иморат чоққина ҳовли ўртасида хомуш туриб қолди. Шу чоғ орқада дарвоза яна очилиб аста ёпилди. Йўлакда оёқ дупури эшитилди. Жувон ўзини четга тортди. Чимматини ёпмоқчи бўлдими — қўли тепасига кўтарилиди. Унинг бутун диққати дарвозахона томонда эди. Ана, ҳасса тўкиллади. Жувон энтикди. Бошидаги қўлини туширди. Салдан кейин энгашганча дарвозахона тагидан бир мўйсафид чиқди. Кетидан юпунгина кийинган, саккиз ёшлардаги қизча кўринди. Совуқдан бурнини тортиб ердан кўзини узмай хомуш келаётган қизча рўнарасидаги ярақлаган амиркон кавуш-маҳсига назари тушди-ю, «опа» дея додлаб, ўзини жувонга отди.

— Ассалому алайкум, дада!

Жувон мўйсафид томонга интилди. Лекин бўйнига осилган қизча уни қўйиб юбормасди.

— Сайли... ўзингмисан? Буни қара-я! — мўйсафид кулмоқчи бўлди. Аммо кулгиси йигиға ўхшаб кетди.

Қизча ҳамон қўлидаги тўрвани осилтирганча опасининг бўйнидан қучоқлаб:

— Укам... укамни олиб кетди! — дея ҳўнграрди ўпкасини боса олмай.

Сайлихон аввалига нима деяётганини унча англамади: ким олиб кетади?! Нимага? Кейин бехосдан юраги увушди.

— Нима деясан, Сотти? — унинг ранги қув ўчди. Қизчанинг қўлини бўйнидан узиб, кўзига боқди. — Тушунтириброқ айтсанг-чи, бундоқ!

— Сайли... — мўйсафид қизчани тирсагидан тутиб четга тортди, — ичкарига... бувингди олдига кир. Кира қол, қизим. Кўз тикиб ўтирганди, — у қизчага боқиб танбех берди: — Катталарнинг ишига аралашма!

Сайлихон дадасининг кўзига даҳшат билан бир қаради-да, отилиб даҳлизга, даҳлиздан ичкари уйга ўтди. У ерда, деразадан сал нарироқда, кўрна-тўшак қилиб бир кампир ётарди.

— Буви... — дея шивирлади Сайлихон юраги орқасига тортиб.

Ҳовлида у билан кўришган мўйсафид отаси уста Умар, мана бу қовоқлари салқиб, афти ангори саргайган — таниб бўлмас даражада ўзгариб кетган аёл эса онаси Шаҳодатбиби эди. Чамаси унинг ичкарига кирганини онаси пайқамади. Эшик-дераза ёпиқ бўлганигами уйнинг ҳавоси бузилган, нафас олиш хийла оғир эди.

Сайлихон пойгакда сўппайганча андак туриб қолди. Даҳлиздаги шарпа хушига келтирди. Кавушини ечиб, онасининг тепасига борди. Ёнига чўнқаяётиб деразани қия очди.

— Буви, — унинг овози бу сафар анча дадиллашди. Шаҳодатбиби ҳолсизгина кўзини очди.

— Кел-динг-ми? — у кўришиш учун қўлини кўтарди.

Сайлихон онасининг панжаларига назари тушганда сесканди. Шиш эди. У ўзини айб устида тутгандай чи-мирилди. Хайҳот! Ҳозир қорайган-саргайган, шишиб хунуклашган бу қўллар яқин-яқинларда нозик ва ипакдай майин, энг чиройли қўллар эмасмиди? Ахир оламда ўзи учун энг меҳрибон ва азиз бўлган қўллар шулар, фақат шу қўллар эмасмиди?

Сайлихон оёғидаги амиркон маҳсиёга, эғнидаги оҳори кетмаган оқ шоҳи кўйлагига жиркангандай қараб қўйди.

— ...Тузукмисиз, буви?

Шаҳодатбиби бечораҳоллик билан жилмайди.

Сайлихон онасининг наинки қўли, бутун аъзойи бадани шиш эканини устига ёпилган кўрпанинг дўппайиб туришидан сезди.

Ичкарига уста Умар билан Соттихон кириб келди. Уста Умар тўрга чиқиб ўтиргач, фотиҳага қўл очди. Соттихон келиб Сайлихоннинг пинжигга тикилди. У ҳамон хиқ-ҳиқ йиғлар эди.

Уста Умар дуойи фотиҳадан кейин салла ўрнига ўралган белбогини бошидан ола туриб:

— Кап-катта қиз, йиғлаганинг нимаси? — дея Соттихонга танбеҳ берди. — Бор, чой дамла. Нонушта қилайлик.

Соттихон енги билан кўзини артиб, ўрнидан турди. Сайлихоннинг юраги ҳаприқиб кетаверди. У онасининг тепасига энгашиб кўрқа-писа сўради:

— Буви. Ўктамжон қани?

— Ўктамнинг омон-эсон, — деб қўйди уста Умар Соттихон ўртага солган дастурхонга тикилганча.

Шаҳодатбиби жавоб беришга негадир шошилмасди. У кўзини юмганча чалқанча ётар эди. Соттихон ҳали қўлида кўтариб юрган тўрвадан ярим буханкача қора нон олиб, ўртага қўйди. Уста Умар белбоғига тақиглик қиндан пичоғини сугурди-да, ўзгача бир эҳтиёткорлик билан нонни тўграшга киришди.

— Сахардай-ла чиқиб очирид олгандим. Энди тегса бўладими! — дея нолиб қўйди. — Уч кишига уч қадоқ...

Лекин шунисига ҳам шукр. Шунча халққа етказиб бериб турибди. Илон йили эсингдами? Эсингда бўлмаганиям яхши. Вой-бўй, ана уни қаҳатчилик деса бўлади.

Қора нонни тўғраб бўлгач, тўкилган ушоқларини бит-талаб териб оғзига солаётган дадасига қараб туриб, Сайлихоннинг юраги эзилди. Дунёнинг ишлари қизиқ экан, Бировнинг ничоғи мой устида ўйнаса-ю, бошқалар бир бурда қора нонга ҳам зор бўлса! Беихтиёр Анзират холасининг гапи хотирига келди. Келин бўлиб узатилганининг кейинги ҳафтаси онаси хасталаниб ётиб қолганида у киши она ўрнида кўргани борди. «Зуваласи ортиқ яратилганлар-чи, ҳозир ҳам ортиқ», — деган эди. У кишининг бу гапига ўшанда унчалик парво қилмаган экан. Куёвини мақтаянгандир, деб қўя қолган эди. Куёви Анзират холага қайн ҳам бўлади, яъни Маҳамадшер қайнағасининг ўғли. Ўзи ўртада турган.

Фақат мана энди, отасининг камтарона дастурхони тепасида холасининг нима демоқчи эканига тушунгандай эди. Дарвоқе, айни пайтда ўзи ҳам мансуб бўлган Маҳамадшерлар хонадони «ортиқ яратилгани» манави дастурхон билан у дастурхонни солиштирганда, манави туриш-турмушни у хонадондаги турмуш тарзига таққослаганда ёки эънидаги либосларини Соттихоннинг устидаги жулдурига солиштирганида ҳам яққол кўзга ташланади-қолади.

Сайлихон ота-онасининг ночор турмушига ачиниб, қандай қилиб ёрдам берсам экан, деб бош қотириб ўтирганида онасининг қимирлаганини пайқаб қолди-ю, тепасига энгашди. Аммо онаси кўзини очган бўлса ҳам негадир ўзига қарамас, деразадан кўринаётган тут шохларига қўнган кир-чир чумчуқларда эди назари.

— Хафа бўлсанг ҳам бир иш қилдим... Аммо-лекин сенинг фойдангни кўзлаб... қилдим, — деди Шаҳодатбиби ётган жойида оғир-оғир нафас олар экан. — Танангга ўйла: даданг кўзи ожиз, касб-корга ярамаса, мен бу аҳволда...

Сайлихон шундагина онасининг ҳоли у ўйлаганидан ҳам хавфлироқ эканини пайқаб, юраги орқасига тортиб кетди.

— Куним санокли, — Шаҳодатбиби ҳар бир сўздан кейин тўхтаб андак дам оларди. — Ўктамингдан энди кўнглим тўқ. Худо хоҳласа ўлмайди...

Бошини кўксига қўйганча сукутга чўмган уста Умар кампирнинг сўзини тасдиқлагандай аста чайқалди.

— Хали ёшсан, қизим, — деди у тасалли берган бўлиб. — Бошинг омон бўлса, ичинг тўла бола.

Сайлихон ҳозиргача эшитганларига ишонмай, ота-онасининг ҳурмати учуноқ тоқат қилаётган эди. «Йўғ-э, йўғ-э», дерди ичида. Чўзила-чўзила ингичка тортиб кетган сўнгги умид риштаси ниҳоят чирт узилди. Қанчалик шафқатсиз бўлмасин, аччиқ тўлгоқлар билан дунёга келган ўгли Уктамидан тириклай айрилганига аниқ кўзи етди.

— Хидой деган бир жувон... Тирноққа зор экан. Худо ҳамма нарсани берибди-ю, бола бермабди бечораларга... Нима қилай? Мен қарай олмасам. Сотти синглинг жуда ёш. Ўзини ўзи эпласаям катта гал. — Шаҳодатбиби ётган жойида қизига гуноҳкорона бир қараб қўйди. — Сен бўлсанг, борган жойинга бирга олиб кетолмасанг. Кетидан етимчасини эргаштириб келибди, деб ким ҳам сиздирарди? Хой, йиллама, қизим... Худо йўлига боқаман, деди... Сизлардан ўн-чандон ортиқроқ...

— Войдод! — Сайлихон ўзини босишга нечоғлик ҳаракат қилмасин, бўлмади. Пешонасига бир урди-да, ўрчидан сапчиб турди.

Унинг сўнгги умиди эридан... Банорас паранжи ичида, юзида доп-қора чиммати. Чорраҳаларни четлаб соявурроқ тор кўчаларда шипиллаганга кетаётиб тўғрига тикилар, киприкларида қатра-қатра ёш, ўзи пичирларди:

— Розилик бера қолсайди... Ё олло, юрагига шафқат сол. Агар рози бўлса бир умр нўриси бўлардим... Майли, دادасининг кўзига кўрсатмай, омборхонадами, сомонхонада бир амаллаб катта қилардим.

Маҳамадшерникига узатилиб келганининг эртасига чирқираб, ҳамма ёқни бузиб юборган Уктамжонни Сотгихон кўтариб келганида қайнатаси Сайфиддин махсум эшикдан бери киритмаганмиш. «Келин бўлмиш кетидан кучукчасини ҳам эргаштириб келибди, демайдим эшитганлар? «Обор-обор!» дея ҳайдаганмиш. Имом-домладан келган оқибат бу!

Сайлихоннинг кўз ўнгиде: кичкина, озгин, панжаларни чўзганча чирқираб қолган Уктамжон. Никоҳ куни ўглини худди шу ҳолатда бағридан узиб олиб қолишган эди.

— Бодани ота-онаси билан берсин экан, — дея хўрсинди Сайлихон.

Тасавурида елкаси оша беқасам тўнининг баридан тутган, давангирдай бир элланг тўш йигит намоён бўлди. Биринчи бор уни сувга чиққанида учратган. Пақирни тўлатиб, бошини кўтарса, ариқнинг у қирғоғида турган

экан. Бодомгул дўппи чаккасида. Жияги қайтади. Оёғи-да ағдарма этик. Кўзи мастона сузилган. Чақмоқдай мўйлови тагида табассум. Ютиб юборгундек бўлиб тикиларди. Кўрди-ю, кўрқиб кетди. «Елғиз-ярим кўчага чиқма. Йигитлар ўғирлаб кетишади», деб тайинлар эди онаси. Жудаям ёш эди-да. Энди ўн учдан ўн тўртга ўтган, ҳеч ниманинг фаҳмига ҳам бормасди. Пақирдаги сувни чалпотиб-тўкиб эшикларига қараб қочди. Остонадан ҳатлаётиб бундай ортига қараса, йигит жойидан жилмабди. Иккинчи бор эса уни чимилдикда кўрди. Ҳали кўғирчоқ ўйнаб юрадиган қизалоқ эди — қўлидаги кўғирчоғи билан узатишган ўзини. Жўра полвон дейишар экан унинг отини. «Шу қизни олиб берсанглар ҳам оламан, олиб бермасанглар ҳам оламан», — деб оёқ тираганмиш. «Жуда кичкина-ку, бошингга урасанми?» — деганларига кўнмай, совчи устига совчи кўйдирибди. Келин бўлиб тушганининг иккинчи йили лампа шишадаккина ўғил кўрди.

Жўра полвоннинг ҳовлиси шаҳар четида бўлгани билан иши далада. У аввал отга ишқибоз эди. Ўзи кучли, кучлиларни яхши кўрарди. Марғилонда биринчи марта пайдо бўлган тракторнинг ерни ёғдай кесиб палахса-палахса ағдаришини кўрганида қойил қолиб, тракторчи бўлишга аҳд қилди. Мақсадига етди, бироқ, эҳ, шўрлик... Жўра полвон узоқдами-яқинда қасрда ер ҳайдамасин — хуфтон пайтими, хўроз бир-икки қичкиргандами, уйига қайтарди. У билан бирга уйга «гуп» этиб лампамой ҳиди кириб келарди. Ўғлини бирам яхши кўрардики! Ювиниб-ла бешик тепасига борарди, хоҳ уйғоқ, хоҳ ухлаётган бўлсин, ечтириб қўлига олмагунича кўнгли ўрнига тушмасди. Раҳматлик чапани, уяфатчиликини ёқтирадиган йигит бўлгани билан эшикдагиларни эсидан чиқармасди ҳеч қачон. Қўққисдан оламдан ўтди. Қор кетган, аммо захри кетмаган аямажуз палласида ҳовлига Жўра полвоннинг шўх қўшиғи ўрнига шум хабар етиб келди. Эркак кишининг эшикдан ўз оёғи билан юриб кириб келганига нима етсин, гурс-гурс қадам ташлаб! Аксига ўша кунни Жўра полвонни тўрт киши қўлда кўтариб киришди, кўрпага ётқизиб, чиқиб кетишди. Уларнинг айтишига қараганда, дала йўлида кўприк ўпирилиб тушган эмиш. Ҳа-ҳаланиб тракторни кутқаришади. Алламаҳалда сув бетида этик кўринади. Тортиб олишса — Жўра полвон. Ҳамма трактор билан овора бўлиб, тракторчини унутишган экан. Қорасув тагида балчиққа ботиб ётаверибди. Қўлида орттирган чақалоғи билан ота уйига қай-

тиб келди. Раҳматликнинг оқсолари ўтгандан кейин: «Бошида шапка, қўлида папка, шундай одамга тегасан!» — деб келиб қолди Анзират хола. У кишининг айтгани бўлди. Маҳмадшерга беришди. Бунинг эгидан уникидай лампамай эмас, атир анқийди. Ўзига кўн оро беради. Шунгами, қайдам, одамлар юзига айтмаса-да, орқасидан: «Пўрим... Маҳмад пўрим», дейишади. Аммо қорамойга беланиб юрса ҳам кўз очиб кўргани ўша Ҳўра полвон тузук эди. Пешонасига сигмади, бечора...

— Ялинаман-ёлвораман, — дея пичирлади Сайлихон муюлишдан тор кўчага қайрилаётиб. — Оёғига йиқиламан. Розилик бермаганига қўймайман. У ҳам одам боласи-ку, инсофга келар ахир.

Ёнғоқдан чопилган қўшқанот нақшинкор дарвозадан ичкари киргач, Сайлихон паранжи-чимматини қўлига олди. Дарвозахона тагида туриб, ховли томонга боқар экан, нафасини ичига ютиб қулоқ солди. Тўрдаги чорхари катта уй томондан қайнатасининг тиловот қилаётгани эшитилди. Кеча чорчинорлик биттаси келиб, отасининг арвоҳига қуръон буюрган эди.

Бекиниб турган жойидан чиққан Сайлихон кўзга ташланмаслик учун шошиб ўнг қўлдаги ўз хоналари томон бурилди. Қайнатасининг оғзидан равон қуйилаётган аллақандай сирли сўзлар гўё серзарда арилар каби гўн-ғиллаб кетидан қувиб келди-да, эшик ёпилгач, ташқарида қолди.

Сайлихон гира-шира даҳлизда кавушини ечди. Кўш деразаси айвонга очиладиган ёруғ, шинамгина хонага киргач, қўлидаги паранжисини қозикқа осди-ю, кўрпачага чўккалади. У даста-даста чинни косалар, лаганлар, гулдор чойнак-пиёлалар терилган токчалар ўртасидаги суратга умидворлик билан кўз ташлаб, ҳазингина шивирлади:

— Поки парвардигоро, унинг дилига раҳм-шафқат сол...

Ганчкор безакли токчалар орасидан чарм камзулли, бошида ҳам чарм шапка, қушбурун, қирқма мўйловли бир йигит чуқур тушган кўзини ундан узмай тикилганча турарди.

Маҳмад пўрим деган номни Сайлихон шу ўттиз учунчи йилнинг бошларида қиш чилласи қаҳрига олгандан эшитди. Хампасида бир қафт ун қолмай, танқисликка учраган хонадонларда бу ном тез-тез тилга олинар эди. Унинг ўзини эса биринчи бор халқдан тилла буюм, зеб-зийнатлар қабул қилиб, эвазига ун айир-

бош қиладиган «Торгсин» дўконида учратди. Қишда қора қозонлари қайнамай, азбаройи қийналганларидан энг сўнги чора сифатида келинлик тақинчоқларини ўша «Торгсин»га кўтариб борди. У ерда тилла биллагузун; балдоқларини қўлидан мана шу суратдаги — Махамадшер, яъни шаҳарда Махамад пўрим номи билан машхур бўлган киши олди. У андак сукут сақлаб, зимдан тикилиб турди-да, қошини чимириб буюрди:

— Ховли томондан айланиб киринг. Нарсаларингиз текшириб кўрилади. Тоза тиллами ёки қалбаки... Бу ёқдан; бу ёқдан! — деб йўл кўрсатди у тумонат харидорлар устидан бўй чўзиб.

Сайлихон чунонам кўрқдики: «Вой ўлай, нимага қалбаки бўлар экан?» — деди кушбурун кишининг кўзига илк бор тик қараб. Аммо баттар кўрқди. Айни ҷайтда паранжисига маҳкамроқ ўраниб олди. «Ўрисча кийинган» мудирнинг айтганини қилди. Айланиб дарвозадан кириб борса, у кунгай айвонда ўзини офтобга солиб турган экан.

— Келинг, — деди.

Ичкари кирди. Мудир тўрга ўтаётиб танбеҳ берди:

— Шўро идорасида паранжида ўтирилмайди.

Сайлихоннинг тиззасигача қалтираб кетди. «Шўро идораси». У қийналиб бўлса-да, бошидан чимматия паранжисини олди. Лекин дарҳол дока рўмоли билан юзини ёпди.

Мудир столга ўтирди. Аллақандай юмалоқ шишани кўзига тутиб, тилла асбобларни текширишга киришди. Бироқ у тақинчоқлардан ҳам кўра кўпроқ негадир ўзига қараётгандай эди. Сайлихонни унинг салобати босиб, эшикдан кираверишдаги бурчакка тикилганди.

— Сизни овора қилмай, қайлигингиз олиб кела қолмабди-да, буларни? — деб кўйди мудир.

Энди у анча юмшагандай эди. Кулимсиради.

— Оламдан ўтганлар, — деди Сайлихон ҳамон ердан кўзини узмай.

Мудир ачинган бўлди.

— ... Танисам керак, ким эди?

Сайлихон ийманди. Ахир одобдан эмас, эрию эрининг қариндошлари отини аташи.

— Ҳалиги, тракторчи...

— Э-ҳа! Жўра полвон, денг! — мудир бош чайқайди. — Қаранг-а, девдай йигит! Бечоранинг умри қисқа экан; бандалик-да... Дадангизни танийман. У киши билан бизнинг чатишган томонимиз бор. Сал ҳалигиндай, а?..

— Ҳа, кўзлари ожизланиб қолган,— деди Сайлихон.

— Аттанг, кўп қийин бўлибди-да...

Сайлихон рўпарасидаги эркак кишининг ўзига қадалган назарини ҳис этиб, баттар қисилиб-қимтинар, дока рўмолининг икки четини тишлаб, юзини бутунлай бекитган, фақат бир кўзигина қия очик эди.

— Ҳозир қаерда турибсиз? Отангизникидами?

Мудир ҳижжалаб суриштиришини қўймасди. Сайлихон бўлса қисилиб борапти. У ерга қараганча бош ирғади.

— Хафа бўлманг. Бу бахтиқароликлар ҳам унутилиб кетар,— дея далда берди Маҳамадшер.— Мен қўлимдан келган ёрдамимни сиздан аямайман. Уялманг, бирор камчилигингиз бўлса келиб, бемалол шахсан ўзимга мурожаат этаверинг, хўпми?

Ер чизиб ўтирган Сайлихон баттар қимтинди.

— Хўпми? — дея тепасига келиб яна сўради Маҳамадшер.— Тортинманг! Сиз учун хизматимни аямайман.— У қаддини гоз тутиб айрича таъкидлади.— Энди майли, қошингизни қолдириб кетаверинг. Шомга яқин олиб бориб ташлашади.

Сайлихон «Торгсин»дан чиққанида ташқари совук, туман бўлишига қарамай, юзи ловиллаб бораётганини ҳис этди.

Ҳақиқатан ҳам Маҳамадшер сўзининг устидан чиқди. Дадаси хуфтон намозини ўқишга ҳозирланиб, жойнамозини қидираётганида дарвоза тақиллади. Чопиб чиқса, «Торгсин»нинг аравакаши экан. Бир қоп урни орқалаб турибди. Қора қозонни сувга ташлаб, фақат карточкага жон бошига бир қадоқдан тегадиган қора нонга қараб ўтирганларида-я? Во, ажаб! Шу куннинг эртасига Анзират хола ясан-гусан билан келиб қолди. Ёнида бир кампир ҳам бор. «Бахтинг очилади, жиян»,— деб кулиб қўйди ёнидан ўтиб бораётиб.

Нимага бахти очилар экан? Ҳайрон бўлди. Кейин билса, улар совчиликка келишибди. «Торгсин» мудирига... Бари тўс-тўполон ичида бўлиб ўтди. Сайлихон бир вақт ўзини чимилдикда кўрди. Ёнида эса мана шу суратдаги одам ўтирарди. У негадир қўлига оқ унга алмаштирган ўша узукларию билагузукларини тақиб қўйди.

Сайлихон келиш бўлиб тушганида ябатилганича ҳамон шундай турган хоналарига маъюс кўз югуртирди. Кўрпа-тўшак тах урилган тахмон олдида тутилган ойпалак ял-ял яшнардди. Ўнг томонда эса ҳали Марғилонда

унча расм бўлмаган сим каравот ярақлар эди. Устига гулдор қирмизи сўзана ёпиб, оппоқ жилдли пар ёстиқлар тахланган. Уй ичига чўгдай туркман гилами ташлаб қўйилган. Ташқарида очарчиликнинг совуқ нафаси эсади.

Сайлихон: «Мен бу эшикда шоҳи-атласга ўралиб айш-ишратда яшасаму у ёқда болам бировга боқим бўлса!» — дея изтироб ичида ўзини ҳар ёққа отиб, дод солишига оз қолди. Уни ҳовли томондан эшитилган қайнатасининг товуши тўхтатиб қолди. Яқинда тушган келин ахир. Ҳай-ҳай, эси пастми бунинг, деб ўйламайдими? Айтгандай, у кишига гушлик ҳозирлаши зарур.

Ўрнидан дик этиб турди. Ўчоқ бошига кириб, самоварга ўт ташлади-ю, қайнатасининг хонасига ўтди. У кишининг ташқарида юрганидан фойдаланиб, кўрпача-ёстиқларни тўғрилади. Хонтахта устидаги патнисни янгиллади: пиёладаги шиннини тўлатди, ликобда қора майиз қўйди. Қайнатасининг таъбига бошқа ноз-неъматлар ёқавермайди. Юмшоқ нонни шиннига ботириб озроқ истеъмол қилади. Кейин кишини билан чой ичишни хуш кўради.

Сайлихон қайнатасининг хизматини адо этгач, ўзига ҳам кичкина чойнакка чой дамлади. Бугун тонгда ота-онасиникига бориши олдида ёпган нонидан биттасини бурдалаб энди тишлаган ҳам эдики, кетидан чирқираб қолган ўғли лоп этиб кўзига кўринди. Иштаҳаси гипна бўғилди қолди. Отасиникига элтган тугунчада Ўктамжонига аталган кулча ҳам бор эди...

Чидаб бўладими! Телбалардай хона ичида гир айланди. Ўғлининг доғи юрак-бағрини куйдириб бораётган эди. Гулдор шоҳи сўзанани қайириб ҳам қўймай каравотга ўтирди-ю, тоқатсизлик билан эрини кута бошлади. Дам-бадам кираверишдаги девор соатга қарарди. «Чиқ-чиқ» қилиб, умр дақиқаларини санарди соат. Сайлихонга вақт жуда секин ўтаётгандай туюларди. Лекин Маҳамадшернинг қайтадиган вақти яқинлашмоқда. У кутиб олишга тайёргарлик кўра бошлади. Ошпичоқ, қийматахта олиб, қийма қилишга киришди.

Аммо Маҳамадшердан ҳамон дарак йўқ. У баъзида шомда, баъзида хуфтонда қайтади. Ярим кеча, ҳатто саҳаргача қолиб кетган пайтлари бўлади гоҳ. Мажлис, дейди. Фалон қишлоққа вакил қилиб юборишди, дейди. Гоҳида индамайди. Эри ўзи айтмаганидан кейин суриштиришни маъқул кўрмайди. Нима кераги бор? «Зинҳор эрининг юзига тик боқмагин-а», — деган товуш эшитил-

гандай бўлди гойибдан. Бу опасининг овози. У киши шундай деб уқтирган эдилар Махамадшерга узатаётганларида. Худо сақласин. Бундай одобсизлик унинг қўлидан келмайди. Бу уй-жой, мол-мулк, эғнидаги кийим-кечак, кулоғидаги тилла балдоқ, қўлидаги билагузук, бўйнидаги шода-шода марварид, бармоқларидаги манави ёқут, зумрад кўзли узукларигача, ҳатто ўзининг ҳам эгаси — эри-ку? Шундай қимматчилик, одамлар очликдан шишиб кўчаларда ўлиги қолиб кетаётган бир пайтда ота-онасига марҳамат этиб, бир халта ун, бир қоғ гуруч, шунга яраша сабзи-ниёз, ёғ-гўшт бериб олмаганмиди уни?

— Эшигида сочим супурги, қўлим косов бўлиб ўтиб кетишга розиман. Фақат ўғлимни қайтариб олишимга, бу ерда туришига рухсат берса бас. Отаси ҳайдагани билан ўғли рози бўлиши мумкин-ку? Э, худо! — дея ёлворди Сайлихон қиблага қараб.

Аммо ҳаёл билан бўлиб, кечки таомни унутмаслиги керак — ҳали-замон эри эшикдан кириб келиши мумкин.

Сайлихон супра ёзиб, хамир қоринга киришди. Қайнатаси кеча қайнатма шўрва ичган. Ўтган куни эса атала... Чучвара тугишга жазм этганининг боиси: бугун пайшанба, ҳафтанинг охириги куни эмасми, эрини ичмайди деб бўлмайди, ўз тенги улфатлари бор. Оғзига ҳамма нарса ҳам ёқавермайди. Зора чучвара ёқса-ю, кўнгли юмшаб, Ўктамжон тўғрисида сўз очганида розилик бера қолса, деган илинж билан қилди.

Ишини басарлаб ҳам эдики, дарвозахона томонда эрининг шарпаси кўринди. Зудлик билан бориб, қўлидан папкасини, бошидан шапкасини олди. Этигини ечганида калишини тўғрилаб қўйди. Қўлига сув қуйди. Сочик тутди. Бу билан эрининг кўнглини овлай олди шекилли:

— Овқат тайёрми! — деб сўради очик чехра билан. Бу унинг қайлиқчасига илтифот кўрсатгани.

Сайлихон шошиб қолди. Ўчоқ бошига қайтса қозон вақир-вуқур қайнаётган экан. Қайнатасининг икки жуфтгина қийма дўлмасини косага сузди-да, тахтадаги чучвараларни қозонга солди. Бу орада қайнатасининг овқатини олдига қўйиб қайтди. Қозон Сайлихоннинг сабр косасидай кўпириб тошай деяётган экан. Келди-ю, чўмич билан шопириб шопириб юборди. Чучваралар қозон бетида лип-лип ўйвоқлашарди. Туз-намаги бари жойида. Фақат қалампир... эри овқатга бутун қалампир солиб истеъмол қилишни яхши кўради. Сайлихон бурчакда осиглиқ турган қалампир шодасидан бир донасини узди-ю,

чайиб, қозонга ташлади. Чошиб кириб ичкаридан гулдор чинни лаган олиб чиқди.

Помидор ва пийёз тўғраб, кунжут ёғида доғ қилинган қайла чинни лагандаги чучварага ўзгача маза киритган эди. Буви Маҳмадшер ҳам тан олди:

— Пазандалигингиз чаккимас, хуштаъм бўлибди! — деди-да, кетидан кўшиб қўйди: — лекин ўлдирса ҳам кишини ош ўддирсин.

Эрининг қилдан қийиқ толиб, чақиб олиш одати бор. Шунинг учун ҳам ранжимади. Ҳар қалай хушчақчақ кўринади. Демак, оғзига ёққан. Сайлихон пайтдан фойдаланишга, қулф-дилини очишга, ўзига тинчлик бермаётган истагини айтиб, илтижо қилишга жазм этди.

Тўрт қават кўрпачада чордана қуриб, чой ичаётган Маҳмадшер Сайлихоннинг илтимосини эшитди-ю, турқи ўзгарди.

— Нима, мени шарманда қилмоқчимисан? Келишни кетида эргаштириб келган итваччаси билан олибди, деб кулмайдими ўртоқлар?

— Раҳмингиз келсин. Бировларга хор қилдирманг ўғлимни!

Сайлихон эрининг оёғига йиқилганида тегиб юборди. У ёқ-бу ёқни йиғиштириб, идиш-товоқларни юваётганида ҳам эрининг харсангтошдай оғир сўзлари қулоғи тагида қалдирарди.

— Ё тавбангдан кетай. Мусулмон-ку, деб ўйлагандим, — Сайлихон ёқасини ушлади. — Йў-ўқ...

Қоронғи зулмат ичида Ўктамжон кўзини мўлтиратиб, кутаётгандай эди назарида. Ёки боласини десинмикан? Бироқ Маҳмадшердан осонликча қутулиб бўлармикин. Унга ўтказиб қўйган ҳар бир кафт дони тилла баҳосида. Ота-онасининг аҳволи эса ўзига маълум. Кўзи ожиз мўйсафид ота, «кунлари саноғлик» она. Улар ахир шу куёвларининг орқасида амал-тақал қилиб кун кўриш-япти. Йўқ, бу эшикни ташлаб қаерга боради? Кимга шумшук бўлади? Бунинг устига оғироёқ... Сайлихон туни билан миужжа қоқмай, ўзи билан ўзи фикрлашди. Бироқ ўйлай-ўйлай ўйининг тагига етолмади. Арасотда қолди.

Эрталаб эри ишига кетиб, қайнатаси қуръон ўқишга киришганида у яна бошига паранжисини илди. Чидай олмади, она экан, таваккал қилди. Дарвозадан чиқдию Тегирмонбоши маҳалласига қараб йўл олди.

Ҳаво булут бўлганигами кўчада одам сийрак. Шунга қарамай, Сайлихон кўзга ташланмаслик учун гузар, чорраҳаларни четлаб ўтди. Хилватроқ тор кўчалардан

юриб, катта ариқ бўйига чиқди. Қўрғон, қўрғончалар. Пахса, гувала деворлари нураб турган боғлар. Маккапоёси ўриб олинган томорқалар учрарди. Аммо буларни Сайлихон кўрмас, баҳорда бўтана сиёқли тўлиб оқадиган ариқдаги сув тиниб, тубидаги толим-толим ўтларнинг эшилиб чайқалишига эътибор ҳам этмасди. Ҳозир булар унинг кўнглига сигармиди!

Сайлихоннинг эс-хуши бошқа ёқда. Кўзи эса йўлда. Чиммат тагидан олис-олисларга тикилади. Ариқ ёқалаб кетаётганида анчадан бери сув шовиллаётганини бехосдан сезиб қолди. Дарвоқе, тегирмоннинг гувиллаши. Бу шовқин борган сари яқинлашаётгандай, кучайгандан-кучаярди. Ана, йўғон оқ терак панасида тепаликка ёпишган пастқамгина тегирмон. Тагидаги омбирда эса сув ҳали-замон тегирмонни кўтариб урадигандай қутурмоқда.

Йўл бетидаги тупроқ намиқиб, чанги босилганини Сайлихон шунда пайқади — ёмғир майдалаб ёғаётган эди. Чуқурликдаги тегирмон томон кўз ташлади. У ерда тушовланган ёлғиз оқ эшакдан бўлак ҳеч нима кўринмади. Ҳидойибининг уйи тегирмон яқинида, дейишган. Қимдан сўраса экан? Тегирмон эшиги очик. Ундан оқимтир тўзғоқ тўзғир, ичкарида тегирмон тоши гувиллар, омбир тагида паррак жаҳл билан айланар, қирғоқларга сув сачрар, шариллар эди.

Сайлихон энди жилмоқчи бўлиб турганида пастда бир кампир кўринди. Қўлтирида дўпнайган халта, бошига неварасининг чопончасини ёпинган. Тегирмоннинг эшигидан чиқди-ю, этакроқда ариқ устига қўшхари ташлаб, омонатгина ясалган кўприкка қараб юрди. «Текис ерда оёқлари чалишиб кетяпти-ку, қилкўприкдан ўтмоқчи!» Сайлихон беихтиёр уни кузата бошлади.

Кампир «қилкўприк»ка ўрганиб қолган шекилли, бериги қирғоққа бехатар ўтди-да, сўқмоқ билан юқори кўтарилди. Сайлихон танимаса ҳам кекса аёлга салом бериб, кўришди. Кампир Ҳидойибини билар экан:

— Нарироқ борсангиз қайрағоч кўринади. Ҳидойибининг эшиги ўшатда, — деб йўлга солиб юборди.

Кўтармани ёқалаб бориб, Сайлихон кампир айтган қайрағочга етди. Бўлажак учрашувни ўйлаганида юраги гуп-гуп уриб кетди. У нафасини ростлаш учун ариқ ёқасига чўнқайиб ҳовучида сув ичаётганида ҳам икки кўзи қўрғонча дарвозасида эди. Ўктамжоннинг овози эшитилмасмикан, деб қулоқлари динг. У ўрнидан турди. Тахталари қуруқшаган эски дарвозага яқинлашди. Шунчалар соғинганки уни! Аҳволи нима кечди?

У ҳайқибгина мис ҳалқани тақиллатди. Ичкари жимжит. Дадилроқ тақиллатди. Тиқ этган овоз йўқ. Фақат қайрағоч тепасидаги чумчуқларгина чирқиллашарди.

Дарвоза тирқишидан энди қараётган ҳам эдики, Сайлихон аллақандай шарпадан чўчиб тушди. Дарвозанинг бир қаноти бехосдан қия очилиб, аёл кишининг боши кўрипти. Меҳнат чақиб ташлаган қирқ ёшлардаги қотма, томогида қўшалоқ ёнғоқдай бўқоғи бор, бугдойранг хотин. Унинг қоп-қора кўзларида ҳадик. Кўрган заҳоти «Ҳидойбиби» деди ичида. У ҳам муқаррар таниди. Йўқ эса нега ранги ўчиб, истар-истамас сўрашди?

Ҳидойбиби кўкимтир бўз кўйлак, қора нимчада эди. Ёмгир ёғаётган бўлишига қарамай, ичкари киринг ҳам демади. Аксинча, дарвозани тўсиб туриб олди.

— Углимни...— дея олди Сайлихон унинг авзойидан чўчиб,— бир кўрай.

Ҳидойбиби бош чайқади:

— Йиглайди. Акча ўрганиб қолди.

— Раҳмат сизга, эгачи. Энди боламни қайтариб бера қолинг, олиб кетай.

— И-я?! — Ҳидойбиби лабини бурди.— Лафз деган бўлади кишида!

— Тўғри, лафз... Лекин нима қилай? Болам... Юраккинам узилиб кетяпти. Илоё...

— Энди керак бўлдими бола?

— Вой, унақа деманг...— тирноқларининг учигача зириллаб кетди Сайлихоннинг.

— Нимага демас эканман? Сиз ҳали ёшсиз. Пўрим куёвнинг даврида ўйнаб-кулганингиз қолади. Болаи нима қиласиз-а, сиз?

— Уришгани келмовдим сиз билан, эгачи,— дили қаттиқ озор чеккан Сайлихон кўзига гилт-гилт ёш олиб ялинди.— Раҳмат, боламни шунча кун боқдингиз. Мендан қайтмаса худодан қайтсин.

— Худони билар экансиз-а?! — Ҳидойбиби кесатди.— Менгаям кўрпа-тўшак қилиб ётган бувингиз ўртага худони солиб: «Худо йўлига боқинг», деб тутқазганди болангизни. Агар олиб қарамаганимда-чи, аллақачонлар гўрда бўларди! Авваламбор худода, қолаверса, мен асраб қолдим болангизнинг жонини.

Ҳидойбибининг ҳар бир сўзи қалбига бигиздай санчилаётган бўлса-да, Сайлихон бардош бериб ёлворишда давом этди:

— Илоё, дунё тургунча туринг...

— Ялинманг, барибир бермайман! Уни менга сиз эмас, ота-онангиз берган. Лафз бўлиши керак одамда! Кўп меҳнатим сингди. Бу ёғини ҳам айтиб қўй: ўн уч йилгача мен бормаган мазор, сизинмаган авлиё қолмади. Бу ёғи Шоҳимардон, у ёғи Жалолобод, Балиқчимозор... Э-ҳа, менинг берган назр-ниёзларим! Ёлвориб чеккан оҳзорларим! Уларга бош уриб тўккан кўз ёшларим! Шулар эвазига етказди бу болани менга худо!

— Мен туққанман! — алаmidан додлаб юборди Сайлихон.

— Мен боққанман! — ундан баланд келди Ҳидойбиби.

— Арз қиламан!

— Ҳали шундайми?! — Ҳидойбибининг кўзи ғазабдан қисилди. — Мен-чи, ҳой, ойимча! Жонимдан тўйган хотинман. Арз-парзингмиан қўрқитолмайсан. Агар тинч қўймасанг айтиб қўй, ўглингни ўлигини оласан мендан! — Ҳидойбибининг тишлари гижирлаб, кўзлари ола-кула бўлиб кетди. — Болонгни икки бутидан ушлаб, шундай йираман ташлайман: сенга ҳам йўқ, менга ҳам!

Сайлихон «вой» деди-ю, панжалари билан юз-кўзини ёпди.

«Сайли!» деган ғазабнок ҳайқириқ уни хушига келтирди. Бу муқаррар эрининг товуши эди. У қўрққанидан чимматини туширди.

— Чиқ извошга! — дея буюрди Маҳмадшер.

Сайлихон изига қайтаётиб дарвоза томонга бир қараб қўйди. Аммо Ҳидойбибини кўрмади. Кучли қўл уни тортганида извош ўриндигига учиб тушди.

— Қаёқдан чиқди бундай сапқиш одати? — деди Маҳмадшер извош кўзгалганида. Унинг бўғилиб тургани товушининг хириллаб чиқишидан ҳам маълум эди. — Айтувдим-ку? Ёки писанд қилмайдиган бўзиб қолдингми, бизни?!

...Шу куни эртасига Сайлихоннинг бўйидаги боласи тушди.

Пешинга яқин Соттихон бўзлаб келиб, бувиси оламдан ўтганини хабар қилди.

...Эшик тақиллади. Кетидан Давлатовнинг одатдаги кимдандир ўрганган ҳарбийча командаси эшитилди.

— Подъём!

Сайлихон беихтиёр деразага боқди. Ғира-шира. Ичкаридагилар гимирлаб қолишди. Кўзи илиндими йўқми,

билмайди. Боши ғовларди. Соттихон эса кўрпага бурканганча қимир этмай ётарди. Балки уйқуни ураётгандир бировни азобга қўйиб? Кўнглини вайрон қилди синглиси. Кутмаган эди ундан, ҳеч ҳам... Дўстданки шундай сўз чиқди, душмандан нима кутсин?

Сайлихон ўрнидан шахт билан тураётиб ичида янди:
— Лекин қараб тур, пушаймон бўласан ҳали бу гапингга!

ТЎРТИНЧИ БОБ

«Юнкерс»лар қаноти остидан узилган бомбалар юракка ларза солиб чийилларди. Жалолхон пайтида ўзини траншеяга отган экан. Ўртоқлари устига босиб тушган ҳам эдики, юқорида гумбур-гумбур портлашлар бошланди. Ер дам-бадам силкинар, уст-бошларига тунроқ қуйилар, қаердадир отлар аянчли кишнар, кимдир додвой қиларди. Чамаси ҳамма нарса ёнарди: дарахтлару сулицоя, ўт-ўланлар ҳам. Ўликлару тириклар, ҳатто тунроқ ҳам. Бурқсаётган тутундан кишининг нафаси қайтар, чанг-тўзондан эса кўз очиб бўлмас эди.

Бу аросат бор-йўғи бир неча минут давом этган эсада, Жалолхонга жуда узоқ чўзилгандай туюлди.

Бомбардимончи самолётларнинг шиддатли вағиллашининг заҳоти буйруқ эшитилди:

— Жангга!

Тунроқ босган окоплар ичи бирдан ҳаракатга келди.

Жалолхон юқори кўтарилганда ҳаво тўлқини тўпларини бир четга суриб ташлабди. Унинг ўрнида тогтеракми қандайдир дарахт ётарди.

Ўт очиш майдонини тозалаб, замбаракни қайта ўрнаётганларида:

— Младший сержант, сенга нима бўлди? — деб сўраб қолди тўп командири чап юзига ишора қилиб.

Шундагина Жалолхон боши гарангсиб, қулоғидан қон оқаётганини пайқади.

Растчётдагилардан бири флягасидан сув қуйди. Бошқа биттаси қулоғига пахта тикди. Шундай қилиб, унга ўртоқлари биринчи медицина ёрдами кўрсатишди. Йўқ, у кафтида ўз қонини кўрганида кўрқмади. Қулоғидан қон оқса нима қилибди? Тирик-ку, энг муҳими тирик. Бу ҳаммага ҳам насиб бўлавермайди. Ана, кўп қизиқчи йигит эди. Ерга ётди-ю, аммо ўрнидан турмади.

— Танкка қарши!..

Сержант Медвиднинг командаси ҳаёлини бўлди. Тўп стволини ҳаракатлантирувчи барабанини у ёққа-бу ёққа буриб, янги мўлжални қидирар экан, ичида оптик прицелнинг чил-чил синмаганига суюнди.

— Қани, яқинлашавер! — дея хириллади узокда танк қораси кўринганда.

Немис пиёдаларининг танклар ҳамояси остида қилган йккинчи ҳужуми ҳам қайтарилди.

Ҳар сафар танклар орқага чекиниши ҳамон кўкда «юнкер»лар пайдо бўлади. Бутун кун шу зайлда ўтди.

Одамлар ҳолдан тойган, қурбонлар кўп. Қурбондан ҳам ярадорлар кўп. Орқадан снаряд яшиқлари ортилган аравани қалдиратиб етиб келган Марди:

— Бормисан, жўро? — деди. У чамаси Жалолхоннинг тирик қолганига ишонмаётгандай эди.

Марди бир кунда шунчалик ўзгариб, тундлашиб кетибди. Чуқур тушган, тун зулматидай қоп-қора кўзларида ваҳима. Ёлғиз угина аллақандай сирдан огоҳ кишидай теварагига елазаран боқиб шивирлади:

— Жўро, биласанми немислар нега жим бўлиб қолишди?

Тўп лафетида ўтирган Жалолхон диққат билан қулоқ солди. Ҳақиқатан ҳам жимжитлик. Ҳатто тинчлик вақтидагидай қаердадир қурбақа қуриллайди. Мардининг отлари шиқирлатиб сувлигини чайнайди. Ҳали яқинда теваракни босган куйик алаф ҳиди ҳам кўтарилиб кетган. Ажабланарли бир ҳол. У саволомуз Мардига боқди:

— Улар бизни айланиб...

— Йўг-ей?!

— Шундок, жўро. Энди немис орқамизга...

Мардининг сўзи оғзида қолди. «Отбой» деган команда эшитилди. Жалолхон лафетдан сакраб туриб, расчётдагилар билан бирга тўпни йиғиштиришга киришди. Марди яна ниманидир айтмоқчи бўлиб, атрофида ўралашиб бир оз турди-да, индамай от-аравасига қараб кетди.

Тўпларни қўш гилдиракли шатакка тиркаб, отларга қамчи босишди.

Артиллерия полки қон тўкилиб муқаддаслашган жанг майдонини ташлаб кетди. Шаҳарга элтадиган катта йўлдан эмас, отларни қийнаб, дала йўлидан юришди. Чакалақзор, ўрмон оралаб сўқмоқлардан ўтишди.

— Жўро! — деб чақириб қолди орқада арава хайдаб келаётган Марди.

Уйқусираб батареядан қолиб кетмаслик учуноқ тўп стволидан ушлаб бораётган Жалолхон четга чиқди. Ор-

қадаги арава у билан тенглашганда сакраб минди. Марди сурилиб, ёнидан жой берди.

— Ана, айтмабмидим? — деди.

Жалолхон унинг нимага шама қилаётганини дарҳол фаҳмлади. Ажабо, немислар мудофаа чизигини ён томондан ёриб ўтиб, орқадаги Перемишль шаҳрини эгаллаганини Марди қабқдан била қолди экан?

— Киев, Минск, Смоленск... — Марди аллақандай умидсизлик билан кўл силтади, — Ленинградни бомбардимон қилопти.

Унинг бу гапи Жалолхонни баттар ажаблантирди.

— Нима деб алжираянсан?

— Жўро, ўзинг младший сержант, ўткир наводчик бўлсанг ҳам кўп дўлвор экансан.

Жалолхоннинг жаҳли чиқди. Уни юлқиб ўшқирди:

— Қайси ғаламисдан эшитдинг бунак ассиқ гапларни?

— Қўй-э, жўро! — Марди унинг чангалидан бамай-лихотир кўлини бўшатди-да, тескари қаради. — Нега сассиқ бўлар экан? Буни фақат сен эшитмапсан. Ахир рация бор. Телефон бор... Штаб бор. Кўпчиликнинг оғзи эшик эмаски, қуфласанг!

Жалолхон тиззалари орасидаги карабинга суянганча хомуш бўлиб қолди. Мана, тезда тонг отади. Тўхтамай, кун чиқишга қараб чекинишмоқда. Ўрмон ортида қандайдир аҳоли пункти ёнмоқда. Проекторлар осмонни қайчилар ва шу томондан портлашлар эшитиларди.

— Қачон қайтасиз, деб хат ёзибди. Энди қайтиш қаёқда! — деб ўксиниб қўйди Марди.

У ҳам оилали эди. Шунинг учундирки, батареядагилар уларни «кексалар» деб аташарди. Ўзи шахсан бу лақабидан хафа эмас. Кексаликка етказсин.

— Келиннинг олдига лоп этиб кириб борасан бир кунмас-бир кун. Кўкрак тўла орден.

Марди хомуш бош чайқади.

— Йў-ўк, жўро. Бу урушдан соғ чиқин қийин. Гитлер қанақа техника билан бостириб келопти, биласанми? Оврупа мамлакатларининг ҳаммасининг техникасини жамлаган-а. У имонсиз ҳаммамизни ўлдиради. Ўлдиради! — деди-да, бошини чангаллади.

Жалолхон шошиб қолди. Шу пайт Марди бошини кўтариб орқа-олдига кўз ташлади. У ҳансираб:

— Жўро, — деди қулоғи тагида, — от бошини секин четга бурайми?

— Нимага?

— Самарқанд кун чиғишда. Сен битта отга, мен бит-тасига минамиз-у, ҳайтто-хуйт, тўғри...

— Эсингни едингми, Марди? — Жалолхон беихтиёр атрофга аланглади. — Қасамёд қилгансан-а!

Мардининг икки кўзи оқ отнинг сағрисида, ингранди:

— Суягимиз бу ёқларда қолиб кетади, жўро. Бир бор кўрсам армоним йўқ... Бир бор!

«Бир бор...» Жалолхоннинг юраги жиз этди. Қўлида тишланган патир, кўча эшик олдида хайрлашган Сайлихон кўз ўнгига келди. «Ох, қани энди бир бор кўриш насиб этса!» Ҳалигина бирга қочишга ундаган одамга қарши кўзгалган газабини ичига ютди.

— Айт-чи, Совет ҳокимиятидан бирор ёмонлик кўрдингми?

Қўлида тизгин, орқасида осиглиқ карабин икки букилиб, ҳиқ-ҳиқ йиғлаётган Марди бош чайқади.

— Ана! Аслида сенмас, мен айтишим керак эди қочайлик, деб.

— Қочайлик, демадим-ку, жўро?

— Чунки хафа бўлган жойим бор Совет ҳокимиятидан!

Марди ҳиқиллашдан тўхтаб, Жалолхонга ер остидан боқди.

— Кел, тамакингдан ол, — Жалолхон уҳ тортиб кўйиб кўкрагини чангаллади.

— Билмайсанми? Чекиш ман этилган.

Дарвоқе, кечаси гугурт йилт этса, етти чақирим на-ридан ҳам кўринади.

— Мол-мулкингни мусодара қилдими?

— Пролетарда мулк нима қилсин? Тракторчи эдим!

— Унда нимага?..

— Орқада қолиб кетмайлик. Отингни тезла.

Марди тизгинни силтаб, отларнинг сағрисига туширди. Қоронги ўрмон ичида туёқлар дупурлар, гилдираклар гижирлар эди.

— Учини чиқардингми, охиригача айтгин-да, жўро?

— Илгарилари у-бу нарсанинг фаҳмига етавермас эканмап. — Жалолхон аламзадалик билан мийиғида кулди.

Тасавурида трактор, шудгор қилинаётган дала, шохариқ ёқасидаги каллакланган тутлар намоён бўлди. Жалолхон бир хўрсениб кўйди. Бари ёдида. Шаҳар томондан саман отда бир суворий келаверди. Новча киши. Бошида шапка, тўқ кўк милиция кийимида. Танимаслиғи мумкин эмас. Бутун Маргилон танийди. Водил-

дан чиққан Шермухаммад қўрбошининг бир кўзини кўр қилиб, Кўршерматга айлантирган шу «Норқўзи мелийса» Эсонбоевмиш-ку? Ҳазир мушт текканми ёки миллик қўндоғи, қаншаридан бузилган шопмўйлов, алпдай киши. Яқин келиб қамчи кўтарди. Тракторни тўхтатиб салом бердик. Алик олмадиям. Ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ:

— Қани, оёғингни кўтар-чи! — деди қийғирнинг кўзидай кўзини қадаб.

Жалолхон ҳайрон. Оёғини кўтарди.

— Эшакнинг туёғига қоқиладиган тақага ўшаркан этигингдаги нағал!

— Менинг бу юришимга бошқаси чидамайди, — деб жавоб қилди Жалолхон Эсонбоевнинг қочиригига. Тўғрисиям шу-да!

— Ҳа! Оёқ олишинг чакки-да, сен боланинг!

— Нима деганингиз бу, мелийса тоға?

— Нима деганимни борган жойингда биласан. Қани, олдимга туш!

Эсонбоевнинг ўшанда ўқрайган кўзига қараб қолиб, юраги орқасига тортиб кетгани, бари-бари бу пайт Жалолхоннинг хаёл кўзгусидан бир-бир ўтди. Ҳар қалай ёш эди-да, у вақтда.

— ...Эсонбоев тиллага ун айирбош қиладиган «Торғсин» омборининг орқасида нам тупроқда қолган этик изини кўрибди. (Шу кечаси ёмғир ёққан.) Из қувиб анча жойгача борибди. Лекин катта кўчага етганида йўқотиб қўйибди. Кейин бозор оғзида ўтирадиган ямоқчига учрабди. Қараса, унинг дўкониди худди у қидирган нағал турган эмиш. «Шу кунларда ким қоқтирди бундан?» деб сўрабди. Чунки тупроқда янги нағалнинг аниқ изи қолган экан. Ямоқчи айтиб берибди. Эсонбоев ўйлаб қараса, этигига яқинда нағал қоқтирганлардан биттаси кекса киши, бошқаси муаллим экан. «Уларнинг қўлидан бунақа иш келмайди. Ҳамма бало манави учинчиси — Жалол тракторчидан... Сабаби у ичади, чекади. Топганини кўчага сарфлаб, улфатчилик қилади. Бир-икки марта муштлашиб мелийсага ҳам тушган. Кучини қаерга сигдиришни билмай юрган айни бўз болалик чоғи», — дебди-ю, тўғри от суриб тепамга бостириб боргани экан. Кейин, бўйнингга оласанми, йўқми, деб... бу ёғини айтмай кўя қолай.

— Тўхта, жүро, сени ўғирликда айблашдимми?

— Ҳа-да! Оёқ остидан чиқиб қолса-я, қуруқ тухмат! Бу ўттиз учинчи қаҳатчилик йилидаги гап. Сахар палласи ишга кетяпгандим. Қоп-қора унғурдай бир тешиқ.

этиборимни тортди. Тўхтаб қарасам, «Торгсин» омборининг орқаси. Ҳар куни шу кўчадан ўтаман. Ёмғирда намиқиб қулапти-да, деб ўиладим. Икки-уч марта қоровулни чақирдим. Ҳеч ким жавоб беравермагач, жиливордим. Тўгриси, этагимга фалокат илашмасайди, деб чўчидим: Хомлик ўтди мендан... Терговни Гиззатуллин деган терговчи олиб борди. «Ҳа-а, босмачи, қўлга тушдингми!» деб бақиради, қаранг. Мен босмачилик қилмаганман, десам, «Манави томтешарлигинг босмачилиқдан камми?» — дейди. Мен «Торгсин»нинг омборини тешиб, уч ярим тонна унни ўмарган эмишман! Йўқ, десам, этигим изи тушган ганч қўймани пеш қилади. «Из сеникими?» — дейди. Меники, дейман. «Демак, сен тешгансан. Қайсарлик қилмай бўйнингга олгин-да, тавба қил. Гуноҳинг енгиллашади» дейди. Қилмаган ўғирликни қилдим, дейманми? Жоним ҳалқумимга келиб, хиқ бўғилиб қоламан бундай пайтда. Гиззатуллин бўлса, иршайиб туриб: «Ҳа, босмачи, мана сенинг ҳақиқий башаранг», дейди. Мени 1932 йил 7 август қонунига тиркаб, ўлим жазоси берилишини талаб қилди. Суд ўн йилга кесди. Агар борди-ю, ҳақиқий ўғрилар арэимаган бир тасодиф билан қўлга тушиб қолмаганларида, эҳтимол, мен ҳозиргача жазо муддатини ўтаб, қайсиям бир лагерда ётган бўлармидим.

— Бекордан-бекорга сени азобга солганлар жазосини тортгандир?

— Қаёқда! — Жалолхон газабдан титрарди. — Гиззатуллин ҳалиям бор. Савлатидан ит ҳурқади. Қайтганимдан кейин олдига бордим. Ассаломалайкум, ўртоқ Гиззатуллин, дедим. Бегуноҳ бир одамга ўлим жазоси берилишини сўрадингиз-а? Отиб юборишса нима бўлардим, дедим, кўзига тикилиб туриб. Худди шундай дедим. Пинагини бузмайди, номард! «Ничево-ничево! Ҳақиқатнинг тагига етгунимизча баъзан қурбонлар ҳам берилади», — дейди. Анавини қаранг! Мен бекордан-бекорга ўлиб кетарсам ничево эмиш! Ҳақиқатнинг тагигамас, жуда кўп бегуноҳларнинг тагига етган у! Гишпа бўғиб ташламоқчи эдим-ку; яна ўша Норкўзи мелийса қаёқдан пайдо бўлди, билмайман. «Жонингга жабр қилма, бола!» — деб бақириб илгимдан ушлаб қолди. Бўлмаса... Ҳа-ҳ! Мана, хизмат қилиб юрибман. Юрагимда аламим бор, лекин хизмат қилиб юрибман... Жанг қилиман! Нима учун? Ким учун? — Жалолхон аравадан ерга сакраб тушди-ю, ёнма-ён кета бошлади. — Миянгни озгина ишлат, ўйла, лекин-чи, ошна, ўлганда ҳам йигитчасига ўла билди.

керак. Ҳезалакчалишлик қилиб қочишни хаёлингга ҳам келтирма, орқангдан ўқ ейсан. Кейин сенинг иснодинг бутун қавм-қариндошинг, ҳатто миллатингга ҳам тегади. Буни бир ўйлаб кўрдингми?

Марди қочмади. Жалолхон унинг кўз ёши қилганини ҳам бошқа кўрмади. Чекиниш даврида полкдаги дўстлари қандай уқубатларга дуч келган бўлса, у ҳам барини бошидан кечирди. Тишини тишига қўйиб чидади. Жалолхон кейинча оғир дамларда ҳам унинг ваҳимага тушганини кўрмади. Назарида Мардининг афт-ангори ўрик дарахти пўстлогидай қотиб, тўрлаб кетганди. Атрофида миналар қарс-қурс портлаб, ўқлар шув-шув ўтиб турганида ҳам худди гунг одамдай снаряд тўла оғир яшиқларни орқалаб келаверар эди. У ўзини аямас, лекин отларини авайларди. От-аравани панада қолдириб, ўт очиш майдонига қадар оралиқ ялангликми ёки узок, писанд қилмай, яшиқни даст кўтариб келаверар эди.

— Сал эгилсанг нима қилади? — деб айтишга мажбур бўлди бир сафар Жалолхон.

Марди қовоғини очмай, унга зил қараб қўйди. Кетига қайтиб кетаётганида қадамини сал секинлатди-да:

— Раҳмат, — деди.

Нимага раҳмат? Энгкай деганигами? Самимийми ёки кўрсликми? Бу раҳмат ҳў ўша, арава устидаги гап-сўз учундир? Балки чакмасайди, деб чўчиб юргандир? Тен-так! Жалолхоннинг лаби қийшайди. Агар унга ишонмаганида ошкор этиш ҳам гапми, ёқасидан бўғиб, тўппа-тўғри особотделга судраб борган бўларди!

Шу чекинишда улар дам бўлиб оқадиган чоғроқ бир дарёга келиб тўхташди. Старая Оскаль деб аталарди чоғи ўша дарёнинг номи. Пиёда қисмлар ва артиллерия полки шарқий қирғоқдаги янги мудофаа чизигига ўрнашаётган эди. Эски ёғоч кўприкдан оғир ҳарбий анжом ортган от-аравалар, тўплар, қисмлар эҳтиёт билан ўтаётганларида кўкда немис штурмчи самолётлари пайдо бўлди. Улар аргамчи ташлаб, ўққа тута кетишди.

Жалолхонларнинг тўпи кўприкка етиб улгурмаган эди. Сержант Медвидь қатъий бир қарорга келолмай шошиб қолди шекилли, гир айланиб югурарди. Айни шу пайт отларнинг тумшуги тагида қамчи кўтарган бир офицер пайдо бўлиб:

— Қаёққа? — дея ўдагайлади.

У самолётлар ҳужумидан пана жой қидириб, ўзини бомба ўйган бирор чуқурга отган кўринади: эгни-боши, ҳатто афту башарасигача лой. Жалолхон уни барибир

таниди. Батарей командирлари старший лейтенант Бедров. У уруш бошидаёқ суюкли туркман отидан айрилган эса-да, қамчисини қўлидан қўймасди.

— Черковга ҳайда! — дея бақирди комбат чан томонда тепалик устидаги оқ иморатни қамчиси билан кўрса-тиб ва ўзи отлар олдига тушиб қуюндай учиб кетди.

Тўпни тўғри черков ичига судраб киришди. Кунботишга қараган деразани бузиб, тешик очилди. Уфқдаги ўрмондан то дарё бўйига чўзилган паст-баландиклардан ўтадиган дала йўли бу ердан кафтдай кўриниб турар эди.

Ҳали атроф-теваракка яхшироқ қараб, отиш сектори, ориентирларни белгилаб, қоғозга туширишга улгуришмаган ҳам эдики, йўлда мотоцикл кўринди. Жалолхон тўп оғзини беихтиёр унга тўғрилади. У муқаррар душман разведкаси. Уни ўққа тутиб бўлмайди, чунки пистирмани фож килиб қўяди. Ана, мотоцикл жилғада кўздан ғойиб бўлди. Бир оздан кейин шўнғиб чиқди-ю, шувиллаганча яқинлаша бошлади. Энди мотоцикл кўримаса-да, моторнинг тариллагани черков ёнидан кесиб ўтган чуқур йўл томондан эшитилаётган эди. Ҳамманинг қулоғи ўша шовқиндаю кўзи Бедровда эди. Эҳтимол улар кўтаришган сўқмоқдан мотоцикл ҳам изма-из келиб қолса. Нима қилиш керак? Мотоциклдагилар пайқаб қолишса тамом, орқама-орқа келаётган асосий кучларига хабар етказишади.

Қия очиқ черков эшиги олдида ташқарига тикилганча турган Бедров тўп командирлари сержант Медвидь билан чошганча чиқиб кетишди.

Расчётадагилар командирларининг индамай ғойиб бўлганига ҳайрон эди. Жалолхон ҳозир нимадир содир бўлиши керакдай кута бошлади. Бошқа тўпчилар ҳам эшикка қараб-қараб кутишарди. Дарҳақиқат, черковнинг биқинида граната портлади. Кетидан автомат тариллади. Дам ўтмай, эшик оғзида Медвидь пайдо бўлди. Ҳаяжондан сарғиш кўзлари пирпирар эди. Қўлида карабини-дан ташқари яна иккита немис автомати ҳам бор. Черков ичига у билан бирга галаба нашидаси ҳам учиб киргандай эди. Гитлерчилардан ўлжа олинган ёғоч кўндоксиз автоматлар қўлдан қўлга ўтди, билиб туриб Медвиддан қайта-қайта сўрашади:

- Эгаларини жўнатдингларми?
- Медвидь мийиғида кулади.
- Нариги дунёга-я?
- Йўқ, совунгарликка!

Теваракда хавф-хатар ўрмалаб юрганини унутиб хохолашди.

— Старший лейтенант қани? — сўраб қолди тўпчилардан бири Бедровни эслаб.

— Нариги қирғоққа ўтиб кетди.

— Биз-чи? Пайт ғанимат, осойишталик?

Медвидь тўпчига бир қараб қўйди-да, «ўз хўжалиги»ни кўздан кечира бошлади. Отлар турган ертўлага ҳам тушиб чиқди. Панароқ жойга қўйилган қўш гилдиракли шатак арава қутисидаги снарядларни ҳам таништи. Беўхшов, найнов, устига-устак товуши ҳам йўгон, хуллас бир кўришда сўхтаси совуқдай кўринадиган сержант аслида явош, дилбар йигит эди. У минорадаги кўнгироқхонага чиқиш учун айланма гиштин зина-пояга оёқ қўйганида юқоридаги кузатувчи:

— Ўрмон четида танклар! — деб қолди.

Медвидь кетига қайтди. Тўпхонага айлантирилган бузуқ дераза ёнига чопиб бораётиб, команда берди:

— Жангга!

Расчётдагилар ҳар бири ўз ўрнини эгаллади. Ҳамманинг диққат-эътибори кунботишдаги ўрмондан чиқиб шу томонга келаётган танкларда, Жалолохоннинг қўллари тўпни мўлжалга тўғриловчи қўш барабанда, кўзи оптик прицелда.

— Бир, икки, уч, тўрт... — дея пичирларди у.

Аммо кети узилмасди танкларнинг.

Юрагига ваҳима тушди, ёлғиз тўп билан-а? Худди шу фикр тўп командирини ҳам танишига солаётган кўринади. Сержант Медвидь бетоқат бўлиб черков эшиги томон чопди. Дам ўтмай, орқадан унинг осойишта товуши эшитилди:

— Хлопцы!

У уставга хилоф равишда расчётдагиларга пешоналарини сизагандай шу зайлда муомала қилади.

— Ғам еманглар. Биз ҳақимизда ўйлайдиганлар бор.

Дарвоқе, айти шу пайт ташқаридан от-араванинг тақир-туқури эшитилди-ю, черков эшиги оғзида батарея командири кўринди. Унинг лўппи юзлари бўғриққан, мовий кўзларида эса одатдан ташқари бир жиддийат зухур этарди. Бедров билан изма-из алоқачи телефон симини чувалатганча ичкари кириб келди.

— Сержант, — Бедровнинг овози қиз боланикадай майин эди, — снарядларни ташиб киритиб, аравани кетига қайтаринглар. Тез кетсин.

Командирнинг буйруғи буйруқдан кўра кўпроқ илти-

мосга ўхшаб кетарди. Лекин батареядагилар зинҳор унинг юмшоқлигидан суинистеъмол қилишмас, Бедровнинг айрим дағал, чаласавод командирларга ўхшамагани, одоби, маданияти учун ҳам эъзозлашарди. Шу бир йиллик уруш давомида у махфий маррадан туриб тўпга тутишда моҳир мерган сифатида наинки полкда, дивизияда шуҳрат қозонган, у ҳақда армия газетасида мақола ҳам босилган эди. Мана, бугун у бир тўпни пистирмага қўйиб, уч тўпни дарё ортидаги чакалакзорга яширди. Ўзи эса бутун батареянинг ўт очиш қудратини бошиқариш учун телефон билан қўнғироқхонага ўрнашиб олди.

«Омадингни берсин, комбат». — дея ичида тилак тилади Жалолхон.

У оптик прицелдан кўзини узмай паст-баланд дала йўлидан гоҳ кўришиб, гоҳ кўринмай дарё бўйига яқинлашаётган танкларни кузатаётганида таниш бир товуш диққатини бўлди:

— Бормисан жўро?

Бошини кўтарса Марди. Орқасида оғир снаряд яшиги. У ўша кечаси йўлда ўрталарида гап қочгандан бери сўзлашмас эди.

— Ўзинг қалайсан? — деди Жалолхон.

— Тупроқдан ташқари... юрибмиз аста-аста.

Жалолхон сакраб туриб, унга ёрдамга шошилди. Мардининг гарданига қирраси бетган оғир яшикни даст кўтарди-ю, бурчакка қўйди.

Медвидь «тез жўна» деб қисташига қарамай, Марди тўп гилдирагини тутганча андак туриб қолди. Унинг ранги ўчгандай эди. Хали «жўро» деганида тили яқин ҳамюрт эмасми, дили ўйнаб кетган Жалолхон яна бир нима демоқчи шекилли, деб оғзига тикилди. Аммо Марди билинар-билинмас қўл силтади. Черков эшигига етганида кетига қайрилиб, ўша тундлик билан яна:

— Жўро, — деди, — менинг адресим Самарқанд об-ласть, қишлоқи Паиҷоб.

Унинг авзойидан ажабланган Жалолхон кетидан қараганча қолди. Салдан кейин от-араванинг тақир-туқури эшитилди.

— Хлопцы! — Медвиднинг товуши дўриллади.

Ҳамма ҳушёр тортиб, янги буйруқ кутарди. Юқоридан телефонда батареяга мўлжалли белгилаб бераётган Бедровнинг тиниқ, қиз болалариякидай майин овози эшитиларди. Айланма гиштин зинаюйда старший лейтенантнинг ўзи кўринди.

— Наводчик! — у бевосита Жалолхонга мурожаат

этди.— Душман танки сизга аниқ кўринадиган энг яқин ва қулай жой қаер?

— Анави, ёлғиз дарахт, ўртоқ старший лейтенант.

Жалолхон йўлнинг у бетидаги қорайиб турган эманга ишора қилди. Черковдан пастдаги ўша ёлғиз эманга қадар оралиқ кўпи билан уч юз метр. Танклар ундан ўтса, бу ердан кўринмайди. Тикка кесилган жар бағридан бориб, бир зумда кечувга етади. Шу билан чекиниш йўли кесилади.

Старший лейтенант турган жойида чўнқайиб, синиқ деразадан дала йўлини синчковлик билан тузатгач:

— Команда берилишини кутмай, колонна олдидаги танкни ўша ерда ёндилинг! — дея буюрди-ю, қўнғироқ-хонага кириб кетди.

— Хўп бўлади, ўртоқ старший лейтенант! — Жалолхон честь берди.

Танк колоннаси тобора яқинлашарди. Ана, жилгадан тепаликка кўтарилди. Энди қия ёнбағирлик бўйлаб шувиллаганча кечувга тушиб кела бошлади.

Оптик прицелдаги қўшув аломати, бинобарин, тўп огзи ёлғиз эман ёнидан ўтган йўлнинг қоқ ўртасини пойларди. Колонна олдидаги биринчи танкнинг у ерга етишига юз метрча қолди. Жалолхон нишондан кўзини узмай оралиқни ўлчарди:

— Саксон... етмиш... — у вужудидаги титроқни бошишга уриниб, ўзича пичирларди.

Олдиндаги танк йўл ёқасидаги якка эмандан анча нарида кўққисдан тўхтади-ю, ўт очди. Снаряд орқада портлади. Расчётдагилардан кимдир «худога шукр» деб кўйди. Жалолхон ҳам немислар пистирмани пайқамаганидан кўнгли таскин топди. Бироқ танкдагиларнинг диққатини чалғитиб, уларнинг ўқига ўз кўксини тутиб берган ким бўлди экан? Жалолхон узоқлашаётган тарақ-туруқни бехосдан эшитиб қолиб, юраги музлаб кетди.

Аслида бу от туёқларининг дупури билан арава гилдирақларининг тақир-туқури. Марди черков эшигидан жилгандан бери қулоғи тагида. Фақат бутун эътибори шиддат билан яқинлашаётган зирхли ўлим машиналарида бўлганидан уни эшитмаётган экан. Танк яна тўпдан ўқ узди. Снаряд кечув томонда портлади. Аmmo айни шу пайт тарақ-туруқ билан бирга:

— Ҳа-а, чу-у-у, рахшонларим!!! — деган хайқириқ эшитилди.

Жалолхоннинг юраги ўйнаб кетди. Бу шубҳасиз Мардининг нидоси. Марди қийқириб, мазах қилиб, гўё ажал

билан бекинмачоқ ўйнарди. Колонна бошида келаётган қорақуртдай хоч тамғали танк пишаб йўлда тўхтаб-тўхтаб ўқ узарди.

Расчётдагилардан кимдир «эх» деб бақириб юборди. Жалолхон бир зумгина оптик прицелдан кўзини узиб, орқага қаради. Очiq қолган черков эшигидан пастдаги бузуқ кўприккача бўлган оралиқ кафтдай кўринар эди. Аммо у томонда энди на Марди, на унинг от-араваси бор.

— Чўкиб кетди, — деди ўкиниб ўқловчи Бойко.

Жалолхон яна бир бор ўша томонга боқди. Сув бети сокин эди, кўрғошиндай қорамтир, оғир... «Икки киши эдик Ўзбекистондан», деган фикр-келди миясига ичи узилгудек бўлиб.

— Нега ўт очмайсиз? — кўпгироқхонадан Бедровнинг асабий овози эшитилди.

— Ўт оч! — дея дўриллади Медвидь.

Жалолхон оптик прицелнинг кесишган чизиқларини колонна олдидаги танкка тўғрилар экан, душман ўзига панд берганини алам билан ҳис этди.

Мана, ниҳоят! Шитоб билан келаётган танк салгина ўнгга бурилди, натижада хоч тамғали биқинини тўпга тўғри тутиб берди. Жалолхон санчиб туриб, тепки чил-вирини тортиб юборди. Шу захоти тўп гумбурлади-ю, бир депсиниб тушди. Кўз юмиб очгунча ҳам ўтмай пастдаги бош танк устида чақмоқ чақилгандай бўлди.

— Марди!!! — дея қичқирди Жалолхон.

У Мардининг чўкиб кетганига, энди ҳеч қачон тирик кўра олмаслигига ишонгиси келмас. Дарё сокин эди. Балки у кўприкдан ўтгандир? Афсонавий Рустамнинг Рахшонига нисбат бериб эркалатадиган отлари билан тўқайга кириб яширингандир.

Жалолхон оптик прицелга қайта ёпишганида бошқа биттаси тутаётган танкни ёллаб ўтаётган эди. Жалолхон уни ҳам битта снаряд билан ўрпидан қимирлатмай қўйди. Устидаги қопқоғи очилганда ундан танкчилар билан бир вақтда тутун, аланга ловиллаганини кўрган Жалолхон яна «Марди!» дея дод солди. У нега бақираётганини ўзи ҳам билмасди.

Пастда аросат бошланди: черков устидан виш-виш хуштак чалиб ўтаётган снарядлар қасир-қусур ёрила бошлади. Жалолхон уларни овозидан танийди: ўз батареяларидаги тўплардан отилган йигирма уч килолик оғир фугас снарядлар. Бу шубҳасиз юқоридаги кўпгироқхонада ўтирган старший лейтенантнинг иши.

— Беглый! — дея телефонда команда берарди у Пастда эса гүё дошқозон вақир-вуқур қайнарди. Йўқ, вулқон ҳаракатга келгандай эди.

Жилгадан қирга кўтарилган бир танк пастдаги аҳ волни кўрди шекилли, орқага қайрила бошлади. Медвидь буни биринчи бўлиб пайқади.

— Наводчик! Қир бошидаги танкка қарата... — дея команда берди. — Прицел йигирма! Фугас снаряд билан, заряд тўла, ўт оч!

Юқоридаги қўнғироқхонадан ҳам комбатнинг «ўт оч!» деган командаси эшитилди. Жалолхон отган снаряд тегмади. Узоқдаги танк қир ортига ўтиб яширинишга улгурган эди. Жалолхон доғда қолди. Қалбида ашаддий овчига хос жазава жўш-урарди. «Хап!» деб қўйди. Черков устидан эса дарё ортидан отилган снарядлар кўнглига далда берувчи голибона хуштаги билан ҳамон учиб ўтмоқда эди.

— Долби!!!

— Аяма!!! — деб бақиринди қизиб кетган тўпчилар.

Пастда қуюқ тутун, тўзон ичида қолган танклар бу ёқдан қараганда чўнг қўнғизларга ўхшаб кўринади. Баъзилари гангиб қолгандай гир айланади. Уқтин-ўқтин ўқчиётгандай дуч келган томонга қарата ўқ узади. Ана, энг четки танкни ўт олди. Шу билан ўртада қолганларига йўл тўсилди.

— Урра!!! — дея каскасини осмонга отди ўқловчи Бойко.

У бевақт қувонган эканми, кўққисдан бино зириллаб кетди. Шифтдан шовиллаб тупроқ тўкилди. Нимадир гурсиллаб қулади.

— Қўнғироқ! — деди кимдир.

Айланма гиштин зинапояда алоқачи кўривди. У старший лейтенанти опичлаганча юқоридан тушиб келарди. Бедровнинг оёғи судралиб, поинаси зинадан зинага урилиб тўқилларди.

Залварли қўнғироқ старший лейтенантининг устига босиб тушибди.

— Нима қилай? — алоқачи бир қўли билан каскасини кўтариброқ қўйиб, Медвиддан буйруқ кутарди.

— Алоқа... Йўқ, мен ўзим! Сен комбатни орқалаб кўприкка чоп, — Медвидь шундай деди-ю, қўнғироқхонага интилди.

Энди черков деворига қарс-қурс тегаётган снарядлар сони кўнайган эди. Чамаси, душман тўпга тутаётган пис тирма қаердалигини сезиб қолганга ўхшайди.

Юқоридаги портлашлар орасида сержант Медвиднинг дўрилаган товуши эшитилиб қолади. У энди старший лейтенант ўрнида батареяга команда берар эди

Қулоқлар аллақачон батаиғ битган. Черков қалин гиштин деворининг кўп ери ўпирилиб ҳам тушган. Жангчилар бунга эътибор этишмас. Жалолхон тўп ўқлаиб, қулфи ёпилиши ҳамон ўзини орқага ташлайди-да, тепки чилвирини шартта тортади.

— Откат нормально! — дея чийиллайди ўқловчи Бойко. У озгин, новча йигит. «Нормально!» деб бақирганида кекирдаги чўзилиб, томирлари ўйнаб кетади.

Жалолхон гоҳ оптик прицелга, гоҳ визирли найга тикилиб, тутун, ўт, чаиғ-тўзон ичидан қаршилик кўрсатаётган танкни қидиради. Черков шифтидан кўчган ганч парчалари каскаларга тасир-тусур урилади. Гишт бўлаклари ҳавода ўқдай учади. Қаршидаги девор илма-тешик бўлиб кетган.

Жалолхоннинг ёноғидан қон оқарди. Буни у пайқамас, пайқаса ҳам эламасди. Ойнак парчаси тилганми ёки гишт қирраси урилганми, билмайди. Умуман у бу пайт автоматга айланиб қолганди: тўп-огзини мўлжалга тўғрилар, икки қадам чекинар, чилвирини тортар, яна прицелга ёпишар. Ана шундай бир хил ҳаракат давомида кўз олдида ўт чақнади. Айни шу аснода тўпнинг чап гилдираги пилдираб кетди. Ўзи бўлса кўкрагидан мушт егандай чалқанчасига қулади. Бир пайт кўзини очса, жим-жимадор меҳроб кўринди. Қўл-оёгини қимирлатса қимирлади. Демак, бутун! Черков оғир зарбалардан бетўхтов зирилларди. Уша-ўша гумбурашлар, тасир-тусур...

«Энди нима қилдик?» дея ўйланиб қолди Жалолхон ёнбошлаб қолган тўпга тикилиб. Расчётдагиларининг кўзи унда эди.

— Ўртоқ сержант! — деб чақирди.

Аmmo сержант Медвиддан жавоб бўлмади. Фақат баланд, черков шифти акс-садо қайтарди. Бу унинг юрагига гулгула солди. Жалолхон станина устидан икки ҳатлашда ўтди-да, чоиганча эинапоядан кўтарила бошлади. У минорага чиқмасданоқ тўп командирини кўрди. Сержант оёқларини узатиб юбориб, қўнғироқхона деворига орқа суяганча ўтирарди. У каскасини кўзигача тушириб, нишанга кетгандай эди.

— Ўртоқ сержант! — деди Жалолхон ҳаприқиб.

Сержантдан садо чиқмагач, Жалолхон унинг каскасини аста кўтарди. Шунда Медвиднинг бақрайганча қотиб қолган сарғиш кўзларига назари тушиди-ю, қўчиб

шартга қўлини тортди. Касқа яна Медвиднинг юзини тўсди. Минора қаттиқ зарбдан бир силкинди. Жалолхон беихтиёр қунишди. Медвидь эса писанд қилмагандай ўтирарди. Чап қўлининг павжаси полда. Худди телефонни пайшаслаётгандай. Телефон трубкаси эса шимининг чўнтагига тегиб турарди.

Жалолхон трубкани кўтарди. Жимжитлик. Алоқа йўқ. Қаердадир сим узилган.

Немис черковни ҳамон тўқмоқларди.

— Младший сержант! — настанд кимнингдир бетоқат бўлиб чақиргани эшитилди.

Жалолхон настга тушганида тўпчилар эшик атрофида бекиниб туришарди. Қўлларига карабинлари, граната. Ташқарига ўгринча қараб-қараб қўйишарди.

Елгиз гилдиракли тўп тиреагига суянган ярадор солдатдай жойида жимгина турар, гўё унга «бор, боравер», дея таъна билан боқаётгандай эди. «Қўнгироқхонада Медвидь...» дея элади Жалолхон юраги узилгундек бўлиб: Ҳарбий хизматни бирга бошлаган эди. Жангга бирга кирди, бирга чекинди. Барча огирликларни бирга тортишди. Бу тўп жонсиз пўлат бўлгани билан тушуна қоларди, иноқ эди у билан...

— Младший сержант, — дея имлаб чақиришди эшик ортида ўзига маҳтал бўлиб турганлар.

Тўпнинг пўлат қалқонига суёглиқ карабини олиб, уларнинг ёнига борди.

— Сержант Медвидь... — деди-ю, у ёғини айтолмади. Лекин айтмаса ҳам кўзларидан маълум, улар билишган.

— Ҳраб олишяпти, — деди Бойко ташқарига қараб-қараб қўйиб.

Дарвоқе, Жалолхон қўнгироқхонада эканидаёқ черковга яқинлашаётган автоматчиларни кўрган эди.

Черков ичини лаҳзада тутун босди. Подвалдаги отларнинг хуркиб пишқиргани, ер тепиниб типирчилаётгани эшитилмоқда. От-уловга қаровчи солдат подвалдан бошини чиқарган экан, ўққа учибди. Ҳозир унинг совимаган жасади йўлакда. У бу ердан кўринмайди, аммо отларнинг рўпарасида узала тушиб ётгани муқаррар, жониворларга ёрдам беришнинг иложи йўқ. Эшикдан чиқиб, подвалга етгунигча тирик қолишинг амримаҳол. Ичкарида эса йўл йўқ. Ўқловчи Бойко отларнинг аянчли кишнашига тоб беролмай, ўзини ташқарига отди. Лекин шу заҳоти йиқилди. Уни ичкарига тортиб олишди. Йўгон сонини ўқ тешиб ўтибди. Дока билан чандиб тиббий ёрдам кўрсатишди.

Черковнинг тепаси ёнарди, шифтнинг у ер-бу ери ўпирилиб туша бошлади. Немис автоматчилари ҳозир черков яқинидаги боғда. Уша ердан эшик, деразаларни ўққа тутишмоқда.

— Русь, сдавайсь! — деган бақирик эшитилди.

— Граната! — дея буюрди Жалолхон ва биринчи бўлиб ўзини эшикка урди-ю, товуш эшитилган томонга қарата граната отди. Немис автоматчилари ерга ётиб олганларида улар жон-жаҳдлари билан кўприкка қараб чопишди.

БЕШИНЧИ БОБ

У эшикдан чиққанида ҳали туман тарқаманган эди. Бу ердан чинор учи кўриниб турар, ўз улуғворлиги билан Сайлихоннинг кўнглига осойишталик бағишларди. Ҳамма нарса жой-жойида турибди, дегандай бўларди муқаддас тупроққа йўгон, қорувли томирлари билан мустаҳкам тармашиб. Тирикчилик ўз йўлида давом этаётганидан дарак берувчи товушлар теварак-атрофдан йоғахон эшитилиб қолади. Қорсиз тўнг ер оёқ остида қаҳратон совуқдан қисирлайди. Тўйнуқлардан тўтун бурқейди. Гувала девор ортида кучук аянчли гингшийди. Катта кўча томонда эса тақаланган туёқлар тақиллар, гулмихди гилдираклар гижирлар эди. Теварак-атрофда йўловчилар — бири ишга шошар, бошқаси бозорга.

Дасталик сават оғиргина. Бир қўли толса бошқа қўлига олади. Совқотган ёноқларини ишқаб-ишқаб қўяди-да, бўш қўлтигига тикиб неитади. Қачонлардир камбағалнинг бошини бириктирган ва арзини тинглайдиган идорага айлантирилган шу-шу «Дом деҳқон» аталиб келган Меҳтарнинг мачитига етганида туман тарқагандай бўлди. Муюлишида андак нафасини ростлаш учун тўхтаб, саватини ерга қўйди. Болалар ётгач, хўроз икки қичқиргунча тайёрлагани шу. Кўндан бери кунлари мана шундай ўтади: кундузи тароқлаш дўкони устида мукка тушиб атласга танда тайёрлайди. Кечасига калава олиб кетади-да, чарх товлаб, найчаларга ўрайди. Эрталаб эса ишхонага олиб келиб топширади. Кўпчилик аёллар шундай қилади. Иложи қанча? Ишчи қўллар оз — уруш.

Сайлихон чап томонга беихтиёр қараб хўрсинди. Музлаган ҳовуз лабидаги каттакон чинор тагида ташландик сўри қиров босиб ётарди. Илгарилари у киш пайтларда ҳам йигит-яланглар билан гавжум бўларди. Жалолхонни ахир шу ерда учратмаганмиди? Кўлаанкадай эргашиб

бориб, оқтеракка етганида отини атаб чақирган эди ор-тидан. Ҳали-хали овози қулоғи тагида. Сайлихон беихтиёр энтикди. Оқтерак энди йўқ. Саратонда қўққисдан қуриди...

У бир силкинди-ю, саватни кўтарди. Кейинги пайтларда ҳамма нарсани кўнглига оладиган, иримчи бўлиб қолди. Дарахтнинг кўнариши доимий эмас-ку. Томирини қурт ейди, бўронда синади, қўпорилади...

Аслида у уйдан юраги чироқ ёққандай ёришиб чиққан эди. Кунни кеча Жалолхондан хат олди. Қайнатасидан тортиб барча қавм-қариндошларгача кўндан-кўн дуоя саломдан кейин Сталинград жангида қатнашганини, немис, итальян ва ҳоказо фашист кўшинларини қуршаб олишда иштирок этганини ёзибди. Хатининг охирида қўмондонлик биринчи даражали «Ватан уруши» ордени билан мукофотлаганини гап орасида қисқариб ўтибди. Лекин қандай хизматлари учун эканини айтмабди. Шунга қарамай, қувонганидан кўз ёши қилиб олди. Болалари эса уйни бошларига кўтариб, бозор қилишди. Унга Жалолхоннинг жони керак. Жони омон бўлиб, эшиқдан соғсаломат кириб келса, бундан ортиқ мукофот йўқ. Ахир гоҳ у маҳаллада, гоҳ бу маҳаллада аза...

Сайлихон катта кўчадан кесиб ўтаётганида ҳамкасбларига дуч келди. Улар ҳам туни билан чарх йигириб тайёрлаган найчаларини кўтариб олишган. Биттасида тўрва халта, бошқасида сават ёки челақ. Қаромат чевар найчаларни ёстиқ жилдига солиб, бошига қўйибди. Юкининг оғирлигига қарамай оғзи қулоғида:

— Ўғилларимдан хат олдим! — деди у Сайлихонни кўриши ҳамон. — Икковидан ҳам бир кунда келса-я!

Аёллар Қаромат чеварни ўртага олишди. Унинг қувончига шерик бўлишиб, дилдорлик қила кетишди.

Кўпчиликнинг юрагида дарди бор: униснинг отаси урушда, бунисининг ёри. Бир-бирига суяниб қолишган. Кўз кўзга тушганда баҳра олади. Сайлихон тўнланганлар орасида сингисини учратмади: отаси ётиб қолмаганмикан?! Қари, ногирон нарса... У ҳар хил хаёлга борди. Найчаларини топшираётганида қабул қилувчи нималар деганини ҳам англамади. Устахонада кимдир кутаётгандай ичкарига шўшилди. Дарвоқе, устахона бошлигининг техника бўйича ўринбосари Жалолхон илгарилари кутарди. Гоҳ у бурчакда, гоҳ бу бурчакда унга тўқнаш келарди. Кейинча бу тўқнашувлар кифоя қилмай қолди. Йигит Сайлихонга айтадиган гапи бордек дангал боқадиган бўлди. Бир кун Сайлихон ошиқ йигитчанинг таъзи-

рини бериб кўйишга ахд қилди. Нега эрганади? Муюлишда қайрилибоқ ўзини дарахт панасига олди. У ҳовлиққанча ўтиб бораётганида шартта йўлини тўсди:

— Янги хунарингиз муборак! — дея киноя қилди.

Жалолхон шошганидан тили калмага желмай қолди.

— Кўрганлар нима дейди?

Ўзини андак босиб олган Жалолхон оғиз очди:

— Кечирасиз-ку, Сайлихон, лекин ҳозирги пайтда ёмон одамлар...

— Тўғри. Кўчада оёғи биланмас, оғзи билан юрадиганлар кўпайган...

— Шунинг учун ҳам ундайларнинг оғзига, — Жалолхон гурзидай муштини тугди, — боплаб тушириш учун юриппан.

— Қайинжон, кўйинг, айб бўлади.

— Жўра полвон тириклигида янгам эдингиз... жуда ҳурматим баланд эди. Ҳавасим келарди. Умри қисқа экан, раҳматлик оламдан ўтиб кетди. Аммо лекин яна анави пўримдақаларнинг кўлига тушиб қолсангиз борми, унда ё уни, ёки ўзимни!.. — у кафтини кекирдагига кўйиб сермади. — Бир марта адашиб, хўп доғда қолганман, мен сизга айтсам...

Ҳанг-манг бўлган эди ўшанда.

Ўзи артелга ишга кирганида ошди-қўшдида иш очди. Жалолхон, у-буни баҳона қилиб, тепасига кўп келарди. Ахийри устахона холироқ вақтда айтишга мажбур бўлди. одамлар нима деб ўйлашади? Уят эмасми?

Жалолхон дангалчи йигит бўлгани билан ҳаё кучли экан-да, қизариб: «Ошди-қўшди дўконини механизациялаштиришнинг чораси йўқмикан, деб бош қотириб юрибман. Маҳнатларингизни оғирлигини кўриб, сизлардан ҳам кўра кўпроқ мен қийналиб кетяман», — деди. Ўшанда шунчаки йўли учун айтди-қўйди-да, деб ўйлаганди. Йўқ, ундай эмас экан. Буни унинг эшигига келин бўлиб тушганининг эртасига билиб қолди. Ҳовлидан ўтиб бораётиб, очиқ қолган омборхонага кўзи тушди. У ерда каттакон темир чарх, яна аллақандай ускуналар бор. Бир қарашдаёқ буларнинг нимага кераклигини пайқайди. Бироқ Жалолхон бошлаган ишини охирига етказолмади. Қизил Армия сафига чақирилди. Кечаги хатива ҳам шу ускуналарини суриштирибди. Бари жой-жойида. Баъзан Жалолхон омборхонада ўша ускуналари тепасида гимирсиб юргандай туюлади унга. Сайлихон чўнқайиб тароқлаш дўконининг пўлат пружинасини силади. Бунга Жалолхоннинг қўллари теккан.

У бошини кўтарганида бошқалар ҳам ўз дўконлари теварагида уймалашардилар. Бироқ Соттихон кўринмасди. Синглиси кейинги пайтда одамови бўлиб қолди. Одатда азонда келибоқ ўзини дастгоҳга уради. Ундан сўз эшитиш қийин. Омбир билан юлиб олгундек бўласан киши. Ишдан кейин ҳам ҳеч кимга қўшилмайди. Лип этади-ю, гойиб бўлади-қолади. Нимага кечикди экан? Сайлихон алағда бўлиб, дам-бадам ҳовли томонга кўз югуртиради. Шу зайлда тигга тола ташлар, гулини гулига тўғрилар, узилганларини уларди. Оғизда сув пуркаб оҳорлар, тайёр тандани эса новвойга картон қўйиб ўрар — қўли тинмас, фақат хаёли жойида эмас эди. Илгари бу жараёни олти киши бажарарди. Ҳатто олти эркак. Чунки тароқлаш илгари асосан эркаклар иши саналарди ипаккашликда. Энди олти кишининг ишини икки киши қилади. Бугунга келиб, маъна дўкон теварида ёлғиз ўзи қолди.

У тушликка чиққанларида Соттихоннинг ишга келмаганининг боисига тушунгандай бўлди. Катта қозондаги аталага навбат кутиб, анча туриб қолди. Шунда ундан орқароқдаги икки аврбандчининг сўзлари баногоҳ қулоғига чалинди.

— Уста, Тошпўлат аканикига фотиҳага бормадингизми? — деб сўради улардан бири иккинчисидан.

— Нимага? — деди бошқаси ташвишга тушиб.

— Эшитмадингизми?

Сайлихон сергак тортди. Унинг бутун диққати орқароқдаги аврбандчиларда эди. Чунки Тошпўлат ота дадасининг яқин дўсти.

— ...Ўғлидан қорахат келганмиш-ку?

Сайлихоннинг юраги музлаб кетди. Ўғли?! Наҳотки Миралим?..

— Ё раббий! — орқароқда аталага навбат кутаётган уста ўзича пичирлаб дуо ўқиди.

«Ох, шўрлик Миралим. Вой бечора Миралим! Қиз боладай мулоим, бирам уятчан йигит эдики!» — Сайлихон ич-ичидан куйиниб, бошини сарак-сарак қилди.

Кашкулга қўйдириб олган умочи томоғидан ўтмади. Шу кун ич-ичидан хаёли Миралим билан Тошпўлат отада бўлди. «Жуда мункиллаб қолганди, ҳоли нима кечди экан бечоранинг?»

Дадасининг айтишига қараганда, Соттихон туғилганда иккала ипаккаш бофанда дўст қон-қариндош бўлиб ча-тишиб кетишни орзу қилиб, Миралимга Соттихоннинг қулоғини тишлатишган экан. Бу замонда ким ҳам бешик-

керттига рию қиларди дейсан. Бироқ Миралим билан Соттихоннинг қулогига ота-оналари бажо этган шу расм қўйилиб қолган эканми ёки юлдузи юлдузига тушганиданми, «Ривожия»да иноқлашганларидан хабари бор. Агар Соттихонни анави суюқ Султон Муродов айни тмаганида яхшигина юрган эди.

Сайлихон ишдан кейин бир кўлида кашкул, бошқасида дастали сават тўла калава билан найча йўлда бораётиб шу ҳақда ўйларди. Кўнглининг бир чеккасида Миралимнинг ҳалокатига, синглининг қадамини чакки босгани сабаб бўлмаганмикан деган шубҳа уни қийнар эди. Кимдир салом берди шу чоғ. Сайлихон бир сесканиб тушди. Маҳамадшер турарди қаршисида. Бундан уч йил аввалги кийимида; бошида чарм шапка, эгнида чарм камзул, ҳарбийча гимнастёрка, галифе шим.

— Қайрилиб ҳам қарамайсан-а?

Сайлихон ёнлаб ўтаётганида Маҳамадшер шаппа кўлидан ушлади. Кашкулдаги атала чалпиниб кетди. Маҳамадшер қаердадир мойлатиб, чўткалатган, ҳозир овқат сачраган этигига қараб қўйди. Лабида истехзо, қисилган кўзида эса адоват:

— Эшитдим жавобингни. Лекин тузимни ичиб, тузлигимга тушурдингми, бу кунингдан баттар бўласан!

— Кўпчилик нима бўлса, биз ҳам шу!

Маҳамадшернинг бармоқлари билагига қисқичдай ботиб борарди. Сайлихон юлқинди.

— Қўйворинг!

Маҳамадшер баттар қисиб, кўли, панжаларига боқди. Ёқасига чанг солди. Рўмолини тортқилаб, у қулогибу қулогини чўзғилади.

— Қани? — дея хириллади кўкариб.

Сайлихон қўрқиб кетди. Узини орқага ташлаб:

— Нима? — деди ҳеч нарса тушунмай.

— Чимилдикда ўтирганнигда бўйнингга, билакларинг, бармоқларинг, қулоқларингга тақиб қўйганларим? Қават-қават марварид, тилла безаклар? Тайинлагандим-ку, асрагин деб? Ё соғиб сғиздингми текканингга? — вишиллади у, тумшугини тақаб. Бойўглиникидай тарғил кўзлари чақчайиб, худди тишлаб оладигандай эди Маҳамадшернинг турқи.

Сайлихон бўғилиб бораётганини ҳис этди. Шунда ҳам кўлидан кашкулини қўймай:

— Ҳой, ким бор! — дея олди аранг.

Яқин жойда эшик тарақлади. Дам ўтмай оёғига би-

ров ёпишди... жон-жаҳди билан «Соня хола!» дея чийиллади.

Бу биринчи бўлиб ёрдамга етиб келган Настянинг товуши. Айни шу чоғ юмалоқлаб отилган қор Маҳамадшернинг қаншарига тегди. Бу Ғанишернинг иши. У кўчада аллақандай киши онасини хафа қилганини кўриб, «бонлаб таъзирини берди». Маҳамадшер ўзини ўнглаб олгунича Сайлихон билан Настя ҳовлига қочишга, Ғанишер эса ичкаридан эшик иллагини солишга улгурган эди.

Энкайиб ердан шапқасини олаётганида кимнингдир «Пўрим-ку», деганини эшитган Маҳамадшер ўзини қоронгига урди. Пана жойда туриб, андақ нафасини ростлади. Ҳалигина Сайлихон гойиб бўлган эшикдан кўзини узмай, тишини гижирлатди. «Аслида бостириб кириб...» Бироқ яна гангир-гунгур овоз эшитилди. Маҳамадшернинг ҳиқилдоғи қаттиқ қилқиллади. Вақт бой берилган эди. Қўни-кўшиларини таниб қолиб шов-шув кўтарилса, ўзига зиён. Лекин мисқоллаб ўлчанадиган кичкина нарса бўлса эканки қўл силтаса! Тўксанг тарози палласини тўлдирадиган зеб-зийнатлар-а? Қамоқда ётганида: «Чиққанимда қаддимни тиклаб олишимга яраб қолади», — деб умид қилганди. Афсуски, қамоқдан қайтса ақли қалта, сочи узун, оғзидан гуллаб кўйиб бошига не-не кулфатлар солган бу бевафо эрга тегиб кетибди. Бошқоронги бўлибмидики, ит теккан билан ярашса! Фақат ўша қимматбаҳо буюмлар илинжида оғиз солган эди, ҳарна мулк-ку, қоғоз пулнинг қадри йўқ пайтда Давлатовларга шерик бўлиш учун пай тўлаш керак. Қурбинг келмаса тезагингни териб юра берасан. Бироқ кўнганидами, биларди Сайлихонни нима кўйга солишни! Тилидан қармоқ ўтказиб...

Сайлихон эса бу пайт уйда эшикдан кираверишга қандай чўнқайган бўлса, шундай ўтирарди. Болалари атрофида парвона. Биттаси чўмичда сув берса, бошқаси сочиқ билан юз-кўзини артарди. Аъзойи баданини совуқ тер босганди.

— Ким у? — деди Ғанишер.

— А? Айта қолинг.

Сандай тўрида ётган Яков уйғониб, думалаб-думалаб келди-ю, Сайлихоннинг ёқасига қўл солди. Эммасада, кўмсайди шекилли.

Сайлихон аста ўрнидан турди. Деразадан кўча эшик томонга назар ташлади.

— Қўрқманг, ҳеч ким киролмайдди! — деди Ғанишер унинг қаёққа қараганини сезиб.

Сайлихоннинг меҳри товланиб, ўглининг бошини силади. Яхшиям бахтига булар бор. Жонига ора кирди.

У ўчоқ томонга бораётганида Настя йўлини тўсди.
— Сеня хола, сиз ўтириб дам олинг.

Настя ана шундай. Катта қиз бўлиб қолди. Уй ишларини деярли қўлидан олди.

Бола бола экан. Ташқаридаги хатар лаҳзада эсларидан чиқди. Ичларига иссиқ овқат кириши билан уй-ку элитди. Сайлихон ҳам чироқни ўчириб, ўрнига ётди, лекин кўз юмади. Бир нима шитир этсаёқ бошини кўтариб, деразадан ҳовлига қарайди, кўча эшикка тикилади. Гир айлана ён девор қўшнилари. Шунга қарамай, хавотири босилмади. «Бало бўлди, бу тақинчоқлар!» Сайлихон тахмондаги катта сандиқ томонга беихтиёр кўз қирини ташлади. Унинг қайсидир бурчагида жимжимадор қутича бор. Охирги марта қутичани Жалолхон армия хизматида кетганида қўлига олган. Бармоқларидаги тилла узукларини, қулоғидаги сирғалари, бўйидаги марварид тизимларини ечиб, қутичага солган-у, катта сандиқдаги бисоти тағига ташлаган.

Дилига қувонч эмас, нуқул ташвиш-маломат келтиради бу тақинчоқлар!

«Келин, булар сизникими?» — деб сўрагани бир вақт Эсонбоев қутичани очиб кўрсатиб. Ушанда Гиззатуллин деган терговчи қўққисдан иккита милиционер билан келиб, Маҳмадшерининг уйида тинтув ўтказган эди.

Тинтувлару қамашлар бари бозордан харид қилинган иккитагина обинондан бошланди.

Эсида, лоҳас бўлиб бешикда ётган Ғанишерни ечиб, бундай қараса, ҳамма ёғига иссиқлик тошиб кетибди. Бунинг устига чови бичилганини айтмайсизми! Нима қилишни билмай, боши қотиб турганида мана шу Каромат чевар кириб қолди. Ён қўшни эди-да.

— Қийнаб қўйибсиз-ку, бола бечорани, келин, — деди тепасига энгашиб. — тугилган заҳоти шўр сувга чўмилириб олиш керак эди бу Ғанишер полвонни. Халиям кеч эмас. Сув исита қолинг.

Самовардан жомга иссиқ сув оқизиб чапиштириб келди, ўчоқ бошидан туздонни олиб чиқди. Каромат чевар эса «бисмилло» деб енгини шимариб, чакалоқни қўлига олди. Чирқиратиб шўр сувда чўмилтирди. «Кўяверинг, ўпкаси бақувват бўлади!» — деб қўяди жони ачиганини кўриб. Ўглини оқ чойшабга ўраб артаётганида ўчоқдан қизил кесак топиб келди, талқонлаб Ғанишернинг бичилган жойларига сенди.

— Яна бир-икки бор шундай қилинса, сен кўр-мен кўр, оппоқ бўлади қолади,— деб маслаҳат ҳам берди. Кўп аломат хотин-да, Каромат чевар. Ганишерни йўрғаклаб эмизаётганида:— Сайлихон, Эсонбоюп поччангиз сизни кеча бозорда кўрган эмишлар. У ёқларда нима қилиб юргандингиз, айланай? — деб бехосдан сўраб қолди.

— Қаёқдан кўра қолибдилар поччам?

— Кўлингизда оппоқ сўлқилдоқ нонлар эмиш. Арпа ўроғи энди бошланди. Қайроқи бугдой янчилиб бозорга нон бўлиб чиқишига камида бир ой бор, деб поччангиз хайрон.

Сайлихон ялт этиб Каромат чеварга боқди-ю, Норқўзи акапинг сезгирлигига қойил қолди. Ҳа-я, ҳеч ўйламаган экай: янги бугдойнинг буромадга қўшилиб, ош-нон бўлишига ҳали вақт эрта-ку? У харид қилган нон арпа унидан эмас, ҳақиқатан оппоқ сўлқилдоқ нон. Лалми қайроқидан ҳам бундай нон ёпиш амримаҳол. Бироқ...

— Поччам хайрон бўлмасинлар, чевар ая, бозорда одам жонидан бўдак ҳамма нарса топилади,— деб кулимсиради у.— Дадамнинг тоби йўқ. Кўргани қуруқ бориш яхши эмас. Бозорга қайрила қолувдим. Лекигинчи, чевар ая, кўриб кўзингиз ўйнайди. Ҳамма нарса бор. Майизу ёнғоқ, жийдаю ўрик... Шукр, қахатчилик орқанда қолди. Ёз файзли бошланди... Вой, эсим қурсин! Тутимиз пишган-а, чевар ая! — У тут териб келиш учун ўрнидан тураётганида Каромат чевар этагидан ушлаб қолди.

— Кўйинг, айланай. Бизникидаям бор. Ниҳоят фарқи, сизники оқ тут экап, бизники қора тут,— деди шохларда дурдай тизилган, офтобни шимиб шира бойлаган тут доналарига тикилиб.— Мана, тут пишигига ҳам етдик. Энди ўлмаймиз. Бай-бай-бай, бултурги йилни энди кўргулик қилмасин бандасига!

Сайлихон Каромат чеварнинг унамаганига қарамай, кўлига ликонча олиб, ўрнидан кўзгалди. Айвондан тушишга ҳали улгурмаган ҳам эдики, Маҳамадшернинг овози эшитилди. У дарвоза олдида ким биландир қаттиқ-қаттиқ гаилашаётган эди.

Каромат чевар пиёгани тўнкарди. Чамаси, у Маҳамадшернинг ёқтирмаслигини сезар эди.

— Ўрталарингда чақиртиканак бўлиб нима қилдим? — дея ҳазилга бурди уйига чиқиб кетаётиб.

Сува олдида тўхтаб, этигини латта билан артаётган Маҳамадшер Сайлихон ёнидан ўтаётганида:

— Жуда серқатнов бўлиб қолибдими кўшнингиз? — дея кесатди.

Каромат чеварнинг Ганишерга табиблик қилганини айтишга тўғри келди:

— ...Чевар ая бировга фақат яхшилик қилади. Ёмонлиги йўқ. Сиз бўлсангиз нуқул хадиксирайсиз-а.

Маҳамадшер ювиниб бўлиб артицаётганида Сайлихонга тевалаб қараб:

— Сенинг кўп нарсага ақлинг етмайди. Одамларнинг афти ангоридан яқиндаги қахатчиликнинг нуқси ҳали кетмаган, билиб қўй! — деди-да, сочиқни унинг елкасига ташлаб, айвонга кўтарилди. Мириқиб ухлаётган ўглининг тепасига борди. — Бундай пайтда етти ёт у ёқда турсин, қариндошингга ҳам ишонам. Ўша сенга яхши кўринган Эсонбоев милийсанинг хотини кулиб боққани билан ичидан қиринди ўтиб, нимага буларнинг уйида ҳамма нарса бисёр-у, бизники қуп-қуруқ, нимага булар тўқ-ку, бизнинг қосамиз оқармайди, нимага булар ясантусан-ку, бизнинг эғнимизга янги кўйлак битмайди, деб ҳасад қилишгандир? Ёки илондай авраб, ичивгга кириб олиб, бутун сир-асрорингни хатлаб юргандир?

— Вой, анови кишини! Ая ўқимаган-ку?

— У ўқимаган бўлса, эри Эсонбоев ўқиган! Билиб қўй, маҳаллада битта ғаламис бўлса — у ҳам мана шу Эсонбоев!

Сайли эрининг ён кўшнилари эмон кўришига тушунолмай, ҳайрон эди. Каромат чевар шу ҳовлига кириб келса, аксинча, дили яйраб кетади. Очик, ёруғ хотин-да, чевар ая. У киши чиқиб кетиши билан чарақлаб турган ҳовлига гўё зулмат чўқади, шўх, чақ-чақ товушлар сўниб, ўрнини ғамгин сукунат эгаллайди.

Сайлихон жумада эрининг руҳсати билан отасини кўргани отланди.

Бахтига дадаси бошини кўтарибди. Олиб борган севга-саломини ўртага қўйиб, чой ичаётганларида:

— Ўзингиз ёндингизми, қизим? — деб сўради дадаси оби поини тавоб қилгундек ушлаб кўриб.

Бозордан олганини айтганида:

— Қарап-а! — деб қўйди. — Тиллага айирбош қилинадиган сенка унинг поини бозорга чиққан бўлса, бу тўқчилик аломати!

Сайлихон отасининг бетобликдан синиққан чехрасига табассум қалққанини кўриб қувонди. Гапларини жон қулоғи билан тинглаётганида миясига йилт этган бир фикр келди-ю, беихтиёр ўйланиб қолди. Кўз ўнгида бо-

зор намоён бўлди. Бир томонда резавор — сабзи-пиёз, бошқа растада ҳўлу куруқ мевалар. (Богбонларга бали-е! Шў пайтгача олма, анорни асрашибди-я!) Шулардан оз-оз харид қилиб турганида:

— Нон керакмасми, янга? — деб қолди кимдир.

Бундай қайрилса, бозор девори кулаган жойда бир ўспирин турган экан. Сайлихонга чиндан ҳам нон керак. Ўсмир у ёқ-бу ёққа кўз югуртиргач, девор панасидаги халтасидан иккита нон олиб берди. Бу сафар ҳам Сайлихон шу ерни мўлжаллаб келса, ўша ўсмир девор раҳига кўкрагини кўйиб, миждларини кутаётган экан. Бу сафар нонни орқасидаги бир ҳовлига кириб олиб чиқди.

Отасининг оғзидан эшитмаганига қадар Сайлихон бу ноннинг «тиллага айирбош қилинадиган» унданми ёки бугдой ундан ёнилганми — фарқига бормаган экан.

У беихтиёр Каромат чеварнинг сўзини эслади. Ўсмоқчилаб суриштиришига қараганда, гапининг тагида гап борга ўхшайди.

Юрагига гулгула тушди. Уйига қайтиб келибоқ ўглини «табиб буви»сига кўрсатиш баҳонасида қўшнисиникига чиқди. Каромат чевар Ганишернинг бичилган човига яна туркана муолажа қилаётганида Сайлихон:

— Чевар ая, бугун ҳам бозор айландим. Поччам кўрмаптиларми мабодо? — деб тегишди.

— Йў-ўқ, келиншошва! Кўрмадим, — деган овоз эшитилди ичкаридан.

Сайлихон лабини тишлаб ерга қаради.

— Поччангиз, — дея шивирлади Каромат чевар. — Навбатчиликдан тонг палласи қайтиб, ухлаб ётгандилар.

— Кели! — деб чақирди ичкаридан Эсонбоев. — Ўша новвой болани танимайсизми?

— Қамайсизми? — деди Сайлихон.

— Йўғ-э! Сенка ун новвойди қўлига қандай тушдийкин, суриштирардик. Эҳтимол анави тракторчи бола...

Сайлихон ялт этиб, дераза томонга боқди.

— Тирикми?

— Ҳозирча тирик... Аммо лекин отилиб кетиши ҳам мумкин.

Сайлихоннинг эти сесканди. У баридан хабардор эди: «Торгсин» омборининг орқаси тешилиб жуда кўп ун ўгирланганидан тортиб, раҳматлик Жўра полвоннинг ўртоғи тракторчи Жалолхонни айбдор қилиб қамашганигача Маҳамадшердан эшитган. У Жалолхонга қаттиқ куйиниб бошини сарак-сарак қилди. Ашулани хўп айтар эди. Дард-ҳасрати кимнингдир қулогига етиб бориши-

ни истагандай авжини ниҳоятда баланд оларди! Наҳот ки унинг овозини ўчиришса?!

— Бола фақир-эй! — деб қўйди Каромат чевар Сайлихонга ҳамдардлик билдиргандай.

— У ўғирламагандир, — деди Сайлихон.

— Сиз қаёқдан биласиз? — деразадан қошлари туташи, тор пешонасида қат-қат ажин, от жағли киши мўралади. Бу Эсонбоев эди.

— Оёгини тираб туриб олганмиш-ку терговда, мен олмадим деб? У ўғирлик қиладиган йигитмас... ҳалол. Раҳматлик Жўра полвоннинг ошнаси эди-да!

Эсонбоев мийиғида кулди.

— Биз-ку, тушунишимиз мумкин. Лекин, — унинг бароқ қошлари чимирилди, — суд айбланувчи Жалол Жўра полвоннинг ошнасими, ошнаси эмасми, ишонмайди. Унга далил, исбот керак.

Сайлихон сует бўлиб қолди. Икки кўзи оёқ-қўлларини ўйнатиб ётган ўғлида, аммо хаёли бошқа ёқда эди. У қўққисдан сўраб қолди:

— Новвой бола сотиб юрган нон ўғирланган ундан ёпилганмикан, деб тахмин қиляпсизми?

Эсонбоев Сайлихонга бир қараб қўйди. Бу билан у: «Миянғга балли», — демоқчи эди.

— Ҳа, ҳозирча фақат тахмин, — Эсонбоев бурнини жийриб, андак сукут сақлаб турди-да, кейин қўшиб қўйди: — Уни аввал топиш керак, текшириш керак...

— Кейин қўйиб юборишармикан уни? — Сайлихон Жалолхоннинг тақдири худди Эсонбоевга боғлиқдай дераза томонга талпинди.

— Ҳе, келин! — Эсонбоев унинг соддалиғидан кулди. — Бегуноҳ одамни қамоқда сақлайдиган замон эмас ҳозир. Ким ўша нон сотган новвой бола?

— Кимлигини қаёқдан билай, почча, лекин кўрсам танийман. Ҳа, айтгандай, бозор деворининг рахнаси бор-ку, ашатдаги биринчи эшик... Баланд сўрилик ҳовли.

Деразада Эсонбоевнинг от жағли юзи кўринмай қолди. Бир оздан кейин у ичкаридан ўзининг кўк милиция кийимида чиқиб келди. Эшикка етганида кетига қайрилиб:

— Келин, — деди товушини пасайтийиб, — бу гаплар ўртамизда қолсин-а. Уйингиздагилар билишмагани маъқил.

Сайлихон бош ирғади. Эсонбоев кетгач, у ҳам бу ерда узоқ қолмади. Негадир кўнгли алағда бўлаверди. Уйига шошилди. Боласини белаб, уй ишлари билан машғул бўлиб юрганида, нима қилиб қўйдим, деган ўй унга

гинчлик бермади. Қайнатасига тушлик ҳозирлаганида ҳам, боласининг чойшабларини юваётганида ҳам дарвоза томонга беихтиёр қараб қоларди. У ниманидир кутар, лекин нимани кутаётганини ўзи ҳам билмасди.

Маҳамадшернинг оёқ олиши. Қадамици эҳтиёткор босади. Фақат хром этигининг гарчи билдириб қўяди. Дарвозахона тагидан чиқиб келганида қўрқа-писа унинг кўзига боқди. Маҳамадшернинг қиёфасида одатдаги сиполик. У ҳовли саҳнида тўхтаб, чап кўлини биқинига тиради. Чарчаган кўринади. Каламинка кителининг юқориги тугмасини ечди. Галифе шимининг чўнтагидан тахи бузилмаган дастрўмолини олиб, пешонаси билан бўйинини артди. Пешвоз чиққан қаллигига оқ шапкаси билан елкасига босган португяясини берди. Сайлихоннинг алағда кўнгли тинчигандай бўлди. У зинапоядан чаққон кўтарилиб, уйга кириб кетди.

Лекин Сайлихоннинг кутгани эртасига рўй берди. Маҳамадшер ишдан кеч қайтди. Хуфтон пайтида келди-ю, ечинмаеданоқ дадаси иетиқомат қиладиган тўрдаги меҳмонхона томонга қайрилди. Унинг хатти-ҳаракатларида қандайдир фаромушлик бор. Буни Сайлихон қоронғи тушган бўлишига қарамай, у кўчадан кирган заҳоти пайқаганди. Кўп ўтмай, катта уйнинг деразасидан Маҳамадшер кўринди.

Унинг рангпар юзи баттар оқариб кетган, кўзлари бежо эди.

Ота-бола шивирлашиб узоқ ўтириб қолганига овқатини ўша ерга сузиб кира қолди.

Бешикка суяниб, бир оз мизгибди шекилли, Маҳамадшер ўрнида ётибди. Қайнатасининг томоқ қирганини эшитиб ҳовли томонга боқса, тонг белги бера бошлабди. Силкиниб туриб кетди. Супурди-сидирди, сув сепди, чой қўйди, нонушта ҳозирлади — қиламан деганга уйда иш кўп. Қимирлайверасан, гимирлайверасан — ҳеч кети кўринмайди. Бу ёқда Ғанишер гингшигани-гингшиган.

Пешинга яқин Каромат чевар кирди.

— Ғанишер полвон қалай?

Беш фарзандни катта қилганига қарамай, ўзини ёш жувонлардай безаб олиб юрадиган бу серзавқ аёлга қараб, Ғанишер баҳона аслида эса гап топиб кирганини Сайлихон унинг киприклари сурмали шахло кўзларига бир боқишда сезд.

Айвонга чиқиб, кўрпачага чўккалани ҳамон Каромат чевар шошиб сўради:

— Эшитдингизми?

— Нимани? — деди Сайлихон.

— Хали ҳеч гапдан хабарингиз йўқми?

Сайлихон бош чайқади.

— Уврайим қора қўлга тушибди! — шипшиди Каро-
мат чевар.

Сайлихон беихтиёр: «Ҳа-а шундоқми?» — деди. Аммо
Уврайим қора ким, нимага қўлга тушади — билмас эди.

— Вой, манави келини қаранглар! — кулди Каро-
мат чевар. — Уврайим қорани-я? Қўйинг-э! Бутун Марғи-
лонга отти қашқасидай таниқли қиморбоз. Эшигингизга
неча марта келган арава ҳайдаб.

— Арава ҳайдаб?! — Сайлихоннинг эсига туша қол-
ди: тўйдан олдин дарвозаларига қонда ун орқалаб кел-
ган қоп-қора киши.

— Анави аравакаш-а?

— Ҳи-и, топдингиз! Уша-чи, от-аравасини Асаканинг
Чўнтагида ютиб олган экан.

— Тавба-я?

— Шунақа ўзи! Дам қарабсиз от-арава устида —
карвон. Дам қарабсиз бўйни ҳам — яёв. Ютса унга
етар одам йўқ. Ютқизса пилдирпис. Уврайим қорага тек-
кан келинди ҳам шўри қуриган. «Қиморга бой берган-
миш», деган гап таркаган шаҳарда.

— Ундай хотинчурушларнинг қўлга тушиб, тухуми
қуриганиям тузук экан.

— Поччангиз сиздан бирам миннатдорки!

— Қайси хизматим ёқиб қолибди поччамга? — Сайли-
хон ҳайрон бўлди.

— Ўзингизни гўлликка солманг, айланай! — Каро-
мат чевар унинг тиззасига аста шапатилади. — Эсонбоюп
поччангиз ўша сиз айтган эшикка кириб борса, новвой
оппоқ нонларди тандирдан узиб турган экан. Кўриб-ла
нон ушатибди. Эсонбоюп поччангиз қўлини ҳам тегиз-
мабди. Бунақа нарсадан ҳазар қилат-га. Ота-бола пов-
войни олдига солиб, омборига кирса икки қоп ун! Битта-
си тикма, бошқаси ярим. Ўзи нон тахланган саватти
қўлтиқлаб, ота-бола новвойга қопларди орқалатиб ме-
лийсахонага ҳайдаб келибди. Новвой, жон ширин, бир
дўқдаёқ уни кимдан олганини айтиб берибди.

— Ким экан? — дея шошиб сўради Сайлихон.

— Ким бўларди! Эрингизди аравакаши-да!

Кун иссиқ бўлишига қарамай, Сайлихон совқотаёт-
гандай жунжикди:

— Ундан чиқди «Торгин»ни омборини Уврайим қора
тешган экан-да?

— Бўлмаса-чи! Уни Полосоцдан туттишганмиш. Нов-войнинг уйини мелийса босганини эшитиб-ла қочган экан. Эсонбоюл поччангизди айтишча, яна анча-мунча лог-мон-мантипуруш охунлар ҳам қўлга олинганмиш.

Каромат чеварнинг тошиб келган бу янгилигини ҳуши оққандай анграйиб эшитган Сайлихон туриб-туриб ўзича:

«Юрагим сезган эди-я!» — дея сўзланиб кўярди.

— Нимани гапиряйсиз, айланай! — қизиқсинди Каро-мат чевар.

— Жалолхон бечорага жоним ачийди. Қараиң, куруқ тухмат билан... Озод қилинармикан уни?

— Эсонбоюл поччангизни айтмайсизми! «Ноҳақлик-ни кўрсам туким тикка-тикка бўлиб кетади», — дейди. Жалолхон узоққа итоб қилинганмиш.

— Итоб? — шивирлади Сайлихон. Унга бу сўз мав-хум, айни пайтда ваҳимали ҳам эди.

— Манави ўғриларнинг суди бир ёқлик бўлгандан кейин унинг иши бузилиб қайтади, деяпти поччангиз.

Сайлихон Жалолхоннинг тақдири Эсонбоевга боғлиқ-дай унинг ҳақиға дуо қилди.

Маҳамадшер ўша куни уйга кеч қайтди. Ранги ўч-ган, кайфияти бузуқ эди. Буни дадаси ҳам пайқаб:

— Тобингиз йўқми, ўғлим? — деб қўйди.

Сайфиддин маҳсум бу пайт айвонда эди, набирасига дам солиб эди тугатганди.

— Лаббай? — Маҳамадшер бир қўлида ииёла, бошқа қўли билан пешонасини силар экан, кўзини очди. Лекин фаромушлик билан деразага қаради: ичкари хонанинг ганчкор тўкчаларидан бирида турган зеб-зийнат қутигаси-га тикилганча қолди.

— Тобингиз...

— Ҳа, йўқ-к... — Маҳамадшер ўгирилиб дадасига рў-барў ўтирди. — Ўзингиз билган эски галва. Текшир-тек-шир. Терговчи чақиртирган экан. Жалол чананини қўл-га туширганида терговни жадал олиб борган одам бу сафар бўшаниб қолибди. «Еса-да, емаса-да, қашқир-нинг огзи-бурни қон» зайлида иш кўролмайсиз, ўртоқ мудир. — дейди.

— Ким экан? — қизиқсинди Маҳсум.

— Танийсиз, Гиззатуллин деган...

— Ҳа, ўртоқ Тилмочми?

Дарвоқе кексалар Гиззатуллинни тилмоч сифатида яхши танишади. У татар бригадасидан чиққан. Тилмоч-лик қилиб юриб Маргилонда қолиб кетган. Шу ерда партия, адлия соҳасига ўтган.

— Ким айтади сизни босмачиларнинг додини берган командир деб, қўлга тушган айбдорнингки бўйнига айбини қўёлмасангиз, деб тегишдим.

— Ҳа-а, мақташ керак эди. Мақтов худога ҳам ёқибди, — Сайфиддин махсум ўглини қувватлади.

Ўртадаги хангома Маҳамадшернинг ҳоврини кўтаргандай эди. У ерга қараб бош иргаб қўйди.

Маҳамадшер отасининг ҳузурда узоқ қолиб кетди. Сайлихон ичкарида Ганишерни эмизиб ўтириб, бешикка суянганча кўзи илинибди. Дарвоза тақиллаганини уйқусида эшитибди. Кўзини йириб очиб тоқчадаги чироқни баландатди. Шунда тепасида турган эрига назари тушиб, кўрқиб кетди. Уни ҳеч қачон бу аҳволда кўрмаганди. Негадир рангида қон қолмаган, деворга тушган кўланкаси тобора чўзилиб бораётгандай эди. — Чикайми? — деб сўради.

Маҳамадшернинг бутун диққати дарвоза томонидаги дупурда бўлганидан индамади. Сайлихон бошига рўмолни ўраётганида у тўхтатди. Қозикда осиглик турган кителени олиб, елкасига ташлади-да, чиқиб кетди.

Дарвозахона томонда гўнғир-гўнғир товуш эшитилар эди. Лаҳзадан кейин ҳовлида аллақандай кишилар пайдо бўлди. Улар орасида қўшнилари Норқўзи ака ҳам бор. Хали ой чиқмаган, тун қоронғи эса-да, Сайлихон уни бўйидан таниди. (Шаҳарда милиционер Эсонбоевдан новча киши топилмаса керак. У ўз бўйидан уялади-ми — сал энкайиброқ юради.) Сайлихон даҳлиздан ўтиб, айвонга чиққанида:

— Айбга буюрмайсиз, келин, хизматчилик! — деди у.

Сайлихон туңги меҳмонларга кўрпача солиш хаёлида айвон тўридаги тахмонга қараб юрди. Аммо Эсонбоев тўхтатди:

— Ташвишланманг, келин.

— Прокурор санкцияси билан тинтув этарга келдик уйингизни, — дея гап қўшиди унинг ёнидаги ўрта бўй, кителлик киши.

Сайлихон, дафъатан, унинг нима деганини англай олмади. Тинтув?! Умуман у дарвоза ҳалқаси тақиллаганидаёқ оёқ-қўли бўшашиб кетган эди. Ҳовлида пайдо бўлган одамлар орасида қўшнилари Эсонбоевни кўрганидан кейингига юрак ўйноғи сал босилди. У бешикни кучоқлаганча бошидаги гияжим рўмолининг учи билан юзини қия қилиб ўтирарди. «Тинтув этарга» — қулоғи тагида ваҳимага солиб шу икки сўз шанғиллар эди. Сайлихон бу одамни илгари кўрмаган бўлса-да, дарҳол таниди: эри тилга олган Гиззатуллин деган терговчи шу-ку?

Тахмондаги кўрпа-тўшаклар йиқилганини, катта сандиқ жиринглаб очилганини ҳам у ёққа қарамагани билан бари бир сезиб турибди.

— Бу зеб-зийнатлар сизникими?

Сайлихон ўзи билан ўзи овора эди. Савол иккинчи бор такрорлангандагина бошини кўтарди. Эсонбоевнинг қўлидаги қутичага кўзи тушди. Ҳа-да, ундаги нарсалар, албатта, уники. Ярим ой нусха бир жуфт тилла сирга, ёқут, зумрад кўзли узуклар, марварид...

— Ўртоқ Эсонбоев, билиб туриб сўрайсиз-а, — гапга аралашди Маҳамадшер. — Келинингизнинг отасиникидан тақиб келган сеплари-да: Шундайми? — у Сайлихонга ўгирилди. — Тилинг борми? Айтсанг-чи!

Эрининг кўлиб туриб жон олар бундай сўзидан кейин баттар довдириб қолган Сайлихон кўрқа-писа бош иргади.

Тинтув ўтказётганлар ичкаридан айвонга чиқишди. Фонус ёруғида омборхона, ўчоқ боши деворларини пайзадай учли темир таёқлари билан уришиб ўйишарди.

Сайлихоннинг назарида улар ҳеч нарса топишолмади. Нарсаларни хатлаётган ўша ҳарбийча кийимдаги киши дарвозахона томонга қараб кетаётганда ҳовли тўридаги меҳмонхонадан қайнатасининг йўталгани эшитилди. Ҳарбийча кийинган киши тўхтаб қолди.

— Қасалманд отам, ўртоқ Гиззатуллин, — тушунтирди Маҳамадшер. — Қарт киши. Жуда қарт.

— Қарт бўлса-да, безовта қилабиз энди. Вазифамиз шулай, — Гиззатуллин узр сўрагандай қўлларини ёзди-да, ҳовли тўрига қараб юрди.

Меҳмонхонада чироқ ёқилди. «Нима қилишар экан?» деган бир қизиқиш билан Сайлихон оёғига кавушини илиб, айвондан пастга тушди. Тут тагида тўхтаб, меҳмонхона томонга мўралади. Уй ичи деразадан алайна кўриниб турарди. Қайнатасини ўрнидан турғазишди. Кўрпа-тўшагини ҳам бир бурчакка тўдалаб қўйишди. Сандал кўрхонаси тагидаги гишт тахталарни олишди-ю, қовлашга тушишди.

— Ўртоқлар! — Маҳамадшернинг овози эшитилди. — Кичкиналгимда ҳам шу сандал бор эди. Бузишнинг нима кераги бор-а?

Қулоқ солишмади. Бузишди. Биттаси темир таёғи билан гиштни кўчирар, бошқаси четроққа тахлар эди.

— Ўртоқ Гиззатуллин, отамга бир нима бўлса сиз жавоб берасиз! Қаранг, зўрга турибди! — Маҳамадшернинг жаҳли чиқди.

Дераза раҳига суянган Гиззатуллин уй тўрига ўгирилиб:

— Бобой, ётинг. Кўрпа солиб ёта беринг,— дея гам-хўрлик қилган бўлди.

— Ковлагиз-ковлагиз,— Гиззатуллин тўхтаб қолган шерикларига буюрди.

Улар сандал кўрхонасини бузаётганларида қайнатасининг инқиллагани эшитилди.

— Айтмабмидим? — деди Гиззатуллиннинг рўпарасида турган Маҳамадшер.— Муродингизга етдингиз!

Қайнатасининг юрак касали бор эди. У киши кўкрагини чангаллаб ётиб қолган бўлса керак.

Хамма Сайфиддин махсум билан овора бўлаётганда, сандал ўпирилиб тушди.

— Ия! Йиқилдингизми? — деди ўрадаги милиционер тепасига биринчи бўлиб етиб келган Маҳамадшер.— Айтувдим-ку, сандал жуда эски, бирор жўйингиз лат емадими ишқилиб? Келинг, қўлингизни беринг.

Аммо сандал кўрхонаси ўпирилиб, ўрага тушиб кетган милиционер қўлини бермади. Салдан кейин унинг шапкаси кўринди-ю, Эсонбоевга аллақандай хумча узатди. У олиб бориб, девор тагидаги хонтахтага ағдарди. Шунда Сайлихоннинг назарида меҳмонхона ичи чақмоқ чаққандай ялт-юлт этди. Қип-қизил тилла тангалар, шода-шода дур-марваридлар, қимматбаҳо асл тошлар билан безатилган тилла тумор, тиллақошлар хонтахта устига шалдираб тўкилди.

Тут ерқасида турган Сайлихоннинг кўзи камашди. Қайнатасининг инқиллагани ҳам эшитилмай қолди.

Сайлихоннинг нигоҳи кўққисдан эрининг кўзи билан тўқнашди. Йўқ, қаршисида деворга суянганча қотиб қолган Маҳамадшер уни кўрмасди.

— Сандал кичкиналигимда ҳам бор эди. Бу хазинани, худо биледи, катта отамиз кўмгандир! — Маҳамадшер ажаблангандай, елка қисди.— У киши бу ёғи Қашқар, у ёғи Варшавагача қатнаган эканлар. Илгари савдо-тижорат тилла билан юритилган. Шундаймасми?

Гиззатуллин хонтахта четига ўтириб, шериклари ёрдамида ўрадан топилаган хазинани хатлар экан Маҳамадшернинг гапига бош ирғаб:

— Барини-да, текширабиз. Может быть, бобонгиздан қолган хазинадир. Еки бирорта икки оёқли каламуш буларни тўппа-тўғри «Торгсин»дан ташиб келтиргандир,— у атрофидагиларга қараб илжайди. Айни чоғда унинг ҳазил-мutoйибага майли бордай эди.— Уврайим

қора бор-йўғи ўн икки қоп ун олдим, дейди. Сиз бўлсангиз, омборда қирқ қоп ун бор эди, дейсиз. У ундай дейди, сиз бундай... Сабабини энди пайқагандайман. Қоп-қоп оқ унни хурмагага тикиб юборибсиз, бит? Ай-яй-яй, бик кўзбўямачи экансиз!

Сайлихон икки қўли билан тутга ёпишганча турарди. Кўзи Маҳамадшерда. Неча марта кулини олган, ўт солган ўша сандалга. Тагида шунча бойлик ётгани етти ухлаб тушига ҳам кирмаган.

У бир нарсанинг фаҳмига энди ета бошлагандай, анави меҳмонхонага қараб туриб кўзи очилгандай эди. Бундан чиқди...

Фонус ялт-юлт этди-да, ичкаридагилар ҳовлига чиқишди. Олдинда ўша папкали Гиззатуллин деганлари. Ўртада Эсонбоев. Қўлида оғзи қийиқча билан бойланган хурмага. Ўрага тушиб кетган гўлабирдай ёш милиционер билан Маҳамадшер ёнма-ён келарди.

Сайлихон айвон томонга чекинишга кеч қолди. Нима қилишини билмай, тутга ёпишганча тураверди. Улар Сайлихонни кўрдими, йўқми, ўтиб кетишди. Дарвоза очилиб ёпилди. Оёқ дунури тинди. Маҳамадшер қайтмади. Уни бирга олиб кетишганини юраги сезса-да, кутди. Йўқ, қайтмади. Ҳовли тўридаги чорхари катта уй жимжит — юракка ваҳима солувчи зулмат босган. Бир оздан кейин унғурдай қоп-қора дераза оғзида узун оқ шарпа пайдо бўлди. Бу қайнатаси Сайфиддин махсум. У увлагандай галати бир товуш чиқариб қўярди аҳён-аҳёнда.

Сайлихон тутни паналаб секин-секин кетига, ўглининг ёнига қайтди. Шу кечаси мижжа қоқмади деса ҳам бўлади. Тунни уйқусиз, беором ўтказди. Умрида биринчи бор мустақил равишда турмуш ҳақида ўйлади, ўзи ва боласининг эртанги куни тўғрисида бош қотиришга мажбур бўлди.

Сайлихон Ғанишернинг йиғисидан хушёр тортиб, бундай қараса, кун ёйилиб қолибди. Боласини тинчитди-ю, апил-тапил йиғиштиринди. Меҳмонхона томондан қайнатасининг одатдаги қироати эшитилавермаганига ётиб қолмаганмикан, деб ташвиш тортди. Аксинча. Ноқушта кўтариб кирса, у киши аллақачон тунги тинтув изларини йўқотиб, сандал ўрнини бекитишга ҳам улгурган экан.

Шу кун қайнатаси биринчи бор қуръон тиловат қилмади. Икки кўзи эшикда бўлди. Қариган чоғида фарзандидан айрилиб... Бир кечадаёқ ўзини ёмон олдириб қўйибди. Сайлихоннинг раҳми келди. Ўлиб-нетиб қолса-я?! Маҳамадшерсиз нима қилади?!

Дарвоза тик этса, бас, чопиб бориб қарайди. Кун бо-тишга яқин косада ош, устига нон бостириб, қайнатасининг қўлига тугунча тутқазди. Эртасига ҳам, индинига ҳам шундай қилди.

Қайнатаси ҳар куни тергов бераётган ўглига овқат олиб боради. Бир куни:

— Неварамни кўтариб борсангиз, мени қари, касал-мандлигимни айтсангиз, кошки инobatга олишса,— деб қолди қайнатаси.

Вақт ганимат, дарҳол отланди. Уни терговчи Гиззатуллин қабул қилди. «Худоё, дунё тургунча туринг. Қўйиб юборинг эримни!» — деб алқади чимматини қия очиб. У қайнатасининг қарилиги, боласининг мурғаклигини, оилада биттаю битта топиб-тутиб, рўзгор тебратувчи Маҳмадшер эканини айтиб ялингани сари Гиззатуллин:

— Э-эх, бечора хотин! — дея илжайди. — Эрингиз давлат мулкани ўғирлаган... Тушунинг, босмачидан-да, баттар бит у!

Сайлихон биров шапалоқ тортиб юборадигандай боласининг бошини қўли билан қўрғаб, эътироз билдирди:

— Йўк, ундок деманг... Эрим ўғримас. Қайнатам касал, раҳмингиз келсин. Бўшата қолинг.

— Эй, қўй кибин! — дея қўл силтади Гиззатуллин. — У тўқ этказиб курси қўйиб берди. — Ўтиригиз!

Қўрқа-ниса курсига ўтирди.

— Ҳақиқат қилинглар. Бировнинг касофатига эрим жабр тортмасини,— дея Сайлихон яна ёлворишга тушди.

— Ҳақиқат керакми? Хўй,— деди Гиззатуллин. — Ҳақиқат сизнинг тўғри сўзлашингизга боғлиқ. Қани, айтингчи, «Торген»нинг аравакаши Уврайим қора эрингизнинг олдига қарз сўраб борганидан сиз хабардормисиз?

Сайлихон беш ирғади:

— Ҳи-и. От-аравасини гаровга қўйиб, минг сўм ют-қазган экан...

— Бердимми?

— Ҳ-и.

— Яна нима тўғрисида сўзлашишди? Эрингиз ақлли одам. Насихат қилгандир?

— Насихат қилдилар.

— Хўш-хўш?

— Йигит моли — ерда. Уни эплаган одам териб олади. Эллолмаганлар сизга ўхшаб сочади, дедилар.

— Яна, яна нималар деди?

Сайлихон эслолмади.

— Эрингиз учун фойда. Гуноҳи енгиллашади. Балки бирор топшириқ бергандир?

— Ҳи-и, топшириқ бердилар.

— Хўш, қандай?

— «Торгсин»нинг қоровули терлама бўлиб, касалхонада ётганди. Маҳмадшер Уврайим қорадан йўл-йўлакай дўконга кўз ташлаб ўтишини илтимос қилди. «Омборнинг орқа томони кенг майдон. Худо кўрсатмасин, бирор эринмаган ўғри икки кетмон урса том тешилади», — деди. Уйда ўтириб ҳам кўнгли тинчимади.

— Икки кетмон урса тешилади, дедими?

Гизатуллин ўрнидан туриб кетди. Папирос тутатиб, у ёққа-бу ёққа юрди. Столга қайта ўтириб, ёзаётган нарсасини давом эттирди. Тугатгач, овоз чиқариб ўқиди-да:

— Тўғрими? — деб сўради.

Сайлихон бош ирғади: айтиб берганларини оқизмай-томизмай қогозга туширибди.

— Тагига имзо чекинг.

Сайлихон паранжи ичида ўтириб қимтинди. Гизатуллин бунга ўзича оёқ тираяпти, деб тушунди шекилли, тушунтирди:

— «Ҳақиқат қилинг», — дедингиз-ку? Булар ҳақиқатни очиш учун керак.

— Қўл қўйишни билмайман-да, — деди Сайлихон хижолатомузлик билан.

— Майли-майли, бармоқ боссағиз-да, бўла.

Гизатуллин бетакаллуфлик билан унинг қўлидан тутиб, бош бармоғига сиёҳ суртди. Сайлихон бармоқ босаётиб:

— Энди бўшатамасми? — дея ялинди. Қўлидаги Фанишерни қорни очдимиз ёки паранжи ичида димикдимиз, йиғи бошлади.

Гизатуллин бир четга қараб ўзича гудранди:

— Эй, қўй кибин, бечора!

Бу сўзни у иккинчи бор такрорлаши. Сайлихоннинг хотирасига маҳкам ўрнашиб қолди.

Гизатуллин бир парча қогозга нималариндир ёзди-ёзди-да, Сайлихоннинг олдига қўйди.

— Мана сизга рухсат қогози. Бугун кечқурун Сайфиддинов билан учрашсангиз бўлади.

Тайинланган вақтда шаҳар турмасига борди. Кўрсатишди. Уша ўз кийимида. Фақат соч-соқоли ўсиб, суррайиб қолибди. Энциси қотдимиз ёки оч эканми, ер остидан ёвқараш қилиб, тузуккина сўрашмадиям, ош билан бўлиб кетди.

— Тилингнинг бўшлиги бошимизга етди, — деди лаби лунжани арта туриб.

— Вой, тилимга нима қилибди? — деди Сайлихон.

— Ит вафо, хотин жафо! — тўнгиллади Маҳамадшер. — Мен бўлмасам уй ичинг билан қирилиб кетардинг!

Сайлихон уялганидан ён-берига қараб қўйди: ахир одам бор. Уларга ўхшаганлар ўтиришибди.

— Шунчалик ҳам таъмагир бўладими эркак киши?

— ...Тузимни ичиб, тузлимга тупурдинг-а.

Сайлихон эил кетди. Шунда ҳам тилини тийиб, фақат:

— Нима ёмонлик кўрдингиз мендан? — деди.

Маҳамадшер соқчига кўз қирини ташлаб қўйиб:

— Нима ёмонлик кўрдинг эмиш! — дея кесатди. — Новвойнинг уйини Эсонбоевга ким кўрсатди? Терговчи-га нималарни валдирадинг?

Сайлихон эсанкираб қолди: терговчига нимани айтибди?! Фақат ҳақиқат қилинг, деди. Тўғри гапни айтди. Новвойнинг уйини кўрсатган бўлса кўрсатгандир. Бироқ Маҳамадшерга нима дахли бор бунинг?

Шу чоғ навбатчи учрашув вақти тугаганини эълон қилди.

Маҳамадшер соқчининг олдига тушиб кетаётганида «хап сеними» дегандек қараб қўйди. Бутун учрашув давомида ўглини ақалли бир марта ҳам қўлига олмаса-я! Кўзининг оқу қораси, ҳар бир тукигача сафро босгандай бир важоҳатда эди у.

Бу учрашувдан Сайлихон пушаймон эди. Қўлида боласи-ю, бўшаган коса тугилган тугун, наранжи ичида хомуш қайтаётиб, беихтиёр бир воқеа кўз ўнгига келди: тақинчоқларини кўтариб «Торгсин»га борганида навбати ундан олдинроқ келган кекса киши бир жуфт кумуш чўлли билан тиллақош ўтказиб, эвазига ярим халтагина ун олганида ариқ лабига ўтириб хўнг-хўнг йиғлаган эди. Кампиридан қолган ёдгорлик экан...

Уйда ёлғиз қолганида ҳам ўзига келолмади. Асаби беэиллар, йиғлагиси келар, аммо йиғлай олмас эди... Гўргина бошига қўққисдан тушган зарбадан довдираб, нима қилишини билолмай қолганди. Хосхоналаридаги токчалари орасида осиглиқ Маҳамадшернинг сурати ҳам дам-бадам: «Новвойнинг уйини Эсонбоевга ким кўрсатди?» — дея сиқикқа олаётгандай эди.

«Маҳамадшер улар қўлга тушганига суюнмай, тавба, куюнпти. Бундан чиқди ўзи ҳам шерикмикан? Девор тешган ўғриларга-я?! Вой шўрим!..» Сайлихон бошини чапгаллаганча ўтириб қолди. У ўзининг шўрига шўрва

тўкилганини қанчалик оғир бўлмасин ўйлай-ўйлай охири сан олди. Бундан чиқди, Маҳамадшер билан эртаю кеч тоат-ибодат қилувчи уламо отаси кўпчилик бошига тушган офатдан, бутун-бутун оилалар ёстигини қуритган очлик ва герламадан зар тўплаш учун фойдаланган эканлар-да?

Сайлихон аввалига учқундай йилтиллаб, кейинча тиниқлашган бу фикр туфайли кўксида гирдоб уриб бижғиётган нафратдан нафаси тикилаёзди. Маҳамадшернинг сурати осиглиқ девор, бу уй-жой кўзига шунчалик ёмон кўришиб кетдики! У ортиқ бу гурбатхонада қололмаслигини ҳис эта бошлади. Савоб учуноқ кекса, касалманд қайнатасининг иссиқ-совуғига қараб, эрини кутса бўларди, албатта. Аммо қанчалик унутишга ҳаракат қилмасин Маҳамадшернинг: «Келини қўлидаги етимчаси билан олибди, деб кулмайдимиз ўртоқлар?» деган сўзи ва мана шу тақводор отанинг бувилаб йиғлаётган Ўктамжонини кўтарган Соттихонни эшикдан киритмай ҳайдагани эсига тушса, узатган оёғини йиғгиси келмай қолади. Йўқ, бундан буён қандай яшай олади бир ҳовлида бу тошмехр одам билан?

Сайлихон ўглини қўлига олди-ю, чиқди-кетди. Икки кундан кейин отаси, айниқса Анзират холанинг норозилигига, қайнатасининг панд-насихатларига қарамай, тегишли нарсаларни ажратиб олиб кўчди-кетди. Баъзи қўшнилари унинг бу ишига хайрихоҳлик билдирса, баъзилари маъқулламади. Дадаси иккиланди. Анзират хола бўлса: «Яхши кунда ошини еб, ёмон кунда бошини ейиш экан-да? Эрингни кут!» — деб кўп жавради. Кўнмади.

Сайлихоннинг юраги дук-дук урарди. Хадиксираб яна бошини кўтарди. Ҳовлида оппоқ қор, кўча эшик томон. Сайлихон тирсагига таянганча тикилиб қолди.

— Даф бўлгандир? — дея пичирлади. — Лекин узоқ йиллик қамоқ ҳам ақлини киритолмабди.

Газ сув дўконида дуч келганида Маҳамадшер аянчли туюлганди. Сибирдан яқинда қайтган пайти эди чама-си. Бу сафар у бўрига ўхшаб кўринди.

Сайлихоннинг эти жунижикди. У кўрнага ўралиб ётиб олди.

Дарҳақиқат, Маҳамадшер билагидан шаппа ушлаганида, бўйни қулогига ёпишиб тақинчоқларини талаб қилганида унинг чақчайган таргил кўзлари шафқатсиз эди.

Уша еб тўйсин, тақинчоқларни бериб қутула қолсамикин? — Сайлихон кечаси билан ўйлаб чиқди.

ОЛТИНЧИ БОБ

Икки токча оралигида миҳда осиглиқ турган Жалолхоннинг соатига боқди. Чиқиллагани шу ердан ҳам эшитилади. Ҳар куни тонгда Сайлихон бу соатни қўлига олади. Қулоқ солади. Қўрна тагидан мўралаётган Фанишер сўрайди:

— Юрянтими?

— Юрянти! — дейди Сайлихон.

Фанишер одатдаги бу савол-жавобдан кейин:

— Менгаям... — дея илтимос қилади.

Сайлихон энгашиб қулогига тутади. Фанишер соатнинг чиқиллашидан хайратлангандай кўзини бақрайтириб, анчагача қулоқ солади. Кейин ўрнидан сакраб туриб, кийинна бошлайди. Соатнинг бир маромда шиддат билан чиқ-чиқ юриши уйдаги каттаю кичик — ҳаммани қувонтиради. Сайлихон уни эгасига қиёс қилади. Мурватини бураб, жойига қайта осиб кўяди.

Соат ўтган ҳар бир дами санар — шиддат билан чиқиллар, Сайлихон эса ишга шовшарди.

— Буванглардан бирров хабар олиб келсам, кўрқмай-сизларми? — деб сўради у болаларидан кечки пайт.

Ҳали овқатларини ичиб тугатмаган болалар бош чайқашди.

Сайлихон Хўжайгаз маҳалласига етиб келганида кўча бўшаб, теварани совуқ зулмат босган пайт эди. Дарвозалари одатдагидай очик. Сув сепгандай ҳамма ёқ жимжит. Илгари оналари тириклигида бутун ҳовли тўлиб турарди. Кечаси ҳам ўчоқда ўт ўчмасди. Дадаси ярим чоракли қозонда пилла қайнатар, ёғоч чўпса билан ипак учини илантириб олиб, калава қилаётган бўларди. Қўрга кўмилаган қора қумгон виқирлар, тошиб тўкилар, жазиллар эди. Ичкаридан эса шақир-шақир, гийт-гийт этган шовқин эшитиларди: онаси калавани чархга олиб мошпарага ўраётган бўларди. Ўзи ҳам отаси билан онаси ўртасида мокидай қатнаб, уларнинг айтганини бажо келтирар, ўчоққа ўт ташлар, чой дамлар, носқовоқларини топиб берар; тайёр калавани олиб келар, ийкин янгилар — то уйку енгиб, юмалаб қолмагунича бир дам жим туриш йўқ эди. Хонадонларида фақат кичкина Соттихонгина ишламас, тарғил мушукчаси билан ўйнашиб қувлашгани-қувлашган эди. Ўтгиз учинчи йили ўша мушук, қариб қолган бўлишига қарамай, уларидан қочиб кетди. Оналари оламдан ўтгандан кейин, чамаси, у билан бирга хонадонларидан файз ҳам кетди.

Уни ҳеч ким кутиб олмади. Ҳовли ҳувиллаб ётарди. Нима бўлган буларга? Ғалати бир ҳис юрагига ваҳима солди. Сайлихон ҳовлиқиб айвонга чиқди-да, эшикни очиб юборди. Токчада милтирабгина турган чироққа назари тушиб:

— Хайрият-эй, — деб қўйди аста.

Ҳовлига қараган ёлғиз деразага бўш пашшахонани икки қаватлаб тутишибди. Совуқни ҳарна тўсади. Соттихон сандал четида ухлаб ётарди. Ўзини олдириб қўйибди. Касал эмасмикан?

Сайлихон калишини ханикка апил-тапил ечди-ю, синглисининг тепасига борди. Соттихоннинг қовоқлари қизарган. Қоп-қора киприкларида нам. Қўлида эса бир кийим атлас... Миралим армияга кетар чоғида эсдалик учун совға қилган атласи. Ўзи яратган янги нусхадан. Ундаги қора замзама кўкда парвоз этган лайлак қанотидай самовий ранг тўлқинни шип-шип кесиб ўтади. Бигиздай чўзинчоқ тумшуги, орқага шиддат-ла ташланган бир жуфт оёғи саратон қуёшидай ловиллайди.

Бу атлас тўйга асралганди. Ушалмаган орзуси чеҳрасига инган синглисига ўйчан боқаркан, Сайлихон беихтиёр хўрсинди.

Соттихон чўчиб ўйғонди. Шунда қўлидаги атлаенинг тахи-бузилди-ю, нимқоронғи уй ичида гўё ранглар оқими тўлқини ота кетди.

Лаҳзалик бу сеҳрдан қутулган Сайлихон, атласни тахлади-да, синглисига бераётиб тилак тилади:

— Эгилигингга буюрсин.

Соттихон атласни тахмондаги сандиққа солаётганида Сайлихон паст тушиб кетган лампа чироқ пилигини чиқариброқ қўйиб сўради:

— Дадам қанилар?

— Ҳали қайтганлари йўқ, — деди Соттихон. Унинг овози ҳам чеҳраси каби синиққан эди.

Сайлихон суриштириб ўтирмади. Демак, дадаси ошнасиникида экан-да, ҳали. Тошнўлат ота, аврбандчи усталардан эшитишига қараганда, Миралимга аза очган. Дадаси, бечоранинг дардига ҳамдард, ҳассакашлик қилиб, ёнида ўтирган бўлса керак. Бироқ қандай қайтади шу қоронғида? Бунинг устига тайғаноқ?

— Қоламам демаганмидилар?

Соттихон сандал кўрхонасидан чойнакни олаётиб бош чайқади.

Опа-сингил ҳали бир пиёладан чой ичиб улгуришма-

гап ҳам эдики, дарвоза гийқиллаб очилди. Сайлихон ўрнидан қўзгалди. Дадаси. Кўн эҳтиёткор-да, у киши. Ана, дарвозахона тагидан ўтаётиб, меиман, дегандай томоқ қириб йўталиб ҳам қўйди.

Сайлихон остонага дадасининг таёғи тақ этиб текканидаёқ туриб, у кишини қарши олиш учун ҳозирланди.

— Она қизим, сенмисан? — деди уста Умар ичкарига қираётиб.

— Ассалому алайкум.

— Исингдан билуведим келганингни, — деди дадаси у билан кўришаётиб. — Бу Сайли дедим. Одам одамга ганимат бу кунда. Мана, Тошпўлат ҳам кетди... алдаб... — Уста Умар ҳиқичоқ тутгандай галати товуш чиқарди.

Сайлихон ажабланди: Тошпўлат отанинг алдамчилик одати йўқ эди-ку?

Уста Умар қийиқчасининг учини кўзига босиб сўзланди:

— Тошпўлат меидан ёшроқ эди.

У тик ёқа камзули устидан кийган қора лас чопонини ечиб, қозикқа осди-да, тўрга ўтди.

— Кенжасини кўн яхши кўрарди, — уста Умар куйлиб, бошини сарак-сарак қилди.

Пойгакда ўтирган Соттихонни лаби учди. У кўз ёшини бошқаларга кўрсатмаслик учун тескари ўгирилди-ю, чой дамлаш баҳонасида туриб кетди.

«Виждон азоби...» деган фикр ўтди Сайлихоннинг хаёлидан. Миралим рўбарў келиб қолганида ўзини қўярга жой тополмай қоларди. Шундай ажойиб йигит Соттихонни яхши кўрарди. У муҳаббатини изҳор этишга жасорати етдими, сўз тона олдими, бунисини билмайди, аммо яхши кўриши мулойим қуралай кўзларидан аён эди. Синглиси-чи? Чин юракдан севганмиди уни? Қайдам.

Соттихон бўлажак куёвига қараганда анча очиқ-ёруғ, шўх, тили бурро бўлгани учун ҳам Миралим ҳақида гап қўзгалганда хо-хо-хо, хи-хи-хилаб кулиб енгарди. Миралим армияга чақирилганида кўз ёшини тия олмай унга хабар қилган ҳам шу Соттихоннинг ўзи эмасмиди? Кейин орадан вақт ўтди. Хавф-хатарга тўла бўронли кунлар, ойлар, ҳатто йиллар ўтди. Ҳаяжонли, шиддатли дамлар. Шу орада қўлида тори билан уфқда Султон Муродов намён бўлди. Буниси Миралимнинг бутунлай акси. У туйгуларини изҳор этишга Миралимдай қийналмайди. Оғзидан муҳаббат ҳақидаги сўзлар тасбеҳ доналаридай тизилиб тушаверади. У Соттихоннинг ёшлик эҳтиросидан хира тортган нигоҳига эрта тонг палласи атиргул шохи-

га кўниб, тўлиб-тўлиб сайраган булбулга ўхшаб кўринган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Қалбида қайноқ ҳислар ана шундай жўш уриб турганида кўққисдан алданганини билиб қолади. Миралимнинг ҳалокати тўғрисидаги қорахат бошига калтак устига калтак бўлиб тушади. Майли, ййглайверсин. Зора биқдон азоби кўз ёши билан ювилса.

— ...Тошпўлатмиан келишиб қўйгандик, — уста Умар ўтириб туриб ўзича сўзланди. — Аввал мени ерга бериб, юстимдан у бориши керак эди.

Сайлихон дадасининг гилт-гилт ёш тўла хира нигоҳига қараб туриб ажабланди: киши қариганда тақдирга тан бериб, ўлимни бамайлихотир кутадиغان бўлиб қолармикан? Сайлихонга беихтиёр касалхона, тор, қоронғи хонада сим қараётдаги Ольганинг жасади кўзига кўриниб кетди-ю, бир сесканиб тушди. Дадаси эса ўлимни писанд этмай эски ошнаси билан ҳазиллашгандай ҳазил-мутоғийба билан гапирарди.

— ...Раҳматлик Тошпўлат...

Сайлихоннинг юраги шув этди.

— Нима?! Тошпўлат ота-я?! Раҳматлик бўлдим?

Уста Умар бош ирғади.

— Қорахат олиб кетди.

— Бечора-ей! — Сайлихон қаттиқ ачинди. — Мен бўлсам...

— ...Раҳматликнинг қўли гул, дили баҳор эди, — деб қўйди уста Умар Соттихон қайта дамлаб кирган чойдан бир хўплаб.

Сайлихон дадасининг бу ерда ўтиргани билан хаёли марҳум ошнасида эканини бир боқишда пайқади.

— Тошпўлат амакнинг яратган яғи нуسخани билсанг керак? — кўққисдан сўраб қолди уста Умар.

Сайлихон бош чайқади. «Вой шўрлиг-ей!»

— Ким биринчи кийганидан ҳам хабаринг йўқми?

Хомуш ўтирган Сайлихон аста:

— Йўқ, — деди.

Унинг хаёли Тошпўлат отадан дадасига кўчди. Дадаси ташвишлантирмоқда эди эди. Кўнгирига мойил қони хурвайиб, нурсиз кўалари намланиб турарди. Қирра буринининг қарраклари қисилиб, сўррайиб қолгандай, назарида. Қомат қўйиб, қайчиланган бир тутамгина оппоқ соқоли билинар-билинимас титрарди. «Кўчада узоқ туриб қолган-ку, совуқда. Тоби қочмасайди. Оёғида маҳсикалиш бўлгани билан усти юпун. Дўшписига ўраган қийиқчаси телнак ўрнини босармиди?»

— ...Мана шу Анзират холаи кийган!

Анзират холаси онасига қараганда бўйдор, чиройли жувон эди. Қариган чоғида ҳам уша-элигини канда қилмайди. Буниси ҳам бир нав-ку, кишига кийимига қараб муомала қиладиган димоғдор хотин бўлиб қолган.

Янги нусха атласни биринчи бўлиб Анзират хола кийган бўлса кийгандир. Ажабланарли жойи йўқ. Ўзининг айтишига қараганда, уларнинг пичоғи ҳаминша мой устида эмиш. Эри Маҳамадшеринг амакиси. Қадимда Марғилон касибларига инак тарқатиб, уларнинг тайёр маҳсулотларини бозорга чиқарадиган катта савдогарнинг гумаштаси бўлган. Ҳозир ҳам бола-чақаси билан савдо-сотик ишида.

Шу холаси қорли-қировли кувлар бошланмасдан олдинроқ беҳосдан эшикдан кириб келди. Настя билан Яшага ёқтирмайгина қараб, эғнига бир нима уришидан кўрққандай кўрпачага қимтинибгина ўтирди-да: «Худо азиз яратган бандаси ҳар қачон ҳам азиз...» — дея гап бошлади. Сибирда қамоқда юганида ҳам Маҳамадшер нон тарқатадиган бўлганмиш. Қайтиб келгач, яна эски касбида... — савдо-тижорат. Одамлар очликдан тиришган пайтларда ҳам унинг уйида егани олдида, емагани ортида, чунки худо унинг зуваласини бошда ортиқ яратган эмиш.

Холасига гап қайтариб, тушунтиришга ҳаракат қилиш бефейда. Ичида гижинса-да, тишини тишига қўйди. Гапни айлантириб келиб, Маҳамадшер билан яраш, деб насиҳат қила бошлаганида охири чидамади:

— Туфлаган туғунини қайта өзига оладими киши? — деди.

Анзират хола сапчиб тушди. Ўрнидан турибоқ қозикдан банорас паранжисини юлиб олди. Тикка турганича уй ичига такаббуруна кўз югуртириб:

— Тағинас Жалол чапанига тегиб нима орттирдинг, жияни? Шу эски тос, йиртиқ полосми?

— Кўп нарса орттирдим, — деди тик боқиб.

— Қани? — Анзират хола гир айланиб саволомуз боқди. — Уйнинг шип-шийдам-ку? Ё кўмганмисан?

— Нима қиламан кўмиб? Кўкрагимда асрасам ҳам бўлаверади, — дея жавоб қилди.

— Нима экан у?! — холаининг кўзи ўйнаб, ўсмали энлик қоши керилди. — Тилла туморми?

— Паст кетдингиз! — деб кулди.

— Дурми? Ё... ёки қимматбаҳо асл тошми?

— Бари бир тополмайсиз.

— Айтсанг-чи? — деб қистади қизиқиши тобора орта борган хола.

— Мен сизга айтсам, унинг меҳригиёси... Жалол-хошнинг бугдой ноии эмас, бугдой сўзи.

Ўсал бўлган Анзират хола қўл силтади.

— Бугдой сўз қорин тўйдирмайди, шиширади! Мен сенга яхшилиқни раво кўргандим. Боланг билан анави етимчаларингнинг қорни тўйсин, дегандим! Қачонгача бир бурда нон топармиканман, деб кўча-кўйда сақиллаб юрасан? Ҳалиям бўлса Маҳамадшер билан яраш. Катта уйнинг бекаси бўлиб, жонинг роҳатда, етти қават кўрпача тагингда, тўрда ўтирасан.

— Сиз тушунмайсиз, хола. Меҳнат қилиб топган нондан ширин нарса йўқ оламда.

Анзират холага бу гапи қаттиқ асар қилди шекилли, уйдан чиқиб кетди. Айвондан тушаётиб тўнғиллади:

— Менга деса меҳнат тагида чириб кетмайсанми!

У жаврай-жаврай ховлида паранжисини ёшинди-ю, кўча эшикка етганида:

— Маҳамадшердай йигитга хотин уруғи қуриб қолмаган Марғилонда! Ж-жа ўзингизни азиз қилдингиз! — дея кесатди виқор билан боқиб. — Пулинг бўлса чапгалда шўрва. Қайним-чи, ҳей! Хоҳласа онаси ўймаган қизни олади! Фақат ўрталарингда бола бор. Шунга бир оз андиша қиламан. Яна ўйлаб кўр, жиян. Сенга ён босиб, ачинганимдан келгандим...

Холасининг кибр-ҳаволи афтига қараб туриб алам қилди унга. Ачинганларидан келган эмишлар! Вой, нега остин-устин бўлиб кетмайди бу замини замон! Ахир билади-ку, боши очик эмаслигини?

— Аччимай кўя қозинг! — деди эшикни ланг очиб.

Анзират хола оғзидан бол томиб: «Таги-зоти кўрган», деб мақтаган ўша Маҳамадшер куни кеча яна бир бор ўзининг кимлигини кўрсатди!

— ... Тошпўлатминан биз бир кўрпада катта бўлганмиз, — уста Умар оёғи сандал ичида, биқинига қўш болишни тортиб ёнбошлаганича, гоҳо сукутга чўмар, кейин кўкқисдан яна гап бошлаб қоларди. — Ҳовлиларимиз ўртасидаги дуволдан тўйнуқ очгандик. Қўзон-ўчоқ бизникига қурилса, таванхона уларникида, хотин-халаж уларникига йингилса, эркаклар бизникига тўпланишарди. Тўйимиз ҳам, азамиз ҳам ўртада эди...

Сайлихон қулоқ солар экан, хайрати тобора орта борди. Дадасига бир нима бўлдимиз? Тошпўлат отанинг ҳовлиси қаёқда-ю, ўзлариники қаёқда!

— Қандай қилиб ён қўшни бўлсин? Шаҳар ташқарисида, ху-ув, Тошлоқ йўлида-ку, ҳовлилари?

— Қовакқайрағочдаги эски жойимизни билмасмидинг? Айтгандай, у вақтда сен жуда кичкина эдинг. От-от, чоп-чоп кўпайган нотинч замонда катта бувингни ҳовлисига кўчиб ўтганмиз. Нима бўлсаям бирга бўлайлик, деб катта бувинг ҳеч қўймади. Лекин Хўжайгазга кўчиб келсак ҳам Тошнўлат иккимизнинг дўстлигимиз бояги-боягидай эди. Бизникига артель деган гапни тошиб келган ҳам Тошнўлат амакинг. Артелниг нимаси, деб сўрасам, «Бирлашган ўзади. Бирлашмаган тўзади. Артели мазмуни шу»,— деди. Кейин у аврбандчилар, бўёқчилар, тўқувчилар, қудунгчиларни йиғди. Мен ипак, қозончилар, давракашлар, ишқорчи касибларни тўплادим. Шаҳар маҳкамаси бозор бошидаги гумбазлик мачит-мадрасани корхона қилиб берди. Биз ипак қайнатувчилар, бўёқчилар қозониминан, тоқовачию тўқувчилар дўкониминан, давракашлар дев чархиминан келиб артелга қўшиядик. Сарф-харажат ҳам, фойда ҳам ўртада. Ҳар қалай, нонимиз бутуи бўла бошлади. Аммо лекин артелга кириш олдида танг ахволга тушиб қолгандим. Ўлик кўмиш муеулмончиликда ўзи бўлмайди. Бувагдан кейин катта бувингни ерга бердик. Худойи фотиҳа дегандай, обрў талашиб, бор-будимиздан айрилганмиз. Ҳатто бир қозон-чорак қозон илла сотиб олиб қайнатишга етгудек дастмоя ҳам қолмаган. Шунда Тошнўлат амакинг жонимга ора кириб йўл кўрсатган. Кўпчилик бир муштан урса ўлдирар, бир бурдадан берса тўйдирар экан, қаранг. Артелда ёмон ишламадим. Кундузи корхонада илла қайнатиб тортаман, кечаси чарх товлайман. Қайси ишни лозим тошиб беришса, барини қилиб кетавердим. Тўрт йил давракашлик ҳам қилдим. Бизнинг давримизда давра қўқонараванинг гилдирагидай келарди. Оғир. Биласан-а? — уста Умар Сайлихонга қараб қўйди. — Билагида кучи борлар айлантирарди. Бошқалар иккитадан ипак қўйса, мен бештадан қўярдим. Тезроқ битказсам, дердим. Аммо лекин шоша-шоша кўр бўлишимга оз қолди, — уста Умар хомуш қош қоқди. — Бировлар кўзининг нурини ипак кесган, дейди. Бировлар зах, қоронги жойда кўп ўтиргансан, дейди. Қайдам, йўқса Тошнўлат қоронгида мендан кам ишламаган. Лекин умрининг охиригача кўзининг нури кесилмади...

Сайлихон отасининг одатини яхши билади. Аксари, гап кўз нурига келиб тақалганда у киши қаттиқ ўксиб,

сукутга чўмади, кейин кечгача гаплаганмай, қовоғини солиб юради. Сайлихон чалғитиш учуноқ сўради:

— Ўртоғингизнинг янги нусхаси чиройлимиди?

— Чиройли ҳам гапми! Кўча бузар атлас эди! — уста Умар атлас билан бирга ёшлиғи ҳам эсига тушди-ми, тўлқинланиб, ёнбошлаб ётган одам туриб ўтирди. — Худди Хосиятхонди ўзига ўхшарди!

— Ким экан у? — Соттихон қизиқсенди.

Уста Умар қизларидан истиҳола қилдими, андак додираб қолди.

— Ҳа-а, ўша-да...

— Айта қолинг, ким? — дадасида зоҳир бўлган шу ҳолат, шу кайфиятдан андак кўнгли кўтарилган Сайлихон тегишди: — Ёки ўртада сир борми?

— Қўй-э, унақа сўзингни! — уста Умар ёлгондакам пўнса қилди. — Хосиятхон ўзимиздақа қосиб, камбағал қудунгчининг қизи эди. Нотавон бир бечбра. Илон йили отаси икки пут жўхорига айирбош қилган экан. Эри ҳозирам бор. Бурнидан торсанг йиқилгундек қари баққол. Танийсан. Тим тагида ёймачилик қилади. Хосиятхонни Ленин билан кўришган фаол она бор эди-ку, ўша қутқарган. Паранжисини ташлатиб, бизнинг артелга жойлаган ҳам ўша она. Кейин ўқишга юборди. Ҳозир Тошкентда ишлаяганмиш.

— Энди атласни айтинг.

— Қайси атлас? — уста Умар қошини чимирди.

— Кўча бузар-чи! — Сайлихон эсига солди. — Ҳалиги ўртоғингиз яратган янги нусха.

— Ҳа, уми? Тошпўлат раҳматлик чизган, укаси тўқиган эди. Бир тўп атласни иккови артель идорасига кўтариб киришди. Энди нима десам экан? Шотиканага ўхшатсамми... Ўхшаб кетадиган томони ҳам бор. Лекин бошқача турлик атлас. Сарик, зангори... қорага қараганда қизил гули сал ортиқроқ, шўх атлас. Яхшилаб қудунглангандан кейин айниқса, очилиб кетган денг. Ҳамманнинг кўзи ўшанда. «Уста акалар, бу янги нусхага қандай от қўйсак маъқуз?» — деб сўради бошлигимиз Дадабой фирқа. Шу гапнинг устида Хосиятхон ҳам бор эди. «Қўлингиз дард кўрмасин, уста ака. Кийганлар дармонда, киймаганлар армонда. Хўп галати атлас яратиб-сиз», — деб алқади. Бундай разм солиб қарасам, уста Тошпўлатнинг янги нусхаси Хосиятхонга ўхшаб кетар экан. Йўл-йўл гуллари тўпигига тушган толим-толим сочларига, майда қизил тароғи қирмизи юзига, тимқора гули шахло кўзига... Атлас, мен сенга айтсам, Хо-

снятхондақа сипо, бамисоли жилмайиб турибди-да! Хозир бўлганларнинг ҳам кўнглига шу фикр келган экан, қаранг, ҳаммамиз бирдан: «Хосиятхон атлас» бўла қолсин! — деб чувиллашибмиз. Таклифимиз Дадабой фирқага маъқул тушди. Фақат Хосиятхон уялганидан қочиб кетди. Шу гапдан кейин орадан ўн-ўн беш кун ўтар-ўтмас ўзининг Анзират холаи хосиятхон атласдан кўйлак кийиб келди. Ё, бафармони худо! Номи кўйилган одам кийишга қурби етмаса-ю, аллақандай дўкондорнинг уйда ўтирган хотини дарровдай-ла эгинга ярқиратиб илиб олса! «Пулинг бўлса чангалда шўрва. Худо кимни ортиқ яратган бўлса, хар қачон ҳам ошиги олчи!» — деди, қаранг.

«Олтирларга худо мадакдор эканми?» Сайлихон ичида ажабланди. Янги банорас паранжида эшигидан кеккайиб кириб, кеккайиб чиқиб кетган Анзират хола ва одамларнинг кўзи учуноқ комиссар форма бўлиб юрадиган Маҳмадшернинг башараси кўз ўнгига келди-ю, таъби хира тортди. «Юришибди! — деб кўйди ичида ёнжишиб. — Қачонгача юришаркин?» У ўрнидан турди. Дадаси одатдагидай қизининг ётиб қолмаслигини билса ҳам:

— Кўркмайсайми? — деб сўради.

Соттихон кўчагача кузатиб чиқди. Сайлихон у билан елка елка хайрлашар экан, тилида айтмаса-да, дилида, сабр-қаноат берсин, деб кўйди. Сабр-қаноат... Айтмоққа осон, аммо уни айрилиқ дарди, виждон азоби қийнаётганини сезишти. Хозир қоронғи. Соттихоннинг афт-ангори яхши кўримайди. Шунга қарамай, кўзида чексиз мушг кўкиб ётганини билиб турибди.

Миралымдан келган қорахат, Тошпўлат ота хонадони бошига тушган фожиа ўта кўнгли бўлиб Соттихоннинг чеҳрасини сўлдирди. Илгарилари ўйин-кулгини яхши кўрадиган қиз одамови, илдасмас бўлиб қолди. Ишга келганда ҳам ерга қараб келади, кетганда ҳам. Сайлихон унинг соғлигида хавотир олиб, хаёлини бўлишга уриниб кўрди. Ёз кунларидан бирида ишдан кейин, судрагундек бўлиб митингга олиб борди. Шаҳар майдонида тумонат одам. Кўлларида қизил байроқ. «Немис-фашист газандаларига ўлим!» деб ёзилган алвонлар, Ватан уруши қахрамонларининг портретлари.

— Ҳамшаҳарлар! — деб сўз бошлади митингни очган Ижрокўм ота. У Курск-Орёл атрофида дўшинларимиз катта талабага эришганларини, энг яхши техника билан қуролланган немис-фашист дўшинларининг қутуриб қилган ҳамласини қайтарибгина қолмай, катта талафот еткан

зиб хужумга ўтгани, босқинчилар асоратидан юзлаб ша-
хар, қишлоқлар озод этилгани ҳақида ҳаяжон билан
гапирди.

Пиллакашлик корхонасида ишловчи кекса уста му-
зокарага чиқиб:

— Бешта... ўрта қўлдай бешта!..— деб панжасини
кўрсатди. Шунда унинг соқоли товуши каби титраб
кетди.— Азаматимни юбордим. Уларни Сталинга, қола-
верса худога тошхирдим... Ўтган куни кенжасидан хат
олдим. Сиз эшган инакдан тўқиб, тикилган парашютлар
осмондан сакраб душманни қуршаб олишимизга қўл кел-
ди, деди хатида. Мен тайёрлаган инак душманни енг-
шинга ёрдам берадиган бўлса, туну кун корхонадан
чиқмай ишлаганим бўлсин!..

«Биз тўқиянган атласлар-чи?» — дея савол берди
Сайлихон ўзига-ўзи. Аммо у Ватан мудофааси учун
атласнинг қанчалик аҳамияти борлигини тасаввур эта
олмади. «Хонатлас киядиганининг бағри бутун бўлиши
керак. Қанча йилга чўзилган оғир уруш даврида бағри
бутун киши қолдими?» Аммо шу захоти ички бир товуш
«бор, бор» дея эътироз билдирди. Кўз ўнгиде яна ўша
Анзират хола намоен бўлди.

— Худо олсин, — дея пичирлади Сайлихон. — У киши-
нинг бағри бутун бўлмай, кимники бутун бўлсин?

Ўйлаб қараса, унинг тўртта ўғли, учта қизи — бари
қаноти остида. Эрлари ҳали-бери қарийдиган эмас, ди-
киллаб юрибди. Савдо-сотик ота мероси. Икки ўғлини уй-
лантириб, икки қизини чиқарган. Катта ўғли қайсидир
бир идоранинг каттакони, иккинчиси институтда. Брони
бор эмиш. Учинчиси, тўғри, ҳарбий хизматга чақирил-
ган, лекин ҳарбий комиссарликнинг ўзида хатчи. Кўчама-
кўча юриб, повестка ёки қорахат тарқатади. Кенжаси
отасининг ёнида. Чўт қоқади. Хонатласни Анзират хола
киймай ким кийсин?

— ... Халқда, тома-тома қўл бўлур, деган нақл бор, —
деди минбарда пайдо бўлиб қолган Каромат чевар. Ме-
нинг, мен билан бирга «Ривожия» дагиларнинг ишлаб
чиқаряпган маҳсулотимиз давлат хазинасига қўшиляп-
ган томчи... — Каромат чевар айтмоқчи бўлган сўзини
тополмай қолдими, қайдам, йиғилганлар орасидан ҳомий
қидиргандай, атрофга боқди. Сайлихон билан кўзлари
тўқнашганда нафасини ростлаб, жилмайиб қўйди.

«Томчи...» — ўзича пичирлади Сайлихон минбарда
фақат юзи кўринаётган Каромат чеварга тикилганча.
Негадир хаёлига сумалак келди... Қиш кунлари том

бўготлари, тарновларда осилиб турадиган сумалак. Унинг бўгин-бўгин, найзадай ўткир учидан чак-чак томчи томарди.

— Биз ипаккаш аёллар кўшинларимизнинг Сталинградда эришган галабасидан бир қувонган бўлсак, Курск яқинида фашистларни роса дўшпослаганларини эшитиб икки қувондик, — Каромат чевар Сайлихонга гапим тўғрими, дегандай қараб қўйди. — Нимага деганда, ўша жанглар фашизмнинг умрини икки баҳя қиеқартиди. Фронтдаги болаларимиз ёки эркакларимизминан дийдор кўришини дамларини яқинлаштирди...

Сайлихоннинг эти жимирлашиб кетди. «Вой аяси тушмагур-эй! — деб қўйди ичида. — Кошкийди тезроқ Жалолхон билан дийдор кўришсак»,

Жалолхон феъли кенг, меҳри дарёдай йигит. Ганишерга ўз отасидан аъло эди. Ўқтамжонни топиб, Сайлихоннинг юрагини бутун қилиш ниятида юрарди.

Атрофида қарсак гулдуреди. Сайлихон ҳам чапак чалди. Каромат чевардан кейин олдинроқда турганлардан кимдир сўз сўради. Бармоқлари тўмтоқ тирпоқсиз бу қўл Сайлихонга танишдай туюлди. Салдан кейин жужунча китель-шим, жужунча шапка кийган, кўкраги ичига ботгаироқ бир киши минбарда пайдо бўлди.

— Бечора-ей! — деб қўйди бир кампир.

Сайлихон аёлнинг кимга ачинаётганини пайқаб, истехзо билан кулди. Танимаганлар ушўк урган панжаларини кўриб, урушдан қайтган майиблардан, деб ўйлашлари аён эди. Аммо Сайлихон унинг кимлигини яхши биллади. Бу ўша, тирноқларидан шон-шараф майдонида эмас, шармандали қилмиши учун айрилган; табиатнинг ўзи — Сибирь совуғи жазолаган Маҳамадшер эди.

— Ўртоқлар! Жонажон Совет Армиямиз... — деб майиб кўлини пахса қилиб нутқ сўзлай кетди у.

Опаси билан ёнма-ён турган Соттихон кўрдингизми, дегандай аста туртиб қўйди.

— Ё тавбангдан кетай! — ёқасини ушлади Сайлихон. — Нимага сўз беришди-я, унга?!

Нотаниш бир аёл орқага ўгирилиб:

— Хоҳласангиз сизга ҳам сўз беришади, — деди.

Сайлихон унга бир қараб қўйди-да, индамади. Маҳамадшер эса минбардан туриб қахрамон Совет Армиясига ўзининг чексиз эътиқоди, оламшумул галабаларидан юрагида фахрланиш ҳисси тўлиб-тошгани ҳақида овози қирилгундек баралла, қофияли сўзлардан териб-териб жар солар эди. У шу пайт огиргина бир халтани баланд кўтарди.

— Бу менинг ота меросим. Юз эллик минг сўмча давлат заёмлари ва пул. Бирини Ватан мудофааси фондига топшираман. Булар ҳисобига ясалган қуролдан отилган ўқ душман кўксига қадалса, ўзимни бахтиёр санайман!

Жамгармасини қабул қилиб олган Ижроқўм ота ҳаманинг кўз олдида унинг қўлини маҳкам сиқди. Маҳмадшер бу ишда ташаббускор бўлди албатта.

Соқоли кўксига тушган бир мўйсафид минбарга яқинлашиб, белидаги ўрама белбоғи қатидан бир даста пул чиқариб узатар экан:

— Тўйга асрагандим. Ўғлим ёвни енгиб эсон-омон қайтса, пул топиладиган нарса, — деди.

— Ҳай, болам! — кекса аёлнинг овози эшитилди оломон ичидан. Қумуш чўлпимни топширсам йўқ демайсиларми?

— Ҳимматингиз, кампир! — деди минбарда турган Ижроқўм ота. Йўқ дермидик сизга!

Минбарни лаҳзада аёллар ўраб олишди. Бирни билан узугини, бошқаси узугини топширарди. Сайлихон беихтиёр қулоғини пайпаслади.

Теваракка голибона боқиб, Маҳмадшер ҳамон минбарда турарди. Ҳа, уни Ижроқўм ота халқ кўрсин, деб ўз ёнида олиб қолган эди.

Сайлихон эса, аксинча ишонмас, шу тобда Маҳмадшерни ер ёрилиб ютмаганига ҳайрон эди. Сохта! Сохта! Тили бошқа, дили бошқа, дея дод соларди Сайлихоннинг қалби бу пайт. Ахир ҳозир жўмардлик қилиб жамгармаларини топширган шу қўллари билан куни кеча жонига қанг солмаганимди қоронги кўчада?

— Турқинг қўрсин илбё, иккиюзламачи! — қарғади митингдан қайтаётганларида Сайлихон.

Ёлма-ён кетаётган Каромат чевар эшитиб қолиб:

— Кимни қарғаяпсиз? — деди ажабланиб. — Опасингил икковларингни ҳам жа-а машқларинг наст?

Сайлихон-гашириб берганида Каромат чевар:

— Йўғ-э? — деди.

Сайлихон оғиз жуфтлаган жойида қўл силтади. Унинг алами ичида қолди. Чунки бари бир ишонмайди. Маҳмадшер илгари ёмон бўлса бўлгандир. Лекин ҳозир шундай қаҳатчилик пайтида Ватан мудофаасига ахир бор бурдини аямади-ку! У ватанпарвар бўлмай, ким ватанпарвар бўлсин?

Митингда иштирок этганларнинг кўпи шундай фикрда экани ўз-ўзидан маълум.

Эртасига ая куни билан кўринмади. Балки жамоат иши билан юргандир: у киши фаол аёллардан — партбюро, касаба союз аъзоси. Фақат кечкурун учратди. Идора олдидан турган экан. Ўзини кўрмаганга солиб кетаётган эди, орқадан Каромат чеварнинг овози эшитилди:

— Ёшинг қайтган сари йўлинг кўнаймас экан.

Сайлихон дарвозага етиб қолган эди. Ноилож тўхтади.

— Сиз учун бюрода танқид эшитдик, — деб қолди Каромат чевар кўриша туриб.

— Вой, нима айб қилинган?! — Сайлихон кўрқиб кетди. У бу пайт аяга нисбатан кўнглидаги гина-қудуратни ҳам унутган эди.

— Партияга ўтмай юришингиз айб эмасми? Корхона-мизинг илгор, уруш қийинчиликларини коммунистчасига сабот билан енгиб келаётган азамат ишчисисиз-ку, партия сафида йўқсиз. Бу қандоқ гап?

Каромат чеварнинг бу гапи Сайлихонни саросимага солди. Тўгриси, бир нима дейишга қийналди. Бундан ташқари уйда кичкинтойлари кутянти, тезроқ бормаса бўлмайди. Дарвозадан чиқибоқ хайрлаша қолди.

— Ойим! — деб чақирди кетидан Каромат чевар. — Инда эркаклар ўрнини босдик. Партия сафида ҳам фронтга кетганлар ўрнини тўлдиришимиз керак. Райком бюросида шундай топшириқ бўлди. Ўйлаб кўринг-а?

Сайлихон хўн дегандай бош иргади-ку, аммо юрагидаги саросима босилмаган эди. У орқа-олдига қарамай зипиллаганча кетаётиб Каромат чеварнинг таклифини ўйлади. Қандай қилиб? Ўзининг ҳеч қандай ҳақи қолмаган, нопок йўзлар билан қўлга киритилган тақинчоқларини меники деб дегон гашириб тиштувчилардан олиб қолса, бунинг устига эски бидъатларга ишониб домла-имомга фол очирса, хўш, қайси юз билан партияга кирсин?

У шу кечаси болаларини ухлатибоқ сандигини очди. Бир вақтлар кўзини қувонтирган, эндиликда бехосият буюмга айланган зеб-зийнат қутигасини бисотлари тагидан қовлаштириб олди-ю, қора клиёнка халтасига солди. Шу кечаси халтани ёстиқ тагига қўйиб ётди. Эрталаб эса тўғри парткабинетга кириб борди. Шодмонова ҳам шу ерда Каромат чевар билан гаплашиб ўтирган экан. Қутигачани олди-ю, стол устига қўйди.

— Манави омонатни эгасига топширсам, — деди.

Улар бири бирига қарайди. Ҳайрон. Ўзи бўлса қаловланади. Ниҳоят тушунтира олди шекилли, Каромат ая Шодмонованинг маслаҳати билан унга ҳамроҳ бўлди. Зеби зийнатларини мудофаа фондига топшириб, банк

эшигидап чиққанларидан кейингина елкасидан тоғ ағдарилгандай енгил тортди. Хаёлида намоён бўлган Жалолхон ҳам унинг бу ишидан рози шекилли, чеҳраси очиқ-ёруғ. Сайлихон шу кечаси, балки кўпдан бери биринчи марта ўз уйида тиниқиб ухлади. Кўчаларидан ўтган бутун бир отделениедан иборат отлиқ патрулнинг дуপুরини ҳам ҳатто эшитмади.

Суворилар олдида бораётган Эсонбоев чавқарининг бошини бир оз тортди. Теваракка синчков назар ташлади. Тун қоронғи эса-да, бу ердаги ҳар бир туп дарахт, ҳар бир эшик унга таниш. Девор ортида қорайиб кўринган анавн баланд сўри Жалолхонники. Бир вақтлар у ерда иккови қамти ўтириб, қўлидан чой ичган. Нимасини айтади, Жалолхонга «халис хизмат» қилган эди. Эсига тушса ҳали-ҳали хижолатдан нешонаси жимирлаб кетади. Лекин кейинча кўнглидан чиқариш учун қўлидан келган яхшилигини аямади. Жалолхон танти йигит эди. Кек сақламади. Эсонбоев атрофга яна бир бор зимдан боқиб кулоқ солди-да, отига қамчи босди.

Эрталаб хизматдан бўшаб уйига қайтаётганида гузарда уни таниш самоварчи кўриб қолди.

— Ҳормасинлар! Камнамолар? — дея узоқдан туриб гинахонлик қилди.

— Хизматчилик.

— Ўкситмасинлар. Қўлимиздан бир пиёла чой ичиб кетсинлар!

— Раҳмат. Аччиқтош ташлаганмилар дейман хумни тагига?

— Ҳа, энди... сиздақа шинавандаларди кўнглини олиш учун тиришиб ётибмиз-да.

— Боқижон борми?

— У кўксов истеъфога чиққанига кўп бўгон, Норқўзи ака.

— Э, аттанг!

— Ҳа, суҳбатни хумор қилдими? Зарил бўлса топтираммиз.

— Бир кўнги тортди қолувди-да, хайр майли, керакмас.

Эсонбоев тунги навбатчиликдан бўшаб, уйига қайтаётганида кўпинча чойхонада тўхтар, тонг белги бермасдапоқ гузарга тўпланган уч-тўртта кексалар билан кўли олиб сўрашарди. Даврага кўшилиб, махсус дамлаб келинган бир чойнак аччиқ кўк чойни улар билан баҳам кўргачгина уйига кетар эди. Бу сафар ундай қилмади. Тўғриси, кўнглига сигмади. Кашандалар тилида «Боқи-

жон» деб ардоқланадиган чилимни сўраганининг боиси ҳам юрак гашлигидан эди. Бугун тунда, эл уйқуга кетган пайт шериги билан шаҳар айланганида, аллақандай шарпага дуч келди. Шубҳаланиб: «Бу ёққа чиқ», деб буюрса, аксинча, ўзини қоронғига уриб, шатир-шутур қоча бошлади. Ортидан от кўйганларида, ўша номаълум шахс девор охиб гойиб бўлди. Шаҳар милициясининг бошлиғи бу воқеа ҳақидаги докладыни эшита туриб: «Қариб қолибсиз, старшина», — деди. Начальникнинг танбеҳи қаддини ҳамиша гоз тутиб юришга ўрганган Эсонбоевни букиб ташлади. Кўршертмани Водилда босган, қонхўр Холхўжани Қашқар довоғича қувиб бориб, кўчки тагида ҳалокатга учраганининг гувоҳи бўлган, Совет ҳокимиятига хизмати сингган чекистга миёнида қулиб туриб шундай деди-я! Алам қизар экан кишига. Лекин тан олиши керак, ўзида ҳам айб бор. От бошини тўхтатолмай қолди. Тўриқ шарпадан хуркиб, ўйноқлаб кетди. То жиловини тортди, ўзини ўнглагунича номаълум шахс қочиб улгурди. Ким билади дейсан уни! Балки кечаси овга чиққан ўғри, йўлтўсардир? Ёки қочқидир қоронғида инини ўзгартираётган?

Эсонбоев беихтиёр муштини қисди. У чорраҳани кесиб ўтиб, ён кўчага қайрилган ҳам эдики, муюлишдаги озиқ-овқат магазинидан аёл кишининг шангиллаган овози эшитилди. Руҳан эзилган, жисмонан чарчаган эса-да, Эсонбоев бепарво ўтиб кетолмади. Лоқайдлик унинг табиятига ёт. Озиқ-овқат магазинига яқинлашибоқ ичкарига бош суқди. Пештахтанинг у томонида Маҳамадшер, бу томонида жиккаккина бир кампир турар эди.

Қутилмаганда оёқ остида чиқиб қолган бу можаронинг боисини зимдан туриб англашга қарор қилди. Юраги улоқчи отдай типирчиларди. Пештахтанинг у томонидаги Маҳамадшер кампирдан дўқ-пўписа билан қутулмоқчи бўларди. Кампир эса бўш келмас:

— Сиздан бўлак ким қирқиб оларди, вой? — дея у қаёққа жилса, шу ёққа юриб рўбарў бўларди. — Етимчаларнинг ҳақини егани уялмайсизми?

— Кучала еган жойингизга бориб тиришинг, йўқолинг! — дея кекирдагини чўзиб ўшқирди Маҳамадшер. — Невараларингиздан бирортаси билмай қирқиб кўйгандир. Бўйра тагини, токчаларни қидиринг.

«Апа, ана, думини билтонглатишга тушди!» — афтини буриштирди Эсонбоев. У ичкаридаги баҳсининг сабабини тушунгандай эди: чамаси, кампир отаси фронтда ҳалок бўлган учта набиралари учун карточка билан нон-

дан ташқари яна ҳар ойда қанд-курс, мой ва бошқа озуқа моллари ҳам олиб турган. Кейинги ойда эса карточкалари қирқилиб қолгани туфайли шу оладиганларидан махрум бўлган. «Бошқа ким қилади? Кимга керак, — дея ўйланди Эсонбоев, — Нафсингга ўт тушкур!»

Маҳамадшер муштипар кампири беобрў қилиб ҳайдай бошлаганида чидаб туролмади.

— Ҳа-а, эгри таёқ! — дея ҳайқириб ичкарига отилди-ю, биқинидаги бўш тўпшонча қинига шаппа қўл уриб, газаб билан буюрди: — Туш олдимга!

Милициянинг кутилмаганда пайдо бўлишидан Маҳамадшер довдираб қолди. У кетига чекинди-да, қулт этказиб ютди. Шаҳардаги ёшу қари — барчага отнинг қашқасидай, таниқли бу шоимўйлов «Норқўзи мелийса»ни бошқалардан ҳам Маҳамадшер кўпроқ биларди. «Яхшилик чиқмайди бундан. Йўқ, ўзи ҳам емайди, бошқага ҳам едирмайди. Шунақа бир...» — ичида сўкинди-да, илож топиб қутулиш учуноқ хушомадомуз илжайди. Эсонбоев эса багтар туюқди:

— Тез!!!

Пештахта мушт зарбидан қарсиллаганида Маҳамадшер кетига сесканиб тисарилди. Қариганига қарамай, қадди гоздай бу милиционернинг гурзидай мушти кулоқ чаккасига тушишидан қўрқиб, дўконни ёпди. Эсонбоев кампири эслади. Кетига қараса, ғойиб бўлибди.

Маҳамадшерни оёғиви ерга тегизмай ҳайдаб бориб, милиция идорасидаги ертўлага қамади-да, начальник хузурига кириб доклад қилди.

Қаринида турган капитан сўласидан келиб-келмайдиган, сочи типратякандай, гуч, бугдойранг йиғит эди. У кириқ қоқмай жимгина туриб, сўзини охиригача тинглагач секингина сўради:

— Бўлдингизми?

— Худди шундай, ўртоқ капитан! — Эсонбоев эгигининг товонини товонига тақ этказиб уриб қўйди.

— Ҳозироқ чиқиб қамаган одамингизни бўшатинг-да, ўрнига ўзингиз кириб ўтиринг!

— Хўп бўлади! — Эсонбоев эсанкириб қолди.

У чиқиб кетаётганида капитан уни тўхтатди:

— Ўша митингга бормидингиз?

— Худди шундай, ўртоқ!..

Капитан унинг сўзини бўлди:

— Митингга унинг оташин нутқини эшитиб, мудофаа фондига бутун бир халта пул, заём топиширганини кўрганлар сизнинг бу эртагингизга ишонадими?

— Тили бошқа, дили бошқа! — дея жавоб қилди Эсонбоев.

— Далил? Далилингиз борми?

— Бизди хотин ёлгон гапирмайди... Унга Сайлихон ўз огзиминан айтибди.

— Огзиминамиш! Бу далил бўлолмайди. Боринг, узр сўранг-да, бўшатиб юборинг.

Харбий интизом. Бошлиқнинг сўзини икки қилиб бўлмайди. Эсонбоев начальниқнинг буюрганини қилди. Аммо узр сўрамади. Уша унсурдан-а?! Қалласини узганда ҳам узр сўрамайди. Аксинча, у билан эркакчасига бир сўзлашиб қўйишни лозим топди.

— Хей, помард! — деди остонада тўхташиб. — Сайлихон фронтовикнинг хотини-я? Мабодо зигирча зиён етказсанг, ботмон қилиб тўлайсан. Қулогингга балдоқ қилиб тақиб ол бу сўзимни! Беҳимоя, деб ўйлама уни!

Эсонбоев Маҳамадшерини бўшатиб юбориб, ертўлага ўзи тушди. Гира-шира бурчакка бориб чўнқайди.

— Тавба! — товуши асабий титрарди. — Узр сўра эмиш! Зараркунаидадан-а?! У мисоли мевали дарахт томирига тушган курт-ку? Хирмоннинг қоқ ўртасидан тешиб чиққан каламуш! Қари-қартангнинг насибасидан уриб қолиб, бойиётган юлгичдан-а?!

Эсонбоевнинг кўзига олам ертўладай тор ва қоронги тортиб кетди. У ўзи билан ўзи олишиб бу ерда қанча вақт ўтирганини ҳам билмайди. Фақат эшик очилиб, қайта ёпилганидагина хаёли чалғиди. Бошини кўтарса, аллақандай кўланка рўпарасида қаққайиб турарди.

— Ҳ-ҳа! — дея энкайиб кўзига беҳаёларча тикилди қаршисидаги. — Милиция бўлимида милиционернинг қамалганини биринчи кўришим. Менга ўхшаган эркин қушни пи-р-р, қўлдан чиқардингми дейман-а?

Эсонбоев бу қандай «эркин қуш» экан, дегандай ер остидан қараб қўйди. Йўқ, рўпарасида турган нар-патлик, учар қушдан кўра кўпроқ ботқоқдан чиққан сув айгирига ўхшаброқ кетадиган бир нуеха эди.

— Иссиқ юртда қишлаш учун Сибирдан келгандим. Лекин ўзбекларнинг меҳмондўстлигига қойил эмасман, қария! Тутиб карцерга тикишди.

— Бекорга тикишмагандир?

— Ҳ-хе! Қаровсиз қолган нарсани ҳар ким ҳам олади-да!

— Қадимги вақтда бир марта ўғирлик қилиб қўлга тушган кишининг чап қўлини кесишган...

— Унақа осиеча вахшийликлар даври ўтиб кетган, начальничик! Ҳозир қайта тарбиялашади.

Осмондан тушгандай кўққисдан найдо бўлган бу галати ҳамсухбат Эсонбоевни огир ўй-хаёлдан қутқарди. У мийигида кулса:

— Нега кулясан? — деб сўради.

— Қулганимди боиси, — деб сўз бошлади Эсонбоев. — Ермозордаги колхоз раиси армияга чақирилиб колхоз бошлиқсиз қолди. Раислик курсисига шахардан билимдон бир муллани олиб келиб ўтқазинди. Янги раис дала айланиб юриб, тўқайдаги шолпоёга борибди. Қараса, ўроқчилар хирмон бошида пашша қўриб ётишган эмиш, ош қилиб ейишиб. «Сал ҳаракат қилинглар, ўртоқлар. Эрта-индин ётишгарчилик бошланса, шунча шол исе-нобуд бўлади-я,» — дебди раис. У кетгандан кейин ўроқчилар: «Уришмади-ку, унча шошилич эмас экан-да», — деб ётиб уйқуни уришибди. Шундай қилиб, колхоз иши олдинга босмай орқага кетаврибди. Катталар қарашса иш чаток. Эски раисни чақиртириб олиб, ўз ўрнига қўйишибди. У дала айланса, шол қандоқ бўлса шундоқ турганмиш. Ўроқчилар хирмон бошида ётишганмиш. Қўриб-ла: «Ҳа-а, ачангни!..» деб бўралаб сўка кетибди. Ўроқчилар: «Раисси жаҳли чиқянти. Бу иш жудаям қисталанг экан-да», — дейишиб, ишга тушиб кетишибди.

— Нима демоқчисан, начальничик, бу гапинг билан? — зимдан қараб қўйди янги ҳамсухбати.

Эсонбоев ертўла ичи гира-шира бўлишига қарамай, унинг кўзида қилич дамидай ялт этган нафратни аниқ кўра олди. Маҳамадшер ҳам ертўладан чиқаётганида худди шундай бўри қараш қилган эди. Ўйлаб кўрса, фарқи кам экан. Фақат мана бу нусха одамларнинг кис-сасига сездирмайгина қўл солади. У харидорни бақрайтириб туриб ўз қўлидан олади. Яна тагин олқиш ҳам эши-тади. Бу, одамларнинг анқовлигидан фойдаланади, кўзларини шамғалат қилиб, нарсаларини уриб кетади. У эса харидорларнинг кўнгилчанлигидан фойдаланиб, уларни ноппини яримта қилади. Бу фақат — закана, у йирик. Бу дагал, кўпол. У эса қирриқ, устомон. Яна бир фарқи бунинг башарасининг ўзи кимлигини фош қилиб турибди. Назари тушган одам борки, юраги орқасига тортиб, шубҳаланади. Дарҳол чўнтагига қўл югуртириб пули, нарсаси жойидами, йўқми, текширишга тушади. Шунинг учун ҳам бу мана, қамокда. Унинг аксинча, афти башараси силлиқ, эгни башанг. Бекорга «пўриям» дейишмайди. Тили бурро. Қўлга тушса ҳам сувдан қуруқ чиқади. Унча-мунча

нафси ёмонни яримтага сотиб олади. Лекин аслида-ку, иккови ҳам бир гур — ўгри!

— Жавобингни кутяпман, начальничик!

— Тушунмадингми? — Эсонбоев ҳамсухбатига кўре жавоб қилди. Келиб-келиб умри текинхўрликда ўтган мана шу нусха билан бирга ўтиргани унга алам қилди.

— Фақат афтингга десам ақлингга ҳам қадок тушган экан.

— Қамчисидан қон томган жандармларни кўрганми-сан, начальничик? Сен асл жандармбош...

— Ним-ма?!

Эсонбоев ҳар бир туки тикандай тижка бўлиб, ўзини тутолмай қолди. Қўлини сермаб юборган экан, рўпарасида чўнқайиб ўтирган ҳамсухбати тўпдай юмалаб, эшикка бориб урилди.

Эсонбоев сапчиб турди-ю, бостириб борди.

— Хали мен сен унсурга жандарм бўлдимми? Шўролар ҳокимияти учун қон тўккан одам-а?!

У ўрмалаб бораётган газандани янчиб ташлашга ҳозирлангандай оёғини кўтарганида шарақлаб эшик очилди-ю, фокус ёруги кўзини қамаштирди.

— Хай-хай! — хайқириқ уни шахтидан қайтарди.

Бу ўз рафиқаси Каромат чеварнинг товуши эди.

— Старшина Эсонбоев! Бизда жиноятчини калтаклаш тақиқланади! — танбеҳ берди фокус тутган киши.

Афтини кўрмаса ҳам Эсонбоев унинг овозидан капитан эканини таниди.

— Ҳақоратини эшитганингизда сиз ҳам...

— Бас! — начальник Эсонбоевнинг сўзини бўлди.— Шу ердаям Каромат янга жонингизга ора кирди. Бoring, уйингизда дам олинг.

ЕТТИНЧИ БОБ

Куз фасли эса-да, кун тафти қайтмаган, иссиқ эди. Бошида пилотка, эғнида узун шинель, орқасида сафар халтаси бор бир солдат Ковакқайрағоч маҳалласига қайрилди. Кўкимтир чўзинчоқ юзи, чуқур тушган маъсум кўзи госпиталдан яқинда чиққанидан далолат берарди. Кўпол солдат ботинкасини судраб босишига қараганда, пиёда юра-юра қолдан тойган кўринади.

У боғ кўчанинг охиридаги кўрғончага етиб тўхтади. Дарвозага урилган кишан қулфни кўрибоқ суёт бўлиб қолди, пешонасидан бодраб совуқ тер чиқди. У дарвозанинг кесақисига суянганча секингина ерга ўтирди.

Бу пайт солдатнинг бутун вужуди қулоққа айланган

эди. Ичкари ёки ташқаридан бирор таниш сас эшитилиши, шарпа кўринишини жимгина ўтириб кутди. Афсуски, эски дарвозанинг тешик-тирқишларидан гувиллаб эсаётган шабада ичкарида тирик жондан асар йўқлигидан хабар берарди.

Солдат бир хўрсиниб кўйиб, ўрнидан тураётганида кимнингдир эшиги очилди. Аммо боғ кўчада ҳеч ким кўринмади. У бир-бир босиб кўрғончанинг орқасига ўтди. Томорқаларини олабўга босибди. Илгари бу ерга мош, маккажўхори экишарди. Нарирокда каллакланган тут қаторлари ортида пахтазор. Эгат ораларида теримчилар кўринади.

Солдат кафтини кўзига соябон қилиб:

— Биз-зи эшикдагилар ашкетамасмикни? — дея ду-дуқлана-дудуқлана пахтазордагиларга тикилди.

Кўнглига келган шу фикрданми унинг кўкимтир чеҳраси бир оз очилгандай, ҳатто яноқларига қон югургандай бўлди. Ҳали барглари ям-яшил тут новдасига илиниб ипакдай ҳилсираётган мезонга назари тушганда эса қулимсиради ҳам!

У тут қаторларига яқин бориб қолганида орқадан кимдир чақиргандай бўлди. Солдат қайрилиб қаради. Аммо ҳеч ким кўринмади. Ажабланди. Унга шундай туюлгандир? Бироқ «Миралим» деб отини атаб кимнингдир чақирганини ўз қулоғи билан эшитди-ку? Онаси раҳматлик отини аташ камлик қиладигандай: «Бўйгишангдан қоқиндиқ Миралимжон» дея эркалатарди меҳри товланиб кетганда. Утил кўрмай тилаб-тилаб олган экан-да, уни. Соғлиги пачора эди. Урушдан олдинроқ оламдан ўтди. Кекеа кишига ёлғизлик қийин. Ётари бор, турари бор дегандай. Ўзи бош бўлиб отасини бир бевага уйлантириб қўйганди. Ҳозир на отаси кўринади, на ўғай онаси. Миралим кўндан бери қаровсиз ётган ҳовлисига олабута, бурганларни шатир-шутур босиб, нураган пахса девордан ошиб тушди. Теваракка аланглаб, ўзи учун энг мўътабар ва азиз кишисини қидирди. Тўрдаги иморат ўртаси қўш устулни айвон, икки четда икки хона хувиллаб ётарди. Чапдаги деразаларнинг бир кўзи синган, хитой қоғоз ёпиштирилган. У ер устахоналари эди. Дўкон ҳозир ҳам қуруғлиқ турган бўлса ажабмас.

Миралим яқин борди. Деразанинг муздай ойшасига манглайи текканда сесканди. Ичкарида дарҳақиқат дўкон қуруғлиқ турарди. Кўз очиб кўргани, болаликдан таниш манзара. Эшикдан кирганида чўккалаб дўкон устига энгашган дадаси: «Лувит бўйишни биласизми, ўт-

лим!» — деб савол берганди. Шу-шу дадаси билан доим бирга бўлди. Устахоналарида ҳам, артелда ҳам. Унинг биринчи устози дадаси. Дадасининг қўлтиғига кириб, шу дўконда аврбандчилик касбини ўргана бошлаганида, балки беш ёки олти ёшда эди.

Деразадан чекиниб, айвонга кўтарилди. Дармонсизликданми нафас олиши тезлашиб, устунга суянди. Бошидан бир қарич юқорида гулмих. Унга назари тушганда болаликдаги ошпасини учратгандай тўлқинланди. Худди шу гулмихда бўз халта осиглиқ турарди. Ичида сузма-си билан. Онаси қатиқ қуярди. Мана бу ерга эса, Миралим энкайиб айвон пастига боқди, тўрвадан чак-чак зардоб томарди. Бўз халтадаги сузма бирам хуштаъм... Шўрттаккина. Уйда онаси йўғида устунга тармашиб чиқарди-да, бир қўлни бурмали халта ичига тикарди...

У бир-бир босиб, айвон тўридаги тахмонгача борди. Қайтаётганида пилоткасига нимадир урилганини ҳис этди. Юқорига қўлни чўзганида, йўғон симга тегди. Илмоқ экан. Хаёлига беланчак келди. Ҳалқа-ҳалқа қилиб ранг-баранг бўялган ёғоч беланчак аста чайқалиб, шу илмоқда осиглиқ турарди. Кап-катталигида ҳам беланчакда ётарди оёғини осилтириб. Бари тушдай. Яқин-яқинда ҳам ўргилиб эркалатадиган онаси бор эди. Она-сидан айрилди. Йиғит бўлди. Урушга кетди. Ва ниҳоят мана қайтди. Ярим жон, майиб... йигирма бир ёшида сочи қордай оқариб, эрта қариб.

Миралим тезаракка ҳоргин кўз ташлади. Ўнг томондаги уй эшигида япалоқ қулф осиглиқ турарди. Уни бир эңлик чайғ босган. Буидан чиқди, яқин ўртада ҳеч кимнинг қўли тегмабди-да, бу қулфга? Ҳали дарвоза олдида ўтирганида кўнглига келган бадхаёл яна бошида қовгаридай гўнғиллай бошлади.

— Йўғ-эй! — қўл силтади у.

Кимнингдир «Миралим» деганини аниқ эшитди. Овоз келган томонга боқиб, қдра чопонли кекса кишига назари тушди. Шавқи кудунг-ку, дадасининг улфатларидан!

— Ас-с-салому алай-кўм!

— Валайкум ассалом.

Миралим шошиб қолди. Айвонда туриб қўл берди-да, кейин хузурига туша бошлади. «Қариб қолибди», — деди ичида ҳасса таянган Шавқи кудунгга бир қараб қўйиб.

— Ўзингмисан?! — деб қўйди у ошпоқ оқарган қошини кўтариб-кўтариб қўйиб.

— Ў-ўзим б-б-бўлмамай кимман? — Миралим кулим-сиради.

— Ҳа, энди... — у бошдан-оёқ яна бир бор тикилди-да, тўғриси яна айтишга истиҳола қилдим, киириклари-ни пирпиратганча ерга қаради. — Янганг орқангдан кўриб қолибди. Тошпўлат аканинг дарвозаси олдида бир солдат турибди. Қаранг-чи, деб қолди. То калитти тошиб чиққунимча йўқсан...

— Дадам қ-қаёқда?

Шавқи кудунг ўзини эшитмаганга солиб, гапини давом эттирди:

— Энди қайтмоқчи бўлиб турганимда дарвоза тирқишидан шарпанг кўринди.

— Б-бу уйдагилар?

Шавқи кудунг кўзини олиб қочди. Миралим у қараган томонга боқиб, ҳовли этагида тўкилиб турган омбор, молхона ва бостирмага назари тушди-ю, барига тушунди. Кўнгли вайрон бўлиб: «Отам тирик бўлса, ҳовли-жой қаровсиз қолармиди?» — деди ичда.

Миралим карахт бўлиб қолганди.

— Иложинг қанча, ўғлим. Баримиз омонатмиз бу дунёда. Қудратингдан ўргулай, оллонинг даргоҳи кенг. Бировлар қорахатти кўриб-ла омонатини тонширяпти, оламдан ўтди деб қорахат келганлар бўлса, ўз оёғи мидам эшикдан кириб келишяпти.

Унинг сўзларига ўзгача эътибор билан қулоқ солиб турган Миралимнинг ранги ўчди.

— У-ун-дан чиқди... ун-н-дан чиқ-ди... — дея пичирларди лаблари пир-пир учиб.

Шавқи кудунг қора жўндан эшилган аргамчидай узун бўш қўлини белига ташлаб, кўчага қараб юрди, дарвоза олдида тўхтаб Миралимни юр дея имо қилди.

— Сухбатти давоми биззи эшикда бўлсин-а? Янганг-ни сабри чидамай кўчага танда қўяяпгандир ҳойна-ҳой. Она экан, ўғлини суриштирамоқчи.

Қўшнилари дастурхон устида Миралимга отаси тўғрисида кўп ачиниб гапириб беришди. Ўғай онасини қизи Тошлоққа олиб кетибди. «Уйни шип-шийдам қилиб...» — деб қарғади биттаси. «Тўрт деворни ҳам сотарди харидор топилса», — деди бошқаси.

Уларни эшитиб ўтирган Миралимнинг орқаси тиришди. Ўғай онаси уйдагиларни ташлаб кетадими ёки сотиб-совурадими — ўз иши. Отаси бўлмагандан кейин у кишидан қолган қақир-қуқурнинг кимга кераги бор? Эҳ, қўшнилар, қўшнилар! Мана, гўрга кўмилган жойида тирик қайтди. Икки оёғи бутун, қўллари қимирлайди. Тили ҳам калимага келади. Боши омон-ку?

Миралим ўрнидан турди. Дарвозанинг калитини ҳам олмади. Ташлаб кетди. Юраги дилига яқин одамларни кўмсаб талпинарди.

Пешинга яқин у «Ривожия» дарвозасидан ичкари кириб борди. Тез юрганигами ёки камқувватликданми, терлаб-пишиб кетганди.

Гир айлана қурилган цехлардан чошиб чиққанлар лаҳзада ҳовлини тўлдирди. Таниган, танимаган ҳам Миралимни бағрига босади. Баъзилари қувонч кўз ёшини тиёлмай унинг юзларига суйкаса, бошқалар ўзидига чиққан одамнинг қаршиларида турганидан ҳайратланиб, атрофида ўралашади. Сайлихон шулар орасида эди. Хаёли даврада жавдираб турган Миралимдан эҳтимол қон кечиби, балки қон ютиб қаерлардадир юрган Жалолхон томон учади. Миралимга насиб этган бу кун унга ҳам буюрармикан, дея юраги орзиқади.

«Ривожия»да ишлаган йигитлардан урушга кетиб, биринчи қайтган киши Миралим. Бунчалик эъзоз-икром ва эътибор ҳам шу боисдан. Огир контузия — асаб касаллигидан даволаниб, баданидаги яраларини яматиб госпиталдан яқинда чиққан бечора йигит қаттиқ ҳаяжонланганидан одамларнинг сўроқларига узук-юлуқ жавоб қилар, гоҳида бош ирғаб қўя қолар эди. Унинг пирпираб турган намчил кўзлари кўним билмас. Бир чехрадан бошқасига сузиб ўтарди. Гоҳида қошлари қанот қоқиб, қалбида гирдоб урган оний туйғуни сездириб қўярди. Сайлихон буни пайқади-ю, беихтиёр теваракка кўз югуртирди. Бироқ одамлар орасида синглисини кўрмай, қаёққа гумдон бўлди экан, дегандай чимирилди.

Соттихон якка ўзи сўпшайиб устахонада қолган эди. Аччиқ тил, таънали боқишлардан қочиби, таниш-билишлар томонидан ўраб олинган Миралимни дераза ёнида туриб зимдан кузатмоқда эди. Унинг қути учган, қопқора киприкларида майсага инган шудрингдай реза-реза ёш йилтиллари.

Ҳали «Миралим келди!» деган хайқирикни эшитганида у ҳам ҳовлига отилганлар оқимида бор эди. Аммо эшикка етар-етмас ўз-ўзидан қадами секинлашди. Совуқ бир кўл кўкрагидан итариб: «Қайси юз билан кўринасан?» дегандай бўлди.

Сайлихон ташқаридан қайтиб кирганида Соттихон дераза ёнида турган экан. Индамади. Нима ҳам дер эди? Суюнчи сўрайдими? Синглисининг ичига кириб чиқмасанда, бу пайт унинг руҳан қийналаётганини сезяпти. Аммо ёнларидан ўтган икки жувоннинг Соттихон томонга

кинояли нигоҳ ташлаб, имлашгани Сайлихонга огир ботди. У синглисидан қанчалик огир дилозорлик кўрган бўлмасин; она товуқ кўкда қалхат кўринганида жўжаларини қаноти остига олган каби гавдаси билан бегона кўзлардан тўсди.

* * *

Ишни жуда соғиниб қолган эканми, Миралим аврбаидликдан ҳаммадан кейин чиқди. Ишла деб уни ҳеч ким зўрламаса-да, ишга тушди. Соғлиги-ку, кўнгидагидай эмас. Қулоғи шангиллабди... қўллари қалтирайди... Умуман, докторларнинг гапига қулоқ солса, узоқ даволанишни керак эди. Бироқ уруш инвалидиман, деб қараб турадиган давр эмас. Бугун, мана, ўзини синсдан ўтказди: бармоқлари титраса-да, қалам унлашга, лувит бўғишга ҳар қалай яради.

Миралимнинг рангпар, чўзинчоқ чехрасига табассум қалқди:

— Б-бекорчидан х-х-худо безор.

У шу сўзларни дудуқлана-дудуқлана ўзича пичирлаётганида «Ривожия» дарвозасидан кимдир чиқди. Хаёл билан бўлиб уни аниқ кўролмагани билан майдалаб ўрилган узун, толим-толим сочлари кўз ўнгида қолди. Соттихонга ўхшатди. Юраги ҳавриқиб, қафасдаги қушдай типирчилади. У қўноқ солдат ботинкасини олмоқ-солмоқ босиб, корхона ҳовлисини тикка кесиб, ташқарига интилди. Бироқ кўчага чиққанида у гойиб бўлган эди. Теваракка олазарак боқди. Йўқ. Йўловчилар ҳам сийрак.

У ҳарсиллар эди. Кўкеида ўт, вужудида галати бир ташналик. Тасавурида эса улуғвор салиот... Узоқ уфқга-ча туташган мушаклар сонсиз фавворалар каби отилар, осмони фалакда портлар. Олтин, ё ёқут зарраларидай атрофга тирқираб сочилар. Ха-я, бу беқийёс, гўзал, тантанавор манзарани илк бор Москва яқинида госпиталда ётганида кўрган экан. Ватан Курск-Орёл ҳалқасида немис-фашист галалари устидан эришилган катта галаба учун голиб фарзандларини қутлаган эди.

— Кетди, — дея пичирлади Миралим икки кўзини ҳамон йўлдан узмай.

Хаёл кўзгусида дўмбоққина жамалак соч қизалоқ пайдо бўлди. Соттихон кичкиналигида шундай эди. Уста Умар амакисиникига дадасига эргашиб борганида доим елвизак виз-виз эсиб турадиган салқин дарвозахонада соч-

ларига биллик тақилган шу қизча билан япалоқ тош отиб «лаббай» ўйнашар эди. «Бешикдалигимда сен менинг қулогимни тишлаганмишсан. Қани тишингни ўрни?» — деб қулогини кўрсатгани ханузгача эсида. Кейинча уни «Ривожия» ҳовлисида учратди. Қиз бола шайтон бўлади, деганлари рост экан. Бир-икки йил ичида бўйи чўзилиб, кўзга яқин қиз бўлди-қолди. Армияга чақирилганида эса Соттихон вокзалгача кузатиб чиқди. Поезд жилганда бирдан ранги ўчгани, анча жойгача қўл силжитганча югуриб келгани, ҳатто киприкларида йилтираган ёш, ҳаммаси ҳамон хотирида. Тиззадан лой кечиб оқоқларда юрганида ҳам Соттихоннинг хаёли билан яшади. Сталинград жангининг тақдири узил-кесил ҳал бўлган ўша Мишкова сойи ёқасида землянкага тириклайин кўмилганида хушидан кетгунга қадар ҳам хаёлида унинг гўзал сиймоси, шахло кўзлари эди. Ҳарбий хизматга яроқсиз топиллиб, госпиталдан уйига қайтаётганида ҳам шу кўзлар... шу сиймо. Бироқ энди бу кўзлар унга эмас, четга боқаётгандай эди назарида. Дарвоқе, энди бу майиб, дудуқ, яримжон вужуд кимга ҳам керак? Нимасини айтади? Унинг сўнги ёшлик дамлари Мишкова сойи ёқасидаги лаҳимга кўмилди. Қовлаб олганларида эса унинг атиги соясигина қолганди — сочи ошноқ оқариб бир неча ўн ёшга қариган, умр риштаси рамақижон тавасида аранг иллиб турарди. Соттихон билан ёшликдаги қайноқ муносабатлари энди бир рўё, фақат узёқ эсдаликкина. Шунинг учун ҳам унинг кўзига таштанавермагани маъқулдир балки. Кимга, нимага керак? Соттихон ҳам кўринмай чет-четда қочиб юрибди-ку? У йўғида нималар бўлиб ўтган? Дилида нима гап? Унут, унут, дея буюради ўзига ўзи. Бироқ унутолмайди. Юрагининг тубида бир чўғ доим лин-лин этиб туради. Соттихонни эсга солувчи ҳар бир нимадан ҳам шу чўғ аланга олади-ю, тинчлини бузади. Тасаввурида яна ўша минг бир рангда товланувчи мушаклар — тантанавор салют ловиллайди. Шу улғувор манзара кўланкасида унинг маъсум қиёфаси. Буларнинг бариши ипакка кўчирса, янги нусха атласни «Салют» деб атаёй?

Миралимнинг аъзон баданида титроқ, юрагида ширин бир ҳаприқиш, хаёлида эса атласда ифодаланган рангбаранг юлдузлар фаввораси ёнар эди.

У шошиб гимнастёркасининг чўнтагидан ёндафтар билан қалам олди. Ҳаяжондан кўли қалтирар, қалам итоат этмас, чизиклар тўғри тушмас, чаплашиб кетар, ўчирар, тоза қоғозга қайта чиза бошлар эди. Аллақачон кун

ботиб, тун бостириб кела бошлади. Чойхонанинг хира электр лампочкаси ҳам қизарди. Миралим эса бош кўтармай чизар эди.

Эрталаб аврбанд устахонасига кириб келганлар Миралимни иш устида кўрдилар. У дўконга олинган танда тепасида энгашган. Кўлида қалам, таранг тортилган ипак толаларга фавқулудда шошқалоқлик билан аллақандай чизиклар чизарди. Шогирд болалар устанинг ишига зимдан қизиқсиниб, баъзилари лувит бўғишни қўйиб, очиқчасига тевалаб қарашар эди. Бироқ уларга хира қора қалам изидан бўлак ҳеч нарса кўринмайди. Фақат илҳом эҳтиросидан туманлашган Миралимнинг нигоҳи қаршисидагина ипакдаги ҳар бир чизик ва нукта бўёқларда шаклланар, гўё жонланар, заррин офтоб нурлари ҳовуч-ҳовуч сочилаётгандай ял-ял яллиғланар эди.

Сайлихон ҳам уни шу кўйда учратди.

— Дадам сизнинг келганингизни эшитганларидан бери: «Хайрият, уста Тошпўлатнинг чироғи ўчмапти!» деганлари деган. Фақат Ковакқайрағочга бориб, сизни ўз кўзлари билан кўриб, суҳбатингизни эшитолмаганларига ўкиналлар.

Сайлихон гапни тугатар-тугатмас Миралим пешонасига бир урди.

— Ешлик, узр, биздан ўтибди! — деди қулоқларининг учларигача кизариб. — Ўзим б-б-бориб...

— Дадам сизни ўз ўғлидай кўрадилар, — деди Сайлихон.

— О-от-т-т... — Миралим оғзини очганча туриб қолди.

Сайлихон у айтмоқчи бўлганини айтолмай қийналаётганини кўриб ўзи қийналиб кетди.

— О-о-оғам д-деганман менам, — деди Миралим кейинги сўзи худди бўғзида қолиб кетишидан кўрққандай шошиб.

Жалолхон ҳам: «Оғам деганман сизни», — деб кўярди кайфи чоғ пайтларда. Сайлихоннинг эти жимирлашди. «Нукул қиз туғасан!» деб бувим бечоранинг кўзини очирмасдингиз. Мана сизга ўғил. Қайтага битта фарзандингиз иккита бўлди-ку!» — деб дадасига тегишарди.

Миралим яна нимадир демоқчи бўлиб оғиз жуфтлади. Йўқ, унинг қийналишига бамайлихотир қараб туролмайди. Сайлихон хайрлаша қолди.

Унда Миралим билан учрашишга мойиллик уйғотган бошқа сабаб ҳам бор. Жалолхондан хат олди. Қувонч косаси лиммо-лим, гўё кўпириб, тошиб борарди. Унинг дудоқларида табассум, қуралай кўзлари пар-

пирарди. Дуї келган таниш-билишларига: «Хой! Биласизларми менинг Жалолхоним ким?..» дея жар солгиси келарди. Миралимни учратганида эса унга ортиқ хеч нарса дея олмади. Хайрлашаётиб Жалолхондан хат келганини шунчаки айтди. Аммо тароқчилар, тоқавачилар, давракашлару найчакаш, чархчилар ва тўқувчи қиз-жувонлар хат мазмунидан хабардор эдилар. Конвертда Жалолхоннинг қаламда ёзилган дуойи саломидан ташқари машинкада кўчирилган русча хат ҳам бор эди. Унда Жалолхоннинг фронтда кўрсатган жасорати қисқача баён қилиниб: «... ўзбек халқи ўз фарзанди тўпчи Жалолхон Жамолов билан фахрланса арзийди», — дея тугалланарди. Хат тагига Учинчи армиянинг артиллерия кўмондоси генерал Турбин имзо чеккан эди.

Сайлихоннинг севинчи чексиз. Аммо унинг ҳаяжонини болалари пайқамади. Яша ҳовлидан ўтган ариққа тушиб, ўзича маза қилибди. Настя балчиққа ботган кўйлақ, иштонини ювиш билан, Ғанишер эса уни тоғорага ўтказиб чўмилтириш билан банд эди.

Тоғоранинг қиррасига суяниб ўрнидан турган Яша кўзининг лойи билан унга ёпишмоқчи. Сайлихон вақтида пайқаб кетига чекинди-ю, уйга кириб кетди. Ичкарида ўзини кўзгуга солди. «Бахтиқаро деганлар пушаймон еб қолишди...» Сайлихон хаёлан синглисига таънали боқди.

— Рангим заъфарон эмасми? — дея пичирлади у кўзини кўзгудаги ўз аксидан узмай.

Ҳа, озган-тўзган. Жалолхон яхши кўрадиган гажагига анчагина оқ оралаган. Аслида ҳозир гажак кўймай қўйган. Кўнглига сиғадими гажак!

Сайлихоннинг кўзларида бугунги бахтиёрлик кайфияти билан айрилиқ дарди олишарди. Маҳкам қимтилган лаби, салгина туртиб чиққан даҳанида ғусса муҳри бор.

— Бахтимга омон қайтсин-да, Жалолхон, — дея пичирлади. Кўзгудаги рухсор ҳам лабларини қимирлатди.

Сайлихон бир эптикиб қўйиб ойна олдидан кетди. Унинг чехрасида кўча эшикдан кириб келган пайтдаги шўхлик ортиқ жилваланмасди. Бунинг боиси бор эди. Жалолхон хатида Уктамжонни сўрабди: «...Ғанишер уйга қайтсам «нос»идан берармикан? Эси кириб қолгандир-а, уялар?» — деб ёзарди. Уруш давомида биринчи бор чақалоқ ингалаганини эшитганини ҳикоя қилибди. «Ўрмондан қишлоғига қайтган бирорта партизан аёл туққан бўлса керак. Ўлимни кўравериб дийдавар қотиб

кетмаганими, аксига янги туғилган боланинг ингалгани кулоққа галати эшитилар экан. Яхши ният — ёрти мол. Ушанда қиблага қараб қўл очдим. Ё олло, Сайлихонминан бизга ҳам шулардан кўн эмас, фақат бир дўжнасини берсанг етади, — деб тилак тиладим. Қалай, кам эмасми?» деб тегишибди. Хатининг охиrhoғида юрағидагини тўкиб солибди: «...илгарилари айтмаган бўлсам, энди айтай. Чоғимда пайти келди. Кўпи кетиб, ози қолди. Волганинг баланд кунботиш қиргоғига тиш-тиrhoғимиз билан ёпишиб, фрицларнинг қутуриб қилган ҳамлаларини қайтариб, чуқур оқошларда ётганимизда-чи, кетимда бир тирноқ қолмади-да, деб пешонамга уриб аттанглаганман. Дунёга сўнпайиб келиб, сўнпайиб ўтиб кетиш кишига алам қилар экан».

Сайлихон ўқиб туриб ҳам кулди, ҳам йиғлади.

— Тасаддиққинанг кетай!.. — дея ҳафоротли энтикди у.

Тўғриси, Жалолхон бу ердалигида янги фарзанд кўриш эсига ҳам келмаган экан. Икковлари ёлғиз қолганларида бир-бирининг дийдорига тўймай, қайноқ оғушида тўлганиб, қўллар гоҳ бўйинга, гоҳ белга ипак чилвирдай чирмашиб, дамлар, дақиқалар, кунлар, ҳатто ҳафталар эҳтирос оловида лахчаланиб лаҳзада ўтиб кетаверибди.

Қирмизи лаблари қонталаш ловиллаб, хумор кўзлари эҳтиросдан парираб Жалолхон билан ҳаёлан баҳшашаётганида беихтиёр деворда осиглиқ турган унинг ён соатига назари тушди-ю, Сайлихон негадир кўрқиб кетди. Соатни шошиб олди-да, қулоғига тутди. Дарҳақиқат тўхтаб қолган экан. Таниш, жарангдор чиқ-чиқ ётган садо эшитилмасди.

Жалолхон армияга чақирилганида кумуш занжирдан тутиб: «Мени уйда деб билавер», — деб соатни ташлаб кетган эди. Ушандан бери деворга қоқилган кичкина миҳда осиглиқ турар, тирик жондэй, шу оиланинг тенг ҳуқуқли бир аъзосидай унинг равон, текис ва шахдам чиқиллаши эшитилиб турарди. Жалолхоннинг юрак уришига қиёс қиларди унинг юришини. Худди шундай, Жалолхоннинг юрак уришини кўп марта эшитган. Ширин, ҳаловат уйқусига кетганида кўкрағига бош қўйиб, пинжига тикилиб жимгина қулоқ соларди.

Нимага тўхтабди? Эрталаб бураган эди-ку?

Аслида арзимас шу кичкина сабаб ҳам Сайлихонни таҳликага солди. Соат мурватини бураб кўрди — қаттиқ. Силкитиб қулоғига тутди — ақалли бир-икки чиқил-

лаб ҳам қўймади. Юрагига илашган поаниқ, қоронги туйгулар қуюқлашгандан қуюқлаша борди. У ичкари кириб келган болаларидан:

— Соатга тегдингларми? — деб сўради.

Онасини ҳеч қачон бундай тажанг ҳолда кўрмаган Фа-нишер чўчиб Настяга қаради. Настя Сайлихоннинг каф-тидаги соатга бўйинини чўзиб боқди. Орқадан етиб кел-ган Яша эса панжаеси орасидан осилиб турган кумуш занжирга қўл чўзди. Сайлихон бермай, соатни жойига осиб қўйди.

Шу куни чехраси очилмади. Гангиб қолгандай эди. Болалари у-буни сўрашса эшитмас ё эшитса ҳам пари-шонхотирлик билан жавоб қайтарарди. Қовогини солиб юрганга Настя биздан хафа экан, деб ўйлаб:

— Бошқа қилмаймиз, — деб уэр сўради ҳамманинг но-мидан.

Умуман шу куни чироқ ўчгунга қадар Сайлихоннинг оғзидан ортиқча бир оғиз ҳам сўз чиқмади. Фақат гоҳо лаби қимирлаб-қимирлаб қўяди.

Эрталаб ишга кетаётганида девордан Жалолхоннинг ён соатини олиб, сумкасига солишни унутмади. Кечқу-рун эса «Ривожия»дан чиқиб, чайқов бозорга бурилди. Дарвозадан кираверинда соатсозлик дўкони бор. Букри уста ўнг кўзининг косасига кичкина дурбинча қистириб, соатнинг ичини очиб кўрди-да, қайтариб берди.

— Бунда ҳеч кимнинг ҳақи қолмабди.

Сайлихон нима қилишини билмай, дам қўлидаги соат-га, дам устага қараб турди-турди-да:

— Тузатиб бўлмайдами? — дея сўради синиқ кўнглил-лик билан.

— Иложсиз нарса йўқ! — ҳам букри, ҳам чўлоқ соат-соз уста ўзини ўзгача бир мамуният билан тутиб, ҳатто унга тўғри ҳам боқмади. — Ичидаги тошлари ейилиб кет-ган, алмаштириш керак. Алмаштириш учун аввал то-пиш керак. Топиш учун эса катта пул керак. Чунки бу швецария соати «Мозер!» — уста ўсиқ, буйра сочли хум-дай бошини ўнг елкасига ташлаб «ҳа» деб қўйди.

Сайлихон соатсознинг гапини унча англамаган эса-да: унга бир нарса аён эди: Жалолхонни ҳамisha ёди-га солиб турган ёдгорлик, уйининг тўрида худди тирик-дай бир текис шўх-шўх чиқиллайдиган ён соат энди юр-майди... Унинг кўнглига бир тап келди-ю, кўрққанидан лабига бармогини босди.

Ташқарига чиққанида уфқ қип-қизил. Узала ётган

булутнинг ўткир учи темирчининг кўрасида қизиган нўлатдай лахча чўғ эди. Сайлихон тоб беролмай, ерга боқди. У шу кўйи бошини кўтармай, ўйчан бораётиб, аллақандай йўловчиларни қувиб етди. Улар тор йўлакни кўндалангига эгаллаб, боқибегамлик билан имиллашар эди. Сайлихон бошини кўтарса, олдида уч киши кетиб борарди. Ўртадаги паст бўйли ўмовдор киши, икки ёнидаги новчароқ, ориқ ҳамроҳларига нимавидир уқтирарди. Кителининг бир енгин бўш, шалвирарди. Буни кўрган Сайлихоннинг уларга нисбатан юрагида кўзгалган гашлиги тарқаб, шафқат ҳисси эгаллади.

— Мен хизмат қилган армия Висла дарёсидан кечиб ўтиб, Сандомир деган жойда маҳкам ўрнашиб олибди.

— Об-бо, шоввозлар-эй! — деб кўйди кўлини белига кўйиб, энкайиброқ ёнма-ён бораётган чуваккина киши.

— Кечиб ўтишган бўлса саёздир-да, «а? — деб савол берди чўққи соқол мўйсафид ўртадаги кителликка.

Сайлихон уларни четлаб ўтиб кетаётганида орқадан чувак кишининг ингичка, эътирозли товуши эшитилди:

— Дарё бўлади-ю, саёз бўладими, уста!

«Жалолхон ҳам аҳтимол ўша дарёдан ўтганлар орасида бордир», — деган фикр келди Сайлихоннинг кўнглига. У умрида Маргилону Шохимардон сойидан бўлак катта сувни кўрмаган. Дарё, денгизни фақат кинолардагина томоша қилган. Вой-бўй, Волганинг кенглигини! Қанча-қанча кема сузиб, қанчаси гарқ бўлиб ҳам кетяпти. Жалолхон ўша ерларда жанг қилгани, фашистларни бу томонга ўтказмай, йўлини тўсгани учун ҳам хотирасига Волга маҳкам ўрнашиб қолган эди.

Сайлихоннинг тасавурида бурқсаб ёнаётган шаҳар, унинг четидаги тик жарлигу жар тагида жимирлаб оқаётган кенг дарё намоён бўлди. «Висла деганлари ҳам шунақадир? Қандай кечиб ўтишдийкин шаввозлар?»

У ҳалиги йўловчиларга тақлидан оғзидан «шоввозлар» деган сўз чиқиб кетганини эслаб, беихтиёр жилмайдди. Жилмайди-ю, юрагидаги гашликдан фориг бўлди. Уни кўтаринки бир кайфият қамраб олганди.

Унинг ҳаёли Жалолхондан Миралимга учди. Каромат аяга ўхшаган кўнгли яқинлар: «Тўй қачон?» деб сўрашадди Соттихонга ишора қилиб. «Тўй қочмас. Уруш тугасин. Кетганлар келсин», — деб жавоб қилади. Сиртида кулгани билан дами ичида... Соттихонни Миралим билан бирга бирор марта учратмади. Аксинча, кўрса қочади.

Ўша қилмишидан уялса керак. Ёки?.. Сайлихон ўзини ўйлантирган бу саволига эртасига жавоб топгандай бўлди. Тигга тола ташлаётган синглисига зимдан боқди. Соттихон пайқамади. Бутун диққати ранг-баранг тандада эди. Йўқ, товусдай товланаётган ипак толаларидан ташқари унинг эс-хушини банд этган ундан муҳимроқ муаммо борга ўхшайди. Соттихон паришонхотир кўринди. Шунга қараганда миясидаги муаммони ечишда иккиланаётгандай эди, чамаси. Унинг юзида ажиб бир хаяжон гоҳ тўлқин отади, гоҳ сўнади. Шунга яқин бир кайфиятти Миралимнинг қиёфасида ҳам кўрди. Чошгоҳ пайти аврбанд устахонаси ёнидан ўтаётиб, очиқ деразадан унга назари тушди. Дўкондаги танда қаршисида чўкка тушганча ўтирган экан. Қўлида қалам. Икки кўзи майин, сезилар-сезилмас мавжланаётган ипак қатимларида. Улар ошпоқ, тоза. Аммо Миралим, чамаси, бошқаларга кўриш насиб бўлмаган гаройиб бир нимани кўраётгандай эди. Қалбини титратаётган хаяжон чўзинчоқ юзида акс этиб турар, гўё аллақандай ички зиё бетоблик аломати аримаган бу рангпар, нозик чехрани, катта-катта, қоп-қора, ўйчан кўзларни ёритаётгандай эди.

Миралим биров қараб турганини сездими, сесканди. Сайлихон дарҳол ўзини панага олди. Барибир Миралим кўрди. Сайлихон хижолат чекди: «Яхши иш қилмадим», — деб кўйди ичида. Ишлаётган одамнинг тинчини бузди-да. Лекин у Миралимнинг шу уятчан боқишидан бир нарсани илғаб олгандай эди: у ошиқ... Ҳа, ошиқ-маъшуқларнинг нигоҳигина мана шундай ҳисли-ифодали бўлади. У Соттихонни аввалгидай севади чоғи, севганда ҳам иккиланишлар ичида қийнала-қийнала дард билан севади. Марғилонга қайтганига анча вақт бўлганига қарамай ўз туйғуларини Соттихондан пинҳон сақлашининг сабаби балки шудир?

Сайлихон юриб-югуриб, қадам олиши енгил, юраги қувончдан жўшиб ишхонасига шошилди. У ичкарига қириб борганида:

— Ойим! — дея ҳазил-мутойба билан қарши олди Каромат чевар. — Кўзимизни шамғалат қилиб қаёқларда юрибсиз?

— Сизга гап тошиб келдим, — деди Сайлихон.

Тароқдан чиққан тандани новвой кашакка ўраётган Каромат чевар ишдан чалғиди:

— Қандоқ гап экан? — у ёнидаги дўконда ишлаётган аёлга муғамбирона жилмайиб қош қоқди-да, Сайли-

хонга бокди. — Ҳа, сиз! Ҳеч кимга билдирмай топиб юрасиз шунақа ими-жимиди!

Ҳазил ҳазилга уланди, кулги кулгига.

Сайлихон унга ишонади. Не-не ишларга тадбир топмаган бу чевар ая! Ўзидай эзилган бир хокисорни чордевор ичидан ёруғ йўлга олиб чиққан ахир шу ая эмасмиди?

Сайлихон Каромат чеварга ўзгача бир ҳурмат билан қараб кўйди. Теваракда тенкилар шақиллар, гулаларнинг оғзи очилар, қўллар эса тинмай қимирлар эди. Оқ, қорамғиз, бугдой ранг қўллар.

У узилган ипак толани улаб, тандага оҳор пурқади. Шунда зарра-зарра тўзон ортида паранжи-чачвон ёпинганлар намоён бўлди. Дарвоқе, ўн йилча илгари мана шу оқ билаклар, бугдой ранг иссиқ чехралар бари қон-қораниқоб — чиммат ичида эмасмиди? «Ривожия»га ишга келган биринчи йили ўзи паранжи ёпинарди. Паранжисиз остона ҳатлаб кўчага чиқишни тасаввур ҳам этолмасди у даврда. У билган хотин-қизлардан ёлғиз шу Каромат чеваргина очиқ эди. 8 Март митингига борганларида эса...

Сайлихон паранжи ташлаган ўша биринчи кунни эсласа ҳали-ҳали юраги ўйнайди. Қизни тош отгандай от, тушган ерига туб кўйсин, дейишади кексалар. Сайлихонни ҳам ота-онаси бир эмас, икки марта ана шундай отиб юборди. Аммо у тушган жойига палак ёза олмади. Кўч-кўронини ортиб, қўлида орттирган чақалоғи билан отасининг эшигига қайтганида уни Соттихонгина кучоқ очиб қарши олган. Негаки у опасининг кўз очиб кўргани ҳалок бўлиб, бева қолгани-ю, иккинчи эрининг қамалганига ақли унча етавермас эди шекилли. Фақат яна бир ҳовлида яшаб, бир кўрпада ётганларида, ҳали калтароқ бўлса-да, сочини қирқ кокил қилиб майдалаб ўриб қўядигани ёнида, айниқса ўзига Ғанишердай янги эрмак топилаганидан хурсанд эди.

У, одатда, эрталаб мактабга бориб келгач, опаси билан ранг-баранг ипаклардан жияк, белбоққа хиёл тикади. Баъзан дўппидўзлар уларга даста-даста буюртма ҳам беришади. Игна қадаб, ипак қатимлаб куз, қишни ўтказишди. Бозорлари бароридан келганда кўнгилхушлик ҳам қилишади. (Соттихон тикиш-чатишдан кўра кўпроқ бир қиш ичида опасидан бинойидай дутор чалишни ўрганиб олганига хурсанд!)

Сайлихон бу вақтга келиб, очарчилик ортда қолганига қарамай, игна учи билан кун кўриш амримаҳол эканини синовдан ўтказган; теварак-атрофидаги ҳаётга кўзи-

ни каттароқ очиб разм солишга ўргана бошлаган эди.

«Қимирлаган — қир ошар», — деб қўяди дадаси гоҳида. Сайлихон қимирлар эди. Қуну тун тиним билмасди. Бироқ афеуски, қир ошишининг иложики тона олмас эди. Қосиб қизи эмасми, кўравериб кўзи пишган, отасининг дўкон-дастгоҳини қуриб иш очишни ўйлаб қолар эди баъзан. Бироқ унга ашё қани? Ип-инак олишга дастмоя керак ахир. У кўп ўйлар, аммо ўйининг тагига ета олмас эди. Ана шуздай ўй-фикрларининг зиллигидан боши ҳам, ўзини офтобга солиб айвонда хомуш ўтирганида лоп этиб Каромат чевар кириб қолса деги! Ёнида бир-икки кўз таниш жувоқлар ҳам бор.

Каромат чевар, одатдагидай, бепараҳки эди. Ўсма-сурмали... хўп табиатли-да, у киши, чаккасида райхон. Лекин қандай кийимдалиги ҳозир эсвда йўқ. «О-ойим! Мендан қочиб қутулолмайсиз. Барибир топдим-у?» — деб кучоқлашиб кўришди. Маҳамадшернинг эшигида турганида орттирган кўнгил яқинлари шу Каромат чевару Норқўзи ака эди-да. Бир кўришга орзуманд бўлиб, юраги узилиб юрганди ўзим. Бироқ у маҳаллага қандай бо-ради юзи чидаб? Кўрпача солгани ҳам қўймади. Ҳам-малари «Ривожия»да бирга ишлашар экан. Бирга бўлай-лик, деб келишибди. «Вой, хотин кишининг кўчага чиқиб ишлаши қандоқ бўларкин?» Чўчиди. Каромат чевар ту-шунтирди. «Яхшилаб ўйланг. Агар ёқса булар билан бо-ринг, кутаман», — деди.

Улар кетгандан кейин хўп ўйлади. Дадаси: «Хотин кишининг кўчага чиқиб ишлаши мусулмончилик урф-одаатларига тўғри келмайди», — деб тўнгиллагани билан бошқа нима иложи бор? Отаси кексайган, ишга яроқсиз, Соттихон ҳали ёш, Ғанишер эса яқин-яқингача эмар эди. Бир хонадонда тўрт киши. Худо деб уйга қамалиб ўтираверганлари билан осмондан ташламайди! Ҳаракат-да баракат. Ишга яроқли ёлғиз ўзи. Тирикчилик тўғри-сида ўйлаши керак-ку? Боши қотиб юрганида яна ўша Каромат чевар билан кирган эгачи-сингиллари йўқлаб келишди. Яхшимам шулар бор экан — ёрдам кўлини чўзишди!

Ишхона уйларида унча узоқ эмас. Оралиқ кўни би-лан икки чақирим. Илгарилари ҳайит намоз ўқилади-ган жоме мачит ўрнида. Ҳовлидаги хонақоҳда аврбанд-чилик, қадимги ҳалимхонада бўёқчилик жойлашган. Узун айвоннинг олдини тўсиб, тароқлаш дўконлари қа-тор қўйилган.

У билан Каромат чевар иккови битта тароқлаш дўконида ишлашади. Ён-беридаги дўконларда ҳам кўпчилиги ҳаммаҳалла, кўз таниш хотин-қизлар. Шувинг учун теъда ётсирашни унутиб, киришиб кетди. Тўғриси, бу ердагилар ҳаммаси ўзи билан ўзи овора. Эшикдан кираверишда бир жувон иш очиб, тоқова-жуфтовот устида мук тушиб ўтирар эди. Дераза тагидаги бошқаси чўпсага ишак ўрамоқда. Девор ортидан эса гоҳо эркакларнинг кулгиси эшитилади. У ерда аврбандчилик. Янги нухалар ўша ерда яратилади. Тепасидаги қизил алвонга йирик-йирик ҳарфлар билан «Ривожия» деб ёзиб қўйилган анави дарвозадан юзида чиммат, эски паранжига маҳкам ўраниб қўрқа-писа кириб келганига, мана рошпароса саккиз йил тўлибди. Бошқалар нима деб валдирашмасин, (сингисининг ҳақоратини кўнглидан ҳеч чиқара олмади) кўпчиликка қўшилиб ўз эрки, ҳақ-ҳуқуқини шу ерда топди. Саводи шу ерда чиқди. Ёруғ жаҳонни кўзига тор қилган паранжидан шу эгачи-сингиллари ёрдамида қутулди. Бахти шу ерда очилди. Жалолхон билан ахир шу ерда топишган!

* * *

Ичкари хона деворида миҳда осиглиқ турган қумуш занжирли ён соатга кўзи тушганда албатта Жалолхонни эслаб юраги увушади. Соатнинг на мили қимирлайди, на чиқиллайди. Жимжит. Бу сукунат унга ютиб юборгудек ёмон таъсир қилади.

«Бир нима бўлдимикан?!» Сайлихонни ваҳима босади. Бу савол уни ҳар қадамда таъқиб этар, уйга кирса уйга кирар, ишга борса ишхонасига борар эди. «Жуда кўнглим алағда», дерди ҳамкасблари билан сирлашганида:

— Фол очиринг кўйинг, тинчийсиз, — деди хандалакдеккина Ойпошша деган жувон.

У, Ёрмозор томонда «нафаси ўткир» Насибулла деган мулла борлигини, киши кўзига кўринмай чилла ўтиришини, астойдил ихлос билан ёлворганларга дам солиши, гоҳида қуръонга қараб фол очишини айтди.

Сайлихон Ойпошшага боқиб энтикди. У огиз очиб бирор нима демагани билан кўзлари илтижо қиларди.

— Бўпти! — деди Ойпошша. — Кечки пайт кираман. Отин бувидан азмойиш олиб кўрай-чи, нима дер эканлар.

Ойпошшанинг «азмойиш олиши» анчага чўзилди. Сайлихон бир амаллаб қулни ўтказар ва эртаги тонгни кутар эди. У одатдагидай вақтлироқ келиб, дарвозадан нарироқдаги оқ терак тагида тўхтар, Ойпошша-

нинг йўлига нигорон боқар эди. Ахир унга ўша ёрмозорлик нафаси ўткир мулла эрининг тирик эканини аниқлаб берибди-ку? Қалин ўрмон ичида аллақандай серсоқол одамлар билан юргани худди кинодагидай кўринган эмиш-ку, Ойпошшанинг кўзига?

Ана у, келаётибди. Оёқ олиши илдам. Қувончли хабар етказсин-да, илоё! Ойпошша ҳам уни кўрганга ўхшайди, қўл силтади. Яқинлашганида қошини учириб қўйиб, сирли шивирлади:

— Эртага.

У ўз элчилигидан хурсанд шекилли, икки юзи ширмондай.

— Вой худойим-эй,— дея ух тортди Сайлихон.

Унинг сабрсизланаётганини пайқаган Ойпошша:

— Айланай, чиданг. Бир кеча — минг кеча бўлмас,— деб насиҳат қилди.— Домла почча бундақа ишга еидқидилдан киришаллар. Поки парвардигорга, Ҳазир Илёс, Ғавсил Аъзам пирим ва ҳамма-ҳамма бузрук авлиёларга кечасиминан сизиниб чиқаллар. Йўғасам қаёқда! — Ойпошша имлаб Сайлихон томонга энгашиди-ю, қулогига шивирлади: — Сайлихон, айланай, назр-ниёз, а? Отин буви кишининг қўлига қарайди. Кўнгли тўлмаса олиб қолиб: «Бораверинглар, ўзлари китоб қараб қўяллар», — деб эшикдан-ла қайтариб юборадиган одатлари бор.

Сайлихон уни худди ҳозироқ ҳайдашаётгандай, шошиб қўлини кўксига қўйди:

— Хўп-хўп.

Эртасига ишдан кейин у Ойпошшага эргашиб, Ёрмозор томонга йўл олди. Жалолхоннинг фронтдан тирик қайтиш-қайтмаслиги «нафаси ўткир» домланинг қўлида, унинг хоҳишига боғлиқдай жонсарақ, қўлтиғидаги тугунчага аҳён-аҳён қараб қўяди.

Назр-ниёз учун қонда тиралиб турган дон-дуни ёки пули бўлса эканки, кўтариб бора қолса. Ойпошша: «Кийилган бирорта кийимингиз бўлса ҳам отин буви қайтармайдилар», — деган эди. Нима қилсин? Бисотида келинлигида кийган беқасам камзули ётган экан. Шуни ола қолди. Жалолхон эсон-омон қайтсин. Фақат жони омон бўлса бас. Бош-кўзидан садақа бундай кийим-кечақлар!

— Домла поччанинг олдиларига кирганингиздачи... — йўл-йўриқ кўрсатарди Ойпошша.

Сайлихон эса уни паришонхаёл тинглар ва баъзан бошини қимирлатиб қўяр эди.

— Келдик,— дея шивирлади Ойпошша тор кўчага қайрилганларда.

У негадир у ёқ-бу ёққа аланглади-да, қўш тавақа, эски, кошинкор эшик ҳалқасини шиқирлатди. Аёл кишининг «ким» дегани эшитилди. Сайлихонга бу овоз эгаси эшик ортида анчадан бери кутиб тургандай туюлди.

— Би-из,— Ойпошша ўзгача иззат-икром билан товуш берди-да, Сайлихон томонга қайрилиб шивирлади:— Узлари.

Оқ дока рўмолли, тўпигига тушган оқ кўйлак кийганигами, бўйи узун кўринган аёл эшик очди. Гира-шира пайт бўлганидан унинг афти қандайлиги, ёшми, қарими билиш қийин эди. Ундан нарироқда турган паст-баланд беш қиз:

— Ассалом,— дея одоб ва итоаткорлик-ла салом беришди.

Уларнинг қироатиданоқ булар кимнинг фарзанди эканини пайқаш мумкин.

Сайлихон кўришиб бўлар-бўлмас қўли қайтишидан кўрққандай отин бувига шошиб тугунни тутқазди.

— Сал ҳаялладиларингми? Домла поччангиз яқинда йўқловдилар,— деди отин буви овозида ўзгача бир мулоҳимлик билан.

Шундагина Сайлихонга отин бувининг қиёфаси аниқ кўриниб кетгандай бўлди: қора тўридан келган, истараси иссиққина, қирқ ёшлардаги аёл экан. У негадир имлаб, ҳовли этагидаги кичкина эшикка қараб юрди.

Сайлихон икки қадам қўйиб иккиланди: отин буви балки бошқа зарурат билан... у жой... Ойпошша бораверинг, дегандай биқинига туртди.

Дарҳақиқат, отин буви бадбўй, пастаккина уйчага кирди-ю, қоронғилик қаърига шўнгиди. Сайлихон қаерга келиб қолганини билмай, юраги така-пука, турган жойида гир айланди. Шунда бурчакда қаламуш юргандай шитирлади ва шу заҳоти милтираган ёруғ кўринди.

— Келаверинг,— дея чорлади отин буви юракка далда берувчи майин овозда.— Энкайиброқ...

Сайлихон икки букилиб, чиптами, нима биландир тўсилган тешик орқали сомонхонага ўтди.

— Боракалло,— деди кимдир.

Сайлихон эркак киши овозини эшитганида чўчиб кетига қаради. Аммо у ерда отин буви йўқ, тешик оғзига тутилган нарса аста ҳилпирарди.

— Ўтира қолинг... бу ёққа,— деди бояги товуш.

Сайлихон қиялаб қараса, ўзига иккита каттакон кўз қадалиб турган экан. Ўртадаги сербар курсида пилиги паст туширилган лампа чироқ милтирарди. Чироқ билан

бирга чарм муқовали китоб ҳам турарди. Қуръонни кўр-
гач, андак юраги тинчиди. Қўлини кўксига қўйиб салом
бериб, чўккалади.

— Илоҳа о-омин!

Сайлихон ҳам фотиҳага қўл очди.

Яқингинасида сигир кавш қайтарарди-ю, аммо ўзи
кўринмасди. Шифтгача тиралган сомон, четроқда мак-
капоя, хашак уюми. Курсининг у томонида қора чопон-
ли, бошига қийиқчадан салла ўраган серсоқол бир киши
икки букилганча кўръон тиловат қилар эди. Бу пайт
кўзи юмуқ бўлгани учун ҳам Сайлихон унинг сомондай
саргайган афт-ангорига ўгринча қарашга ботинди.

Дуойи фотиҳадан кейин:

— Отин бувингиз айтувдилар, — деб қўйди қаршиси-
даги эркак кўзини очиб.

Сайлихон унинг Ойдошша кўп мақтаган ўша «нафа-
си ўткир» Насибулла домла эканига ишонч ҳосил қил-
ди. Рафиқасини ҳатто орқасидан ҳам сизлаб гапириши
эса бутунлай ром этди.

— Қирқ йил уруш бўлгандаям ажали етган ўлади.
Бари яратган оллодан, — дея тасалли берди мулла.

«Овозлари ҳам отин бувиникига ўхшаброқ кетар
экан». У энди домланинг икки оғиз сўзи билан ўзини
тутиб олган, ҳатто алақандай сомонхонада ёт эркак
қаршисида ёлғиз ўтирганини ҳам унутаёзган эди.

— Куёвнинг исми шарифлари нима? — деб сўради
мулла мулојимлик билан.

«Фол очишга киришдилар шекилли?» — Сайлихон
шошиб қолди:

— Жалол... Жалолхон, — дея такрорлади.

— Бо-ракалло, Жалолхон, денг. Исмлари чиройли
экан. Ўзлари ҳам келишган йигит бўлсалар керак?

Сайлихон ерга қараб кулимсиради. Насибулла домла
такрор сўрагач, ийманибгина бош ирғади. «Бўлмаса-чи!
Менинг кўзим билан қарасангиз Жалолхондан чиройли
йигит йўқ оламда», — дея тасдиқлади ичида.

Домланинг заъфарон чехрасига кулги қўнди.

— «Кулҳуоллоҳуаҳад»ни кунига қирқ марта қайта-
риб, ўз паноҳингга топширдим, деб сигинаверсангиз
худованди каримнинг марҳамати кенг, душманининг ўқи-
дан ўзи асрайди, — дея насихат қилди Насибулла дом-
ла. — Мана ман, бандайи мўмин, икки-уч йилдирки,
сомонхонани ўзимга макон тутганман. Еруғ жаҳон-
нинг юзини кўриш йўқ. Ҳақ таоло жамолига етишмоқ
умидида туну кун тоат-ибодат билан машғулман. Манг, —

у бир сочиқ узатди.— Кўзингизни боғланг. Иншоолло каломуллони тиловат қила бошлашим ҳамон Жалололдин кўз ўнгингизда намоён бўлғусидир.

Сайлихон қийиқчани олишга олди-да, ҳадиксираб Насибулла домлага боқди. Аммо унинг кўзи юмук, лаби қимирлар, ўтирган ўрнида аста чайқалар эди. Домланинг бу сокин сохт-сумбати Сайлихонга таъсир этмай қолмади, кўнглига осойишталик бағишлади. У кўзини боғлаётганида, домла:

— Маҳкам, ҳеч нарса кўринмасин,— дея тайинлади.— Энди ўнг панжангизни қуръони шариф устига кўйинг. Боракалло,— Насибулла домла «биссимиллоҳир раҳмонир раҳим» деб кўйиб, «сурайи ёсин»ни ўқишга тушиб кетди.

Кўзи боғлиқ Сайлихон қаттиқ ҳаяжон ичида ана кўринади, мана кўринади, деб Жалолхонни кута бошлади. Мулланинг аллаловчи товуши ҳам уни тинчлантира олмас, қалт-қалт титрарди. Кўз олдида эса ҳамон қоп-қора зулмат. Қайси бурчакдан чиқиб қолар экан, деб аланг-жаланг тикилади. Жалолхон эса кўринавермасди. Ахир каромат юз бериши керак-ку? «Нафаси ўткир»лиги тўғрисидаги овоза бекорга тарқалмагандир? Ойпошшага кўринган-ку, эри?

Баногоҳ Дом деҳқондаги суд манзараси кўз ўнгига келди. Каромат чеварнинг қистови билан бориб кўрган эди. «Паранжида ким ҳам тайирди?» Тумонат одам. Қаршида эса беқасам тўн, оёғида этик, ялангбош бир йигит турарди. «Бир кафт ун олган бўлсам тешиб чиқсин агар!» — дея қарганарди у. Суд инobatга олмади. Кесиб юборди. Ноҳақ ҳукм қилинганини унинг ичи сезиб турганди. Ўша хипча, чапанинамо йигит Жалолхон эди. Қиш ўтиб, баҳор келди. Ариқларда қанча-қанча сувлар оқди. Уни тасодифан «Ривожия» ҳовлисида учратди. Вой қувонганлари!

Домла сура кетидан сурани шариллатиб ўқир, гоҳо нафаси ичига тушиб кетгандек бўлади. Сайлихон эса бу сирли сўзларнинг раvon оҳанги таъсирида тилсимот қулфи очилиб кетишини ва зулмат қопқаси ичидан ўша ўзи билган чапанинамо йигит Жалолхон чиқиб келишини сабрсизлик билан кутиб:

— Ё олло, ё олло... — дея ёлворарди.

Сайлихоннинг тасавбурида шу чоғ яна бир таниш манзара айнан тикланди: Жалолхон билан кўча эшик олдида хайрлашган эди. Унинг хоҳиши шундай бўлганди. Қайрилиб қарармикан, деб интиқлик билан кутди.

Қарамади, кетди. Мана, йиллар ўтди. Ҳамон кутади. У у ёқда зор, ўзи бу ёқда зор. Дийдор кўришиш насиб этсин-да, илоё.

Мулланинг аллаловчи товуши бирдан узилди.

— Келин, нималар аён бўлди сизга? — дея сўраб қолди. — Кўзингизга нима кўринди?

Кўриндимикан? Сайлихон нима дейишини билмай, иккиланди. Ойношшага кўринганда, унга нега кўринмайди? Сайлихоннинг ичини ўкинч таталарди. У кўзини ечаётганда лампа чироқ ва каломулло турган пастгица курсининг нариги ёғида икки букилганча зимдан қараб турган Насибулло домла қўққисдан сўраб қолди:

— Ешлигингизда ит таламаганми?,

Сайлихон довдиради:

— Бир вақтлар... қайдам...

— Ҳа, ана, кўрдингизми? Пок баданингизга ҳаром итнинг тиши теккан! Йўқ, бўлмайди, — бош чайқади Насибулло домла. — Шунча меҳнатимиз зое кетди.

Сайлихон гуноҳкорона ерга қаради.

— Бўлмасам-чи, мен каломи шарифни очиб, фол қараганимда бир ойлик йўлдаги одамнинг ҳам руҳи кўзгуда кўрингандай намоён бўларди-қоларди.

— Кечиринг, домла почча, овора қилдим.

— Ҳа, майли. Бирининг эри, бошқасининг акаси ёки ўғли фронтга кетиб дом-дараксиз йўқолган аёллар сизга ўхшаб йўқлаб туришади кулбамизни. Бечораларнинг ҳожатини чиқараман. Болалигингизда ит ёмон кўрқитган экан-да, э аттанг! — деб қўйди мулла. — Яна бир келинг-а? Яхшилаб гусл қилиб, сидқидилдан тавба-тазарру айлаб. Авлиё-анбиёлар йўлига жичча назр-ниёз берсангиз, ис чиқарсангиз ҳам ёмон бўлмайди. Садақа — радди бало. Парвардигорнинг даргоҳи кенг. Иншоолло қабул этса.

— Раҳмат, домла почча, — Сайлихон миннатдорчилик билдирди.

У туришга ҳозирланиб қимирлаб қўйди. Аммо домла фотиҳага қўл очишга шошилмасди.

— Каминаларининг кулбасига келганлардан ҳеч ким ноумид қайтмаган. Шояд сизнинг ҳам ҳожатингиз чиқса, — Насибулло домла уни умидвор этди.

— Айтганингиз келсин, илоё!

* * *

У кўзини очса уй ғира-шира экан. «Ҳаво булутми?» деб ўйлаб деразага қаради. Йўқ, шунчаки барвақт уй-

гонган экан. Сайлихон ўрнидан турди. Деворда бир парча шуъладай йилтираётган ён соатга қўл чўзди. Одатда, эгасидан ёдгорлик бўлмиш бу соат қоронғида кўринмасида, мен сизлар билан биргаман дегандай чиқиллаб турарди. Анча бўлди тўхтаганига. Ногаҳон юраги бир хил бўлиб кетган Сайлихон соатни олди-ю, беихтиёр қулогига тутди. Жимжит, муздай.

— Бу шунчаки бир темир соат...

Аммо бу гапидан ўзи уялиб қолди. «Нимага энди?» — дея эътироз билдирди унга ички бир товуш. Сайлихон аслида ўзини безовта қилаётган ваҳимани нари қувмоқчи бўлганди. Ҳовлига чиқиб, қайтаётганида эшик тагида оқариб ётган нарсага назари тушди-ю, ўша томонга қараб юрди. Хат экан. Қўлига олди. Почтальон ташлаб кетган бўлса керак. Тунда қайтганида эса кўрмай, босиб ўтаверибди. Кимдан экан? Жалолхондан одатда учбурчак хат келарди. Сайлихон у ёқ-бу ёғига қаради-ю, лекин ёзувига кўзи ўтмади. Ичкари кирибоқ лампа чироқни ёкди. Ҳарбий комиссарликдан экан. Сайлихонни галати бир ваҳима босди. Конвертни очишга эпақаси келмай йиртиб юборди. «...Сизнинг эрингиз...» деб бошланарди конвертдаги мухрли хабар.

— Ё олло,— дея пичирлади Сайлихон кўзини чирт юмиб, кейинги сўзларни ўқишга юраги бетламай. — Мен сенга нима ёмонлик қилдим? Қайси гуноҳим учун?..

У кўзини очди. Қўлидаги ярим варақ малла қоғоз титрарди. Сайлихоннинг азоб тўла нигоҳи малла қоғоздаги айрим сўзларни илғаб-илғамай бошқасига сакрарди: «...Социалистик Ватан учун бўлган жангда, ҳарбий қасамга содиқ... 1944 йилнинг 19 июлида мардларча...»

Давомини ўқий олмади. Бу сўзларнинг маъноси унинг онгига ҳали етиб бормаган, етиб борса ҳам ишонгиси келмас, қирқоёқдай ўрмалаб, бетўхтов яқинлашаётган бу мудҳиш дахшат, қоп-қора кўланканинг этагига илашиши, вужудига тармашишидан қўрқиб, қўлларини силкитар, зўр бериб бошини чайқатар эди. Шу аснода ичида бир нима узилгандай бўлди. Оёғида дармон қолмай, тиззалари ўзидан-ўзи букилиб кетаверди. Кўз олдидаги лампа чироқ, деворда осиглиқ ён соат — ҳамма нарса кўкқисдан чархпалак бўлиб айланди...

САККИЗИНЧИ БОБ

«Пайтавалар қурийдиган бўлди!» — деб тўпчиларнинг оғзи қулогига. Деярли икки ой ботқоқ кечишса-я!

Белоруссия учун олиб борилган ҳужум жангларида сафлари сийраклашган Жалолхонлар полки олдинги линиядан иккинчи эшелонга қўчирилди. Батарейя ўзига ажратилган ерга жойлашди. Тўп расчётлари ҳар қайси ўзи учун тўпхона, землянка — гир айлана мудофаа истехкоми куриб битиргачина дам олиш дақиқалари бошланади. Бундай пайтда бировлар ўт очиб позициясида навбатчилик қилса, бошқалар кир ювади, соч-соқол олади, ёки хат ёзади. Белий билан Усубали эса... Ҳа, уларнинг одати шундай. Жалолхон қилинган ишлар тўғрисида батарея командирига доклад қилиб қайтганида, иккови баҳслашмоқда, бошқалар эса уларни гижгизламоқда эди. Асли оти Петрусь, кипригигача оқсарик бўлгани учун уни ҳамма Белий деб чақирадиган солдат анча мугамбир. Қирғизистонлик Усубалининг жигига тегишни яхши кўради.

— Ҳарбий комиссиядагиларга ҳайронсан киши, — деди тўпни тозалаб турганларида. — Сен Усубали аслида кавалерия учун яратилгансан. Артиллерияда нима қиласан-а, кип-кичкина бўлиб?

Усубалининг тажанглиги кўзиб кетганидан азбаройи тили тутулиб қолди. Гап келганда лекин Усубали ҳам аямайди. Қайси куни Петрусь итар-итарда йўл четидаги ботқоққа ботиб кетди. Шох синдириб гийдирак тагига тикаётган Усубали тортиб олди. Нафаси ростлаш учун тўхтаганларида Петрусьнинг кийим-кечагини ювиб-сиқиша туриб:

— Бизга ўхшаганлар оёғимизга чиптами, пўстлоқми боғлаб ўтиб кетаверамиз бундай ботқоқлардан. Бироқ қийин-қийин Белийга қийин! — деди унинг залварли гавдасига ачингандай боқиб. Тоза кулишди.

Жанг майдонида бир оз осойишталик чўккандай бўлса, расчётдагилар аксари, ҳангомага тушиб кетишади.

— ...Юртинг ҳамма ёғи тоғ экан, тирикчиликларинг нима билан ўтади? Тошга экиб, тош терасизларми? — дея кулги қиларди Петрусь. — Мана, бизнинг ўлка бошқа гап.

— Жилгаларда жилдираган тиниқ сув. Дараларда pista, ёнгоқ. Ҳе-ҳе! Сен бизнинг айилни кўрмабсан — дунёга келмабсан. Тирикчилигимиз чорва билан. Эт-мой, қимиз. Хўш, сенинг...

— Бизнинг далаларимиздами, ҳамма нарса битади — Усубалининг сўзини оғзидан олди Петрусь. — Масалап, бульба, бурак, бугдой...

— Белийнинг бульбаси, — Усубали ҳам бўш келма-

ди, — қайси кун и ўзи чўмилган ботқоқда битса керак, а, қоп-қора бўлиб?

Гуррос кулги кўтарилди.

Русчага анча нўноқ Усубали бундай баҳсда баъзан лаби лабига тегмай «ўрисчалаб» ташлайди. Бу сафар ҳам шундай бўлди. Ўзининг айилини мақтаб-мақтаб: «Сержант билан биз землякмиз! Ишонмасанг сўра», — деб Жалолхонни гувоҳ қилди.

— Қичкинтой бўлсанг ҳам ёлгонни ямламай ютасанда! — эътироз билдирди Петрусь. — Сержантимиз Фаргона водийсидан. Сен бўлсанг Қирғизистоннинг нақ тоғидансан.

Нега тушунишмайди-я, булар, дегандай, Усубали қошини чимириб бош чайқади:

— Пра-вилна! — деб қўйди-да, Жалолхонга қараб: — Биздинг айил тў-ў бошинда. Сержантнинг шаари тўмўндў. Ў-ўшундай кўринивеле турот...

Усубали батареяга Марди ҳалок бўлганидан кейин Воронеж яқинида янги от-арава билан келиб қўшилди. Қирқ учинчи йилги буюк Курск-Орёл жанги олдидан артиллерия полкидаги шатак отлар автомашиналар билан алмаштирилганда Усубали жийрон қашқанинг бўйнига осилиб йиглаб юборди. Чунки бу от ўз уюридан, ўз қўлида катта бўлган, иккови армияга бирга сафарбар этилган эди. У узоқ вақтгача отларини упутолмай, қийналиб юрди. «Қашқатойим» деб қўярди жийронини эркалатиб. Ўша қашқатойи тушларига ҳам кириб чиқарди. Усубали яқинда дивизиялари Пинск ботқоқликларидан жанг билан кечиб ўтаётганида ҳам отларини эслади. Тўпни тортиб бораётган оғир «студебеккер» гупчагигача лойга ботиб, чиқаролмай қийналганларида жийрони билан саманини қўмсаган эди машина кузовига елка тираб итараётиб.

Ботқоқ кечишлару итар-итарлар ниҳоясига етди шекилли. Мана, этик-энгиллар ҳам тозаланди. Жалолхон кийимларини батарея жойлашган майдондан унча узоқ бўлмаган ҳовузга ювди. Ҳовузни бомбами ёки оғир тўп ўқи ўйган. Сизот сувдан ҳосил бўлган ҳовузлар бу атрофда кўп. Дарахтлар ҳам майиб — ярим белидан синган, куйган, ўпирилган. Чиринди хашак, янги кўқарган кўқатлар орасида от, одам суяклари, занг босган снарядлар, пачақланган танк, машиналар.

Чамаси, уруш арафасида бу ерда қандайдир ҳарбий қисм турган-у, қўққисдан ҳужумга учраб, оғир талафот кўрганга ўхшайди.

Жалолхон яланғоч баданини офтобда тоблаб, тикка турганича ўт очиш майдончаси томонга тикилди. Ялангликда гилдираги синиқ тўпга назари тушганда узокдан зенит тўпларининг акиллагани қулоғига чалинди.

У старшина улашган кир совунда пайтавасини юваётиб кулимсиради. «Кийимларингизни ким ювиб беради?» — деб сўрабди хатида Сайлихон.

— Ким юварди? Ўзимиз, — дея сўзланди Жалолхон. У нарироқда оққайин шохларида шамол ҳилпиратаётган ич кийимлари, гимнастёркасига кўз қирини ташлади. Шими яхши сиқилмаган эканми, почасидан чак-чак сув сирқирди. Уйда эканида қалин чопон, камзулга ўхшаган нарсалар ювилганда ўзи кўмаклашиб юборарди. «Биров кўрса уят-ку? Қўйинг». Жалолхон мийиғида табассум, бир хўрсиниб қўйди-да, чим устига аста ёнбошлади. Бу майин, қалбини қитиқловчи товуш Сайлихонники. У эшигига келин бўлиб келганининг иккинчи куниёқ кўндан совун тегмаган, ҳатто лагердан кийиб қайтган пахталигигача жомашовга тиқиб, кир ювишга киришган эди. Биров кўрса уят эмиш! Сайли шу нозик, оппоқ қўллари билан икки жомашов тўла кирни ювиши, чайиши ҳам сиқиб ёйиши керак-ку, ўзи айвонда томоша қилиб ўтириши керак экан! Ҳа, уят қилса қила қолсин ўшадимоғига қурт тушган эркаклар! Вайрона кулбасиники обод этган, қон-қоронғи юрагида чироқ ёққан меҳрибон завжаи ҳалолига қарашмаса, унинг нимаси эркак?

Жалолхон илиқ офтоб тафтида бадани балқиб, узола ётди-да, кўзини юмди. Беихтиёр қамоқдан қайтган биринчи кунлари эсига тушиб кетди.

— Одам қадами тегмаса тошдан ҳам янтоқ ўсиб чиқар экан, — дея ўзича сўзланди.

Уйга кирса бўм-бўш, ҳовлига чиқса, чакалакзорга айланиб кетган. Онаси у қамалмасидан олдиноқ пишиб турган эди. Тез уйланишига ҳам аслида у кишининг: «Кўзим очигида тўйингни кўриб қолай», деб қисташи сабаб бўлган эди. Онаси оламдан ўтиши билан хотини кетиб қолибди. Харидори ҳам тайёр экан турмушга чиқибди. Унинг қайтиб келганини эшитиб, бармоғини тишлаган эмиш. Бу гапни топиб келган янгаси балки кўнгли учун қўшиб-чатгандир. Бармоғини тишлайдими, йўқми, унга барибир. Бўлар иш бўлган, коса синган. Қайта ўрнига келмайди. Уни жазога тортган айрим ўртоқларга, эшитишига қараганда, ҳайфсан эълон қилинган эмиш. Ҳайфсан! Жалолхон алаmidан бошини деворга уриб ёрмоқдан бери бўлиб, гузарга чиқар эди. Нима

қилсин бошқа? Илгариги иш жойинга боролмайди. МТС-дагилар ўзларини четга олишди. Жар ёқасида осилиб турганида ёрдам беришмади. Аксинча, итариб юборишди: катта акасининг Мадаминбек кўл остида «лашқари исломда хизмат қилгани» тўғрисидаги далилларни қаёқдандир қовлаштириб топишибди-ю, аммо Мадаминбек ҳамда унинг содиқ йигити бўлмиш акасининг шўролар томонига ўтиб хизмат қилганлари, Фаргона водийсида қон тўкишга чек қўйиш, тинчлик ўрнатиш йўлида курашиб ҳалок бўлганлари ҳақида ҳеч нарса ёзишмабди. Фирибгар Кўршермат қўрбошининг йигитлари уларни Водилда қопқонга тушириб чавақлаганлари, каллаларини найзага қадаб: «Мана, большевойларга имонини сотган, шарнатнинг ҳақ йўлидан адашган Мадамин кофир! — дея жар солиб, қишлоқма-қишлоқ кўтариб юришгани тўғрисида эса миқ этишмаган.

Жалолхоннинг ичи тўла дард. Бироқ ҳамдард бўладиган ҳамсояси йўқ. Умумай олганда қамокдан қайтган бир одамнинг оҳ-зорини тинглаш кимга зарур келибди? Жалолхон гузарга чиққанида ҳам кўпчиликка кўшилмас, бир чеккада мунгайиб ўтирар эди. Теварак-атрофдагиларнинг гап-сўзларига унча аралашавермасди. Тўғриси, одамларга ишончини йўқотган. Лекин бир сафар у тилини тия олмади. Ермозорлик Насибулло домла, маҳаллада мачит борида имомлик қилган, ҳозир бозорга айланишади. Илгариги соқол, қомат қўйиш йўқ, синиллик бўлиб олган:

— Кўрдингизми, — деб қолди туртиб у.

Қўлидаги пиёлани қўйиб қараса, бир жувон. Ҳатто кўзига қадар рўмол билан бекитиб, кўчадан ўтиб бораётибди.

— Хўжайгаз маҳалласида истиқомат қилувчи уста Умарнинг қизи. Отаси шу қизининг касрига учраб басир бўлди.

— Тақсир, андак янглишмадиларми? — деб қўйди суҳбатда ҳозир бўлган бир мўйсафид. — Уста Умар қизи очилмасдан-ла илгари кўр бўлиб қолганди.

— Майли, отасини қўяверинг, — деди Насибулло домла ҳамсуҳбатининг сўзини бўлиб. — Бу беор шунчалик гуноҳи азимга ботганки, ёшгина бўла туриб ҳалитдан иккита эрнинг бошига етди. Илгари бир тракторчига теккан эди. У шунинг касофатига учраб, жонидан айрилди. Кейин Сайфиддин маҳсумнинг ўғиллари кўп соҳиби суҳан, хотамтой йигит Маҳамадшерга тегди. Унинг ҳам уйини қуритди. Бу алвасти кўп эрнинг жонига завол бўлади ҳали! Ҳа, мени айтди дерсизлар!

Жалолхон Насибулло домла «тракторчи» деган заҳоти кўчанинг у юзидан ўтиб бораётган оқ рўмолли жувонга яна қаради. Қаради-ю, юраги «жиз» этди. Наҳотки бу ўша раҳматлик Жўра полвоннинг беваси Сайлихон бўлса?

— ...Қани энди белида белбоғи бор бирорта йигит топилса! — деди Насибулло домла.

Бу гап иззат-нафсига тегса ҳам Жалолхон ўзини босиб, истехзо билан сўради:

— Нима қилардингиз?

— Шартта калласини узиб, ёнига қўйиб қўйса бу беҳаёнинг!

Чорпоя тўрида чордана қуриб, кўкрагидаги жаҳолатнинг оғирлигиданми икки букилиб ўтирган Насибулло домла Жалолхоннинг кўзига худди Азроил бўлиб кўринди.

— Белбоғи бор йигит топилдиёқ дейлик, — даврадаги мўйсафид гапга аралашди. — Бироқ анави артист қиз Нурхоннинг акаси билан отасининг куни унинг ҳам бошига тушади-да?

Домла индамади. У ўртадаги патнисдан олиб оғзига солган туршакни дам бу лунжига, дам у лунжига ўтказиб сўрар эди.

Насибулло домланинг жавоб топиб беролмай қолганидан дадиллашди, мўйсафид қайишган белини ростлаб, чорпоя панжарасига суянди-да, ривоятга тушиб кетди.

— Ҳазрати Одам Ато билан Момо Ҳавони олиб қаранг. Ўзингизга ўхшаган муллаларди гапига қараганда, жудонинг қудрати билан, ер юзига тушганларида қияланғоч эканлар. Ўшанда Одам Ато, нега овратингни очиб юрасан, деб ор қилиб Момо Ҳавони ўлдирмадилар-ку, тақсир?

— Бари худодан, — деб қўя қолди Насибулло домла лунжидаги туршакни шимишда давом этиб.

— Оғзингизга халво! — деди мўйсафид баҳсда қўли баланд келганидан рағбатланиб. — Бари худодан...

Анчадан бери зардаси қайнаб ўтирган Жалолхон гапга аралашди:

— Домла почча.

— Лаббай?

— Татарлар, қозоқлар, ўзимизнинг қирғизлар ҳам мусулмон-а?

— Алҳамдулилло. Улар ҳам мусулмон қавмида. Айниқса татар миллати динга қаттиқ бўлади.

— Унда нима учун уларнинг хотин-қизлари паранжи ёпинишмайди? Нимага ҳеч ким, ҳатто ўша мусулмони комил татар муллалари ҳам уларни паранжи ёпинмадинг, деб айбситмайди?

— Шариат... — дея дудуқланди Насибулло домла.

— Уларга шариатти йўли бошқа-ю, бизга бошқа экан-да?

— Шариатга тил тегизманг, куфр бўласиз! — Насибулло домланинг ранги ўчди.

— Домла почча! — Жалолхон азбаройи қизишганидан тиззалаб, домла ўтирган томонга чўзилди. — Ўз тирикчилиги билан юрган бир хотин устидан фиққ-фасод қилиш, бечорага ўлим тилаш айб эмасми? Менмас, сиз куфр бўлдингиз!

У кўлини нахса қилиб, шапалоқ ургандай бир силтади-да, шартта ўрнидан туриб кетди. Жалолхон чойхонадан узоқлашгач, эсини йиғиб бундай қараса, уйига эмас, Сайлихон кетаётган томонга бораётганини пайқаб қолди. Уят-ку, деган фикр ўтди кўнглидан ва дарҳол оёғини тортди. Аммо икки кўзи майдалаб ўрилган узун чилвир кокиллари рўмол тагидан чиқиб тўлғанаётган, ҳамон ёш қизлардай хипча, оқ шоҳи кўйлаги хилпираб бораётган Сайлихонда эди. Сайлихон эса жадал узоқлашарди. У билан бирга ёш умрининг беғубор дамларидан қолган ширин эсдаликлари ҳам бир ҳовуч нурдай бўлиб тобора узоқлашарди.

Жалолхон қалбининг теран қаъридан қалқиган тўлқин бутун вужудига ёйилди. У бир тўлғанди-ю, чимликни кучоқлагандек юзтубан ётиб олди.

Сайлихон узоқда муюлишдан ўтганида Жалолхон шарм-ҳаёни ҳам унутиб қувган. Бари эсида. Муюлишдан кейин катта оқ терак келади. Ўша ерда қувиб етган.

— Сайлихон, — деб чақирган эди аста, лекин товуши шанғиллаб кетгандай туюлганди ўзига.

Сайлихоннинг кўрққани муқаррар. Бегона эркак кетидан қувадию кўрқмасинми? Лекин қайрилиб қаради. Терак таги анча қоронғи бўлишига қарамай, бахтига таниди. Вой, деди. Отини ҳам атади. Чамаси Сайлихон бу тасодифий учрашувдан хурсанд эди.

Сайлихонни уйига кўйиб қайтганида Жалолхоннинг кўзига шу чоққача тор кўринган олам гўё бирдан қенгайгандай бўлди. Эшигини очиб, ичкарига кирганида ҳовлиснинг ҳавоси ҳам ўта мусаффо эди назарида. Ўпкасини тўлдириб, шимира-шимира нафас олди. Ҳатто девор тагигача томир отиб гўлаб кетган анжир, анор,

беҳи буталари қоронғида чакалакзор эмас, оромгоҳдай кўриниб кетди кўзига.

Бу Жалолхоннинг қамоқдан қайтганидан бери ҳовлисига илк бор хиргойи қилиб кириб келиши.

Эртасига кун чиқмасдан гузарга ўтди. Бир чойнак аччиқ чой ичди-да, шойи-атлас артелига қараб йўл олди. Тепасига «Ривожия» деб ёзилган қизил дарвозага яқин баҳайбат чинор тағида ўтириб, пойлоқчилик қилди. У Сайлихоннинг йўлига кўз тутди. Нега кутаётганини ўзи ҳам аниқ билмайди. Олдида жилдираган ариқ. Ер бетига тангадай офтоб тушмайди. Юқорида гуррак гуриллайди.

Кўчада йўловчилар кўпайди. «Ривожия» дарвозасига кираётганлар аксарияти аёллар. Баъзилар бепаранжи бўлгани билан дока рўмоли ичидан фақат кўзигина кўринади. Сайлихон ҳамон йўқ. Кириб кетганмикан, деб тигирчилаб турганида бирдан келиб қолди. Жалолхон юраги уриб, олдинга талпинди-ю, аммо чинор панасидан чиқмай тураверди. Дадиллик етишмади.

Сайлихон бир тўп аёллар билан ниманидир сўзлашиб, дарвозага яқинлашмоқда эди. У шафтоли гулли одми кўйлақда бўлган атрофдагилардан ажралиб турарди. Кўз тегмасин ҳеч ўзгармаган. Ҳуси таровати бурунгидай, кайфияти ҳам яхшига ўхшайди — ёнидаги бўйи пастроқ ўрта яшар аёлнинг гапига мароқланиб кулди.

Жалолхон у кулса кулар, жим бўлса жим бўлар, бунини ўзи сезмас, вужудида ажиб бр тугён билан Сайлихонни ўғринча кузатар эди. У ҳеч нимадан беҳабар ёнидаги ҳамроҳлари билан ўтди-кетди. Жалолхон экинчи турган жойидан чиқди. «Ривожия» дарвозаси томон юраги бетламайгина бир-икки қадам кўйди-ю, қайрилиб кетди. Уйига борса эшик тирқишига қистирилган хатга кўзи тушди. Очиб ўқиса МТСдан экан. Қалбида эски алам бурқсиб тутай бошлади. Чақиршибди... Жалол энди керак бўлибди уларга!

У кунини билан аниқ бир қарорга кела олмай, боши қотиб уйида ётди. Кеч киришини кутди. Пешинданок гузарга отланди. Четроқдаги чорпояда ўтирган таниш йигитлар даврасига бориб кўшилди. Улар гапирса ҳа-ҳа, деб қўяр, кулса куларди. Бироқ эс-хуши бутунлай бошқа ёқда-ку, икки кўзи йўлда эди. Шундагина у тракторчиликни қанчалик яхши кўрмасин, тепасига йирик-йирик ҳарфлар билан «Ривожия» деб ёзиб қўйилган дарвозадан йироққа кетолмаслигини ҳис этди.

Жалолхон узоқ пойлади. Бироқ Сайлихон кўчада кўрингани билан йўлини тўсиб, олдига боролмайди-ку? Бунга ҳали кўниккандан кўникмаган, дўстдан душман кўп. Ҳа, анави домлага ўхшаб тишини қайраб юрганлар анча. Сайлихонни катта йўлнинг қоқ ўртасида тўхтатиб бўларканми? Қарабсизки, лаҳзада тўқиб-бичишади. Оғзига кучи етмаганлар фисқ-фасод қилишади. Бошларидан мағзава ағдаривади. Худо сақласин. Сўзлашмасам ҳам узоқдан бир кўрса бас.

Кун ботди. Қоронғи туша бошлади. Чойхонада чироқ ҳам ёқилди. Ўтмади. Кўзи шамгалат бўлмаслиги учуноқ жойидан жилмади. Чорпоянинг пайжарасига суяниб, ҳақ деб пойлади. Йўқ, кўринмади. Тинчликмикан?

Жалолхон ўрнидан қўзғалди. Яқин жойда тақиллаган қоровул тоқасидан ҳушини йиғди. Бошқа маҳаллада бемаҳал санқишдан фойда йўқлигини шундагина англаб, изига қайтди. Сайлихон Жўра полвон эмаски, тун ярмида ҳам эшигини очиб кириб бораверса.

У билан «Ривожия» да учрашди.

Биз ҳам шу ерлик бўлиб қолдик, — деди нимаиниб.

Улар ҳовлида гаплашиб турганларида Каромат чевар келиб қолди. Сайлихон у билан таништириб:

— Мени ишга чевар ая олиб келганлар. Эсонбоевни танирсиз, мелийсас? Ўша кишининг болалари бўладилар, — деди.

— Кўргулик экан, — деб кўнгилчанлик билан бош чайқади Каромат чевар. — Сайлихонминан биз сизни эслаб кўп ачинганмиз. Эсон-омон қайтибсиз, шукр қилинг, айланай.

Жалолхон қўлини кўксига қўйиб, миннатдорчилик билдирди.

— Раҳмат... сиз-ку, кўнглингиз юмшоқ, ачинашсиз. Лекин... — деб кулимсиради Жалолхон, — Эсонбоевнинг кўнгли қаттиқ бўлса керак.

— Нимага ундоқ дейсиз, вой? — Сайлихон ўртага тушди.

— Нимага деганингизда, синаб кўрганман: кўнгли қаттиқ одамнинг қўли қаттиқ бўлади... Ҳали-ҳали юзимдан шапалоғининг изи кетмайди.

Каромат чевар эрининг тарафини олди:

— Ука, у кишининг хизмати шундай... Мелийсачилик. Эгри бўлма, тўгри бўл, дейди-да.

У Сайлихонга бош ирғаб хайрлашди-ю, бирга кетамиз, тўхтанг, деганига қарамай, жўнаворди. Улар ҳам

Каромат чевар кетидан дарвозага қараб юришди. Бироқ кўчага чиққанларида қорасини йўқотишди.

— Чевар аяни хафа қилдингиз,— деди ёнма-ён бораётган Сайлихон.

— Мана ишонмасангиз,— Жалолхон чап юзини тутди.

Ҳақиқатан ҳам унинг ёноғида тангадай эски яра ўрни қорайиб турарди.

— Урганми?

— Уриш ҳам гапми!

Жалолхон чимирилиб қўл силтади. Шунда у гап билан бўлиб анча жойга бориб қолганларини пайқади. Сайлихон ҳам эсини йиғиб, теваракка аланг-жалаң боқди. «Ёт эркак билан бошлашиб юрибди, демайдими кўрганлар?» У андишага борди шекилли, юзини тўсиб дока рўмолининг четини чайнади. Жалолхон эса ўзини қўлга олиш учун қовоғини уйди. «Уят қилишса қилишар. Ошинг ҳалол бўлса кўчада ич, деган матал бор». Дарвоқе, шундай матал борликка бор, дея унга эътироз билдирди ички фаросат товуши, лекин Сайлихон сенга ош эмаски кўчада ичиб кетаверсанг. У ҳаёли, иболи бир жувон. Маломатга қолмасин боши!

Жалолхон кўз қирини ташлаб, унга ўгринча боқаётганида Сайлихон сезиб қолиб «қўлга туширди». Жалолхон бу ноқулай аҳволдан қутулиш учун сўз қотди:

— Кеча йўлингизни пойладим, кўриммадингиз?

— Қаерда? — деб сўради Сайлихон.

— Гузарда.

— Сиз ҳам а-ашиларга қўшилдингизми?

— Кимларга?

— Кимга бўларди? — Сайлихон қошларини чимирди. — Чойхонадан жилмай юзи очиқ хотин-қиз кўчадан ўтса йўтали қистайдиганларга-да!

— Аксинча! — эътироз билдирди Жалолхон. — Уша йўтали қистайдиган кўксовларнинг томоғини боплаб силаб қўйсаммикан, деб ўтиргандим.

— Яхшиям орқа кўчадан айланиб ўтганим,— дея танбеҳ бергандай бош чайқади Сайлихон. — Йўқса яна бир карра Эсонбоевнинг қўлига тушар экансиз.

Жалолхон ётган жойида пиқ-пиқ кулди:

...Кўз фаслининг бошларида ҳовлисидаги сўри тагига қалин қилиб сув сепаиб, янги дамлаб, устига қийиқча ташлаб қўйган чойнақдан бир пиёла чой ичишга улгурмаган ҳам эдики, кўча эшиқдан энкайиб Эсонбоев кириб келди. Бу ёнбошида тўппонча, у ёнбошида португез-башанг милиция формасида. Узун симёгочдай бўлиб

денг. Кўрди-ю, Жалолхоннинг сочи тикка-тикка бўлиб кетди: пешонасида яна қандай кўргилик бор экан?

— Яхшимилар, йигитти тули! — узоқдан туриб омонлашди Эсонбоев.

— Раҳмат...

Жалолхон ўтирган ўрнидан кўзгалмай култ этказиб ютинди. Назарида Эсонбоевнинг табассуми ясамадай эди. Ўтган сафаргидай яна... У беихтиёр оёғига қаради. Лекин этик эмас, шиппаги каравот тагида, ялангоёқ эди. Эсонбоев эса бетавозе каравотга чиқиб, чордана курди.

— Кўчадан ўтиб кетяпгандим, бир кирай дедим. Майлими?

— Мелийса тоға... — Жалолхон шошиб қолди. У дастурхонни очиб нон ушатди. Қийиқча тагидан чойнакни олди. Пиёлага бир ҳўплагина чой қўйиб ўзи ичди-да, кейин Эсонбоевга узатди.

— Ховлини жуда шинам қилиб юборибсан, — деди Эсонбоев қўлидаги пиёлани айлантира туриб.

Жалолхон индамади. Унинг хавфсираши тарқамаган эди. Эсонбоев эса чойдан бир ҳўплаб қўйиб, ховлига кўз югуртирди. Чиндан ҳам батартиб, ширингина. Девор ёқалаб ўтган ариқ лабидаги беҳи ҳосилининг оғирлигидан энгашиб қолган. Ундан берида анорзор. Сўрининг бир томонида тоипи, бошқа томонида хусайни. Ботиб бораётган қуёш тигида тоипи ҳужумлари ёқутдай ёнар, хусайнилар эса мисоли кахрабо, ялт-ялт этади.

Жалолхон Эсонбоевнинг узумга қараётганини пайқаб, дик этиб ўрнидан турди-да, узишга тушди...

— Бўлди, раҳмат! — Эсонбоев базўр тўхтатди.

Узумхўрлик қилиб ўтирганларида:

— Бир вақтлар сени қаттиқ хафа қилгандим, — деб кўққисдан гап очиб қолди. — Ўзи-ку, тракторчи, ёт унсур бўлса экан, бошқа гап. Давлатнинг шунча унини ўғирлаб буржуй бўлмоқчимиз, деб зардам қайнаб кетувди-да, жиян. Агар кечиролсанг кечиргин. Йўғасам мана, — у юзини тутди. — Сен ҳам бир шапалоқ тушира қол. Ора очик бўлади.

Жалолхон ўз қулогига ўзи ишонмай анграиб қолди. Анчадан кейин эсини йигиб, ўйлаб қараса, Эсонбоев у ўйлагандан бошқачароқ одам экан.

— Норқўзи тоға, катта бошиқизни кичик қилиб, эшигимдан кириб келдингиз — шу менга етади, — деди у қўлини кўксига қўйиб.

— Раҳмат, жиян, — Эсонбоев ўтирган ўрнида бир

чайқалиб қўйди-да, ҳовлига яна кўз югуртирди.— Ишдан қайтганинда баҳридилинг яйрайдиган ширингина жойинг бор экан. Бунинг устига эшик очиб қарши оладиган қайлиқчанг ҳам бўлса, а?

Жалолхон кулимсиради.

— Фуқаронинг уйланган-уйланмаганидан хабардор бўлиш ҳам мелийсанинг вазифасига кирадими?

— Йўғасам-чи! — деди Эсонбоев жиддий. Уйланган йигит уйим-жойим, дейди. Ўзини ўйламаса ҳам, уйдагиларини ўйлайди. Бўйдоқ йигит зерикиб, ўзини кўчага уради. Жиноят кўпинча саёқ юришдан келиб чиқади.

Жалолхон ундан кулганига ўсал бўлди: қаранг-а, кўринишдан кўрс бир киши...

— Менга қара, жиян, — деб қолди Эсонбоев узум шираси юққан бармоқларини дастрўмолига арта туриб, — сен яримта, Сайлихон яримта. Икки яримни бир бутун қилсак, нима дейсан?

Жалолхоннинг иситмаси чиқиб кетди. Лоп этиб: «Чевар ая етказган», — деган фикр келди миясига:

— ...Агар хўн десанг, ўзим совчи бўлиб бораман.

— Сизни кўрганда уста буванинг юраги ёрилиб кетар! — гапни ҳазилга бурди Жалолхон.

— Қизиқмисан! Бу шоп-шалопларди ташлаб, одми бўлиб борилат-та совчиликка! — Эсонбоевнинг пахмоқ қошлари бир кўтарилиб тушди.

Жалолхон ўйлаб қараса, Эсонбоев у билан ҳазиллашаётгани йўқ. Пачакилашиб ўтирадиган одам эмас. Тўғри, Сайлихонни кўнглига яқин олади, лекин уйланиш фикри миясига келмаган экан. Раҳматлик Жўра полвон тириклигида унинг уйи ўз уйидай эди. Менга ҳам Сайлихондай қайлиқ насиб этса, деб ҳам устоз, ҳам ошнаси бўлмиш Жўра полвонга чин қалбидан ҳаваси келарди. Уйланди. Аммо қайлиғи Сайлихонга ўхшамади. Оғзи тез, кампир онасини беҳурмат қиладиган чиқди. Ўзи қамалиши биланоқ орадан кўн ўтмай... Бироқ алам қилар экан кишига. Қамоқдан қайтганида хувиллаб қолган ҳовли-жойда якка-ёлғиз, ўзини қўярга жой тополмай ич-этини еб юрган кезлари кўққисдан Сайлихонни учратди. Узоқдан қорасини кўриб ҳам кўнгли сув ичади. Сайлихон кўп хушрўй, латофатли жувон. Бунга ҳеч сўз йўқ. Бироқ у нима дейди?

Эсонбоев Жалолхоннинг сукутга чўмганини ўзича йўйди:

— Анави зараркунанда пўрим ўн йилга кесилган. Сен у томонини асло ўйлама, — деб маслаҳат берди. — Сай-

лихон униқидан кўчаётганида кўпчилик олдида ажрим қилган. Ҳа, эскичасига ҳам, янгичасига ҳам ора очик. Фақат сен чўзма, — Эсонбоев дастурхонга фотиҳа қилиб, ўрнидан турди. Кўчага чиққанида яна тайинлади: — Чўзмагин, хўпми? Бир тўхтама келгин-да, чевар аянига айт. Қолганини ўзим пишираман.

Шундай деди-ю, Эсонбоев кетди. Аммо у ёқиб кетган ўт Жалолхоннинг юрагини ёндирмоқда эди. Тўғриси, ўшангача қалбида илиқ ҳислар лим-лим бўлишига қарамай, Сайлихон ўз уйининг бекасига айланиши ҳам мумкинлигини ҳеч хаёлига келтирмаган экан. Бир вақтлар қайлигим унга ўхшаса, деб орзу қиларди. Сайлихон фақат орзуси, армони! Бироқ унинг ўз қайлиғига айланиши тасаввуридан йироқ эди. Баридан ҳам тақдирини тубдан ўзгартириб юборган бу маслаҳат шоп-шалоплик, кўринишда кўпол, қўли тарашадай қаттиқ Норқўзи мелийсадан чиққани уни ҳайратга солган эди.

Жалолхон енгил тортиб оқ қайин тагига борди. Қурибди кийими. Бадани яйраб кийинди-да, ялангликдаги ўша мажақ тўпга қараб юрди. Тиззадан пичан, бута босганлигидан бу ер абжир тўпчилар қўли билан қачонлардир саришталанган, ўт очиш майдончаси экани билинмайди ҳам. Эсиз тўп... Жалолхоннинг чиндан ҳам жони ачиди. Олдидаги пўлат қалқони майишиб-майишиб кетганди. У тевааракка ўйчан кўз югуртириб, бу ерда юз берган фожий жанг манзарасини ўзича тасаввур этди. Ён томондаги пана тепалик ортидан қўққисдан оғир танк санчиб чиққан. Тўпчилар орасида парокандалик бошланган. Ўқ узишгани билан тегмаган бўлиши ҳам мумкин. Танк эса кўз очиб юмгунча шиддат билан етиб келгану босиб ўтган.

«Расчётдагилар омон қолдимикан?» деган ноҳуш фикр миясига келганда Жалолхоннинг оёғи ўт-чўп орасида ётган нимагадир тегиб, беихтиёр сесканди. Йўқ, Жалолхон юраксиз йигитлардан эмас. Неча бор ажал билан юзма-юз келган. Шунга қарамай, ташландиқ ўт очиш майдончасидан брустверга қандай чиққанини ўзи ҳам билмай қолди. У ердан шошиб узоқлашаётганида ёпишқоқ хаёлотдан халос бўлиш учуноқ бош чайқади. Оёғи тегиб кетган ўша чаноқ қочиб қутулолмайсан, деб ундан кулаётгандай эди назарида.

— Ажали етмаган қирқ йил қиргин бўлганда... — пичирлади у қадамини секинлатиб.

Жалолхон бу гани билан кимгадир эътироз билдиргандай бўлди. Лекин шу заҳоти болалигида эшитган бир эртақдаги мисралар беихтиёр ёдига тушди:

«Мен ҳам эдим сенингдек,
Сен ҳам бўларсан менингдек».

Эртақ қаҳрамони оёқ остида ётган чаноқни тегиб юборарди, шекилли. Аммо у термади. Жалолхонни хо-муш бир кайфият карахт қилгандай, турган жойида туриб қолди.

— Ҳа-я, уч-тўрт йил илгари уям менингдек эди,— дея ўзича сўзланди.

У изига қайтди. Тўпчилар севиб-эркалатиб «дивизионка» деб атайдиган замбаракка яқин борди. Ана, ҳар йили баҳорда кўкариб, кузда сўлиган кўп йиллик ўт-чўп орасида ётибди... Тўпни янчиб ўтган танк муқаррар уни ҳам босган. Тупроққа қоришган шинель, кирза этик чириндилари кўзга ташланади. Фақат бош чаноғигина бутун. Жалолхон уни энқайиб, авайлабгина кўтарди. У интиқомга чорлаётгандай туюлди Жалолхонга. Эҳтимол у ҳамшаҳаридир? Марғилонликми, наманганлик ёки андижонлик? Уралликми ёки сибирлик. У ҳам бировнинг азиз фарзанди, нуридийдаси бўлган. Унинг йўлига ҳам кимдир кўз тикиб кутаётгандир? Балки дийдор кўришишга зор онаизори бордир? Уйда кечалари тушларига кириб чиқадиган, соғинган вафодор ёри ёки кўнгил бергани қолгандир? Тиқ этса эшикка чопиб, почтальон кўринса, дадамдан хат борми, деб сўроқлайдиган қизи бордир? Тенгқурлари олдида бошини тик тутиб, дадам фронтда босқинчи фашистларга қарши жанг қиляпти, деб фахрланадиган ўғли — ўринбосари юргандир? Қавмқариндош, дўст-ёрлари бордир ахир? Йўқ, бўлмаслиги мумкин эмас. Уни эслайдиган, исмини ёд этадиган кимдир бўлиши керак бу дунёда! Бор!!! Бор!!!

Қўлидаги чаноқ оғзи очик, гўё ҳайқирарди.

Жалолхон тўп лафетига аста ўтирди. Шунда уруш ҳали давом этаётганини, кимлардир ўлиб, кимлардир майиб бўлаётганини — ер юзида ҳали инсон қони тўкилаётганини ёдига тушириб, қаердадир гум-гум бомба портлади. Лаҳзадан сўнг самолётлар учиб ўтди. Улар гарбдан оғир юкларини душман устига ташлаб, енгил тортиб қайтаётган бомбардимончилар. Уруш бошида аҳвол бошқача эди. Биқинида хоч тамғали «юнкерс»лар осмони фалакни қора булутдай қоплаб, гала-гала учиб келарди. Энди аксинча, мувозанат ўзгарди. Жалолхон кўкдан кўзини

узмай лахтак-лахтак момик булутлар орасида узоқлашиб бораётган самолётларни мамнуният билан кузатди. Шимолроқдан бошқа бир группаси кунботиш томон ўтиб бормоқда. Бу манзара ҳар кун такрорланади. Бомбардимончи ва қирувчи самолётлар мана шундай тинмайин чарх ураверади, чарх ураверади...

— Землягинг турвайви қўлингдаги, сержант?

Бехосдан эшитилган Усубалининг овози Жалолхоннинг хаёлини бўлди.

— Бу... солдат, — деди Жалолхон қўлидан қўймай ушлаб турган чаноққа қараб. — Менинг фаргоналимдир ё сенинг олатовлигингми — билмайман. Лекин биз томонда туриб жанг қилганини ичим сезяпти...

— Ушундай бўлгач, у бизнинг земляк, — дея Усубали унинг сўзини илиб кетди.

— ...Тўғри, баримиз ҳамшахармиз.

Жалолхон қўлидаги номаълум жангчи бош суягини катта ҳурмат билан тўп лафетига қўйиб, ўрнидан турди.

Бруствердан ошиб ўтиб, Усубалига яқинлашганида у:

— Сержант, биласанми, шу яқин ўртадан чегара чизиги ўтар экан! — деб қолди.

СССР чегараси-я? Ватан тупроғи ниҳоят босқинчилардан тўла озод этилибди-да! Бу хушxabар Жалолхонни тўлқинлантириб юборди. Уч йилу бир ой жон олиб, жон беришлар бекор кетмапти. Уч йилу бир ой!.. Жалолхоннинг қалбида чегара чизигини бир кўрсам, деган интиқлик пайдо бўлди-ю, кўзи қувончдан чакнаб сўради:

— Қаерда экан?

— Яқин ерда дейишет, — Усубали ўрмон четигаги яланглик томонга қўл чўзиб кўрсатди.

— Бугун байрам экан-да?

— Бодалар ужинга арақ берасин, дейишибела старшинани кўрашган турвайви! — Усубали кулди-да, кетишга ошиқди. — Мен-да кийимимни ювайин.

Жалолхон унинг сўнгги сўзларини яхши эшитолмади. Чегара чизигини ўз кўзи билан кўриш истаги бу пайт бутун фикру зикрини эгаллаб олганди. Қирқ биринчи йили ҳам полкларининг ёзги лагери чегарага яқин жойда эди. Лекин чегарани кўрмади. Тасавурида СССРдай буюк давлат чегараси метиндай мустаҳкам, ўт-кўрғошин пуркайдиган сон-саноксиз яширин ер ости темир-бетон қалъалардан ташкил топган бўлиши керак эди. У ўрмондаги баланд дарахт тенасига чиқиб, кунботиш томонга узоқ тикилган, аммо чегарани кўришга барибир муваффақ бўлолмаганди.

Жалолхон яланг пичанзордан кета туриб кўлмак сувли илонизи сойга дуч келди. Тўхтаб; сойнинг у бетидан чегара чизигини қидирди. Чегарага ўхшайдиган бирор белги кўринмади. Фақат у томонда ҳам пичанзор. Бир чақиримча нарида ўрмон қорайиб турарди. Уфқда сийрақкина булут. Пастда эса сокин қора сув. Пичанзор устида қалдирғочлар гужгон уради. Ғир этган шабада йўқ. Кўкда қуёш қиздирар, гўё кўланкангнинг ҳам жизганани чиқариб юборадигандай. «Пешинга бориб ёмғир ёгса керак, — деб ўйлади у узокдаги ўрмон устида кўринган булутга кўз қирини ташлаб. — Бу ёқларда эрталабдан ҳаво дим бўядими, тушдан кейин ёмғир кутавер». Нимадир чириллар эди. Ҳа, анчадан бери гоҳ паст, гоҳ баланд... Шу яқин атрофда. Жалолхон тўхтаб қулоқ солди.

— Ия, бу саратон-ку? — у аizza-базза ажабланди. Жалолхоннинг назарида осойишталик рамзи, бўлиқ тўқинликдан тўлғоқ тутаётган далалар элчиси саратон бу ёқларга ўзининг Ўзбекистонидан адашиб келиб қолгандай эди.

Саратон ҳамон чирилларди. Жалолхон ҳаловатдан дили яйраб, ёруғ жаҳонга боқди. Ҳақиқатан ҳам ҳали мавжуд эканини эслатиб кўяётган анави гоҳи-гоҳида эшитилаётган уруш садоси демасангиз бу ерда тинчлик барқарор эди.

— Оз қолди, Сайлихон, оз... — дея сўзланди Жалолхон. — Яна куч тўшлаб туриб, бир зўр берсак, тамом.

Саратон эса ҳамон чирилларди. Гоҳ шўх, гоҳ ҳазин. Манави дим ҳаво уни лоҳас қилаётгандир балки.

Жалолхоннинг қизиқиши борган сари орта борди. У сал энкайиб ўт-чўплар орасига синчковлик билан боқди. Шунда кўққисдан ёгочданми ёки темир бетонданми ясалган йўсин босган устунга назари тушди. Яқин бориб қараса...

— Усубали!.. — Жалолхон ёш боладай қувониб қичқирди.

Шундай олдигинасида Совет Социалистик Республикалар Иттифоқининг йўл-йўл чегара устунни қалин ўт-хашак остида ётарди.

Қаршисидаги ўрмон «а-а-лее» дея акс садо қайтарди. Гўё теварак-атрофида голибона ажиб бир куй янграрди. Унинг Усубалини кутишга сабри чидамади. Давлат чегара устунини бировнинг ёрдамисиз ҳозироқ тиклаб қўя қолишга қарор қилди. У ўзининг бу аҳдидан руҳланиб кетди. Юраги бўлса азбаройи жасорат кўрсатадигандай ҳап-

риқиб борарди. Ахир муқаддас Ватанининг чегара белгисини бир ўзи...

Жалолхон чегара устунини шапатилаб қўйди. Қанийди унинг бу ишини Сайлихон кўрса! Эҳтимол буни ҳам ўша тўнни босиб ўтган танк қулатгандир? Жалолхон устуннинг учидан ушлаб даст кўтарди. Шунда нимадир қарс этди-ю, юзига олов пуркади. Зўр бир куч юлқиб юборди. У кўзини очганида қанотлари қора хошияли улкан оқ қуш — лайлакка назари тушди. Оёқларини узатиб, узун бўйинини чўзганча қуёш ловиллаётган томонга қараб учарди. «Самарқанд кун чиқишда...» негадир Марди кўз олдига келди. Ҳа-я, Марди айтганди бу сўзни. «Самарқанд кун чиқишда», дея пичирлади-ю, юраги узилгудек бўлиб Сайлихонни хотирлади. Лайлак эса узоқлашгандан-узоқлашарди. Негадир у қизарди. Жимирлаб турган мовий осмон ҳам қонга бўялди-да, хира тортиди.

Усубали Жалолхон чақирганда гимнастёркасини ювиб бўлиб, бақалоққина бута устига ёяётган эди. Салдан кейин нимадир гурс этди. У ялт этиб қараб тутун, тўзонга кўзи тушди.

— Земляк... — дея пичирлади ҳадиксираб.

Кўнглида уйғонган ҳадик кўрқувга айланди-ю, юраги орқасига тортиб кетди. У ярим яланғоч, портлаш эшитилган жойга қараб югурди. Усубали етиб келганида Жалолхон ерда ётар, тагидаги йўл-йўл чегара устунини қони билан бўялганди.

Бу тасодиф ҳақидаги хабар полк штабига етиб борди. Ҳалокат юз берган ерга келган сапёрлар чегара устунни тагига мина кўмилгани, устун кўтарилганда минадан устунга уланган кўз илгамас қилдай сим тортилган-у, портлаш юз берганини аниқладилар. Текшириш тафсилоти дивизия штабига, у ердан армия, фронт штабига етказилди. Зудлик билан сафарбар этилган сапёр қисмлари душмандан озод этилган чегара чизигини текширганларида юзлаб чегара устунлари миналаштирилганини аниқладилар. Шундай қилиб вақтида юзлаб ортиқча ҳалокатларнинг олди олинди. Жалолхонни эса ўша мина портлашда ҳосил бўлган чуқурга — СССР давлат чегара устунни тагига дафи этдилар. Унинг шаънига тўнчи дўстлари шахсий курулларидан беш марта устма-уст ўт очиб салют бердилар.

Бу тафсилотни Сайлихонга Усубали айтди. У госпиталдан чиқиб, Олойдаги ўз айилига қайтаётган экан. Қирқ бешинчи йил январь ойида Варшава учун бўл-

ган жангларда ўнг елкасидан ўқ ебди. Любатинда даволанибди.

— Бир майизни ҳам бўлишиб ердик земляк билан. Женгетай, сизни кўриб кетишни дўстим олдидаги қиёмат қарзим деб билдим, — дейди бечора. У шинелининг ички чўптагидан қоғозга ўроғлик бир нима олиб узатди. — Кейин мановни ҳам ўз қўлингизга топшироқчи эдим.

Сайлихон олаётиб ажабланди: «Нима экан?!»

— Юк халтасидан топдим, — деди Усубали. — Шойи қийиқча ҳам бор экан. У билан сержантнинг энгагини тангидим...

Сайлихоннинг юраги шув этди: муқаррар, ўша! У аллақандай бетоқатлик билан қават-қават эски қоғозни очишга сабри чидамай йиртиб юборди. Ичидан бодом нусха марғилон дўпписи чиқди. Ҳа, ўша... ўз қўли билан тикиб, никоҳ куни кийдирган эди. Сайлихон дўппини аста силади. Хаёлида дўппи билан бирга гўё Жалолхоннинг муборак бошини кўксига қўйиб силади.

Усубали яна нималардир деди. Бироқ Сайлихон эшитмади. У ҳозир рўбарў ўтиргани билан эс-хуши узоқларда, Жалолхоннинг тупроғи қолган чегара устунни томонда парвоз қиларди. У изтироб ичида аста чайқалар, қалби дод соларди. Ох, қани энди тирик бўлса! Ўртоғидай жароҳатланган, ҳатто бирор мучаси майиб бўлса ҳам эшикдан кириб келса рози эди. Ўзи қўлтиғига кириб қўлтиқтаёқ бўлишга, қўлини қўлига бериб етаклаб юришга, наинки етаклаб, опичиб юришга ҳам тайёр. Минг бор афсуски, у энди қайтмайди. Қорахат олганида йиғлади-сиқтади, лекин дилида умид учқуни милтираб турарди: янглиш бўлса-чи? Кудунгчиқдаги Холбу кампирникида аза очишганларидан кейин ропна-роса саккиз ой деганда ўглидан дарак чиқмаганмиди? Қувада ҳам қорахат келган бир солдат эшикдан ўз оёғи билан юриб кириб келибди. Усубали билан учрашганидан кейин бу умид учқуни, иложи қанча, сўнди. Дадаси кўпдан: «Эрингнинг жойи жаннатда бўлсин, аза очайлик», — деб қистарди. Усубали: «...ўз қўлим билан ерга бердим», — деб турганидан кейин ортиқ оёқ тирашнинг ўрни қолмаган эди. Усубали борида аза очди. Корхонадагилар келишди. Маҳалла кексалари ўзлари бошқаришди. Хамма ачинди. Яхши йиғит эди, дейишди. Баъзи қариндош хотинлар: «Маҳаллачилик, сўз қилишмасин. Айтиб-айтиб йиғланг», — деб насиҳат қилган бўлишди. Юраги эзилиб боряпти, ҳатто уйқусида ҳам инграб тўлғанади. Ўзини қўярга

жой тополмай юрибди, лекин кўзига ёш келмади. Нима қилсин? Қорахат олганидан бери йиғлади. Болалари уйкуга кетганда тепаларида мунгайиб ўтириб зор-зор йиғлади. Нима қилсин? Кўзининг ёши қуриб қолганга ўхшайди. Зўраки йиғи кимга керак?

Маъракадан кейин Миралим Усубалини кузатгани вокзалга кетди. Соттихон идиш-товоқларни ювиб, уйни йиғиштиришди-да, хуфтонга яқин дадасини олиб у ҳам кетди. Ҳовли, назарида хувиллаб қолди. Ичи ҳам бўм-бўш.

Газета ва радио қўшинларимиз душманни Одер дарёсининг ҳарбий соҳилига. улоқтириб ташлаганларини, Берлинга атиги етмиш беш километр қолганини хабар қилмоқда. Бу шодиёна унинг хаёлини жалб этгани билан бўшаб қолган қалб кўрғонини тўлдиролмади. Баҳор яна қайтиб келди. Ер бетини майса-гиёҳ босди. Аммо булар ҳам дилини яйратолмади. Тезда уруш тугайди. Омади борлар, бахтиёрлар қайтиб келади. Фақат у қайтмайди...

Сайлихон томоғи гипша бўғилиб қолгандай қийнала-қийнала ютинди. Алам, изтироб тортиб оғир чайқалди. Қулоқлари тагида бир овоз пайғамбарона башорат қилгандай бўлди: «Қирқ йил уруш бўлса ҳам ажали етган ўлади». Шу заҳоти бу ҳезалакчалиш товуш эгасининг қиёфаси зулмат ичидан лип этиб кўриниб кетгандай туюлди. Лампа чироқ қизариб милтирабгина ёнарди... Шифтгача тиралган сомонга орқа суяб, афти башарасини жун босган бир киши ўтирарди...

Сайлихоннинг тишлари гижирлади. Хилват сомонхона, қоронғи ўрада жон сақлаган Насибулла домлага ўхшаган қочоқлар тезда юзага ўрмалаб чиқишади. Жалолхон каби мингларча қурбонлар эвазига асраб қолинган озод, ҳаётнинг бемалол гаштини суришади. Соддабаёв, бева-бечораларни яна лақиллатиб, чўнтагидагини қоқиб олишади. Нафсинга ўт тушгур, текинхўрлар!

Сайлихон вужудига гўё заҳар ёйилгандай ингранди-ю, сапчиб ўрнидан турди. Ҳатто бошига рўмол ёпинишни ҳам унутиб, кўчага отилди. Нега ўшанда айни пайтида етказмади? Норқўзи милицияга бир оғиз шипшитса, кифоя эди-ку? Рангининг заъфаронлигидан пайқамангиди у товламачининг қочоқлигини?! Қалбида қасос, ҳисси беаёв аланга олди. Бўронда қолган ёлғиз йўловчи узоқда милтираган чироққа қанчалик интилса у ҳам «нафаси ўткир»лиги овоза бўлган Насибулла домлага Жалолхоннинг жонини фақат угина асраши мумкиндай умид билан чопган эди-да...

— Хап! — дея бошини сарак-сарак қилди Сайлихон лақмалигига минг бор пушаймон еб. — Хап!!!

У лабини тишлади. Оғриқ ва оғзидаги қоннинг шўртак мазаси ҳушига келтирдими, Сайлихон бошини кўтарса, нон бозор олдида турибди. Улугвор чинор соясида «Дом деҳқон». Чироқ ёқиглик. Ичкаридан кимлардир чиқиб, у турган томонга келаверди. Мана, улар тенглашди. Ҳарбийлар экан. Иккитасининг елкасида милтик, ўртадагиси белига тўпшонча осган. «Патруль» деган фикр келди Сайлихоннинг миясига. Ҳарбийлар эса салмоқ билан қадам ташлаб кетишаётибдир!

— Ҳо-ой! — дея чақирди Сайлихон кўл чўзиб. Бир муддао пишиб етилгандай эди миясида. У шошганидан мункиб кетиб югура бошлади. — Ҳой, командир!

Ҳарбийлар қайрилиб қарашди. Сайлихон уларга етиб олгач, оғзига келган биринчи сўз шу бўлди:

— Дезиртир...

— Қани? — деб сўради тўпшончалик офицер.

Сайлихон нафасини ростлай олмай ҳарсилларди. У кўли билан кун чиқиш томонга ишора қилди.

— Дезиртир...

Шунда оқ кўйлак устидан нимча кийган новча отин буви-ю, паст-баланд бешта қизи бехосдан кўз ўнгига келди: «Қарғашат-та?» Аммо шу заҳоти қалбининг қаъридан кўзгалган алам дуди бурқсиб, бу оний заифликни кўмиб юборди. «Қарғиши ўзининг ёқасига ёпишсин. — Сайлихоннинг тиши гижирлаб кетди. — Бошқа эркаклар эл бошига тушган балони даф этиш учун курол олиб қон кечишса-ю, буларнинг отаси писиб ётса! Яна камлик қилгандай биздақа ғамзадаларнинг ғамидан жигилдони ни тўлатиш чун фойдаланса!»

Қайтишда уни патруль йигитлар кўчаларининг бошига-ча кузатиб кўйди. Сайлихон ёлғиз қолганида негадир бўшашиб кетди. Унга шижоат бағишлаб, юрагига куч, вужудига тиргак бўлган кек ва нафрати комендатурадан гауптвахтага жўнатилган Насибулла домла ёқасида қолгандай эди. Ана, ўз ҳовлисига етди. Аммо уни эшик олдида кутиб турган, очиқ чеҳра билан қарши оладиган ёки ярим кечагача қаерда юрибсан, деб тергайдиган, кўзига тикилиб дилидагини сезадиган, икки оғиз ширин сўз билан ҳордигини чиқарадиган, ота-онаси, хатто фарзандлари ҳам ўрнини босолмайдиган, дили дилига, тили тилига тушадиган энг яқин, сезгир, меҳрибон киши-си йўк, йўқ у энди!

ТҮҢҚИЗИНЧИ БОБ

Тушида эшик тақиллагандай бўлди. Уйғониб кетса ўнги экан. Қимдир жон-жаҳди билан эшикни икки қўллаб муштларди. Одатдагидай, айвонга жой солган эди. Апил-тапил кийинаётиб, Сайлихон:

— Ҳозир! — деди.

Эшикни очса, Зулфизар. Қўрқиб кетди. Тонг саҳарда-я? Зулфизар ҳансирар эди. Кўндан тароқ кўрмаган сочи тўзиб, юзини ёнган, қоп-қора кўзлари косасидан чиққундек олайиб кетган. У нафасини ростлай олмай энтикканча:

— Уруш тугади! — деди-ю, ўкириб йиглаб юборди.

Сайлихон эсанкираб қолди: орзиқиб кутилган бу хабардан қувонишини ҳам, хафа бўлишини ҳам билмасди. Зулфизарни тўхтатиб, суюнчи бериш эсига ҳам келмабди. У ўзидан кейин зилдай оғир таассурот қолдириб кетворди.

Сайлихон эшик оғзида бировни кутаётгандай узоқ турди. Яна қимдир келиши керакдай туюларди. У ҳолсизланиб бораётганини ҳис этди. Чўнқайиб ўтириб, тиззаларини қучоқлади. Икки кўзи ҳали уйқуси қочмаган кўчада. Узоқдан бўзлаб бораётган Зулфизарнинг овози эшитилади.

— Энди қайтмайди, — дея пичирлади товуци қалтираб. — Дийдор кўришиш насиб бўлмади.

Сайлихон аччиқ изтироб ичида бош чайқади-ю, додлаб юборди:

— Қайтмайде-е!!!

Бу пайт гузардаги радиокарнай бугунги тонг ўзгача эканини дараклаб бонг урар эди. Сайлихон ишга кетаётганида тантана тароналари янада зўрайиб, авжига минган эди.

Бозорбошида карнай наъра тортар, сурнай қувноқ наво қилар, чилдирма жазавага тушиб гижбанглар эди. Сайлихон эса корхонага шошарди. Йўл-йўлакай йиглаб бораётганини, кўз ёши юзини юваётганини сезмас эди. «Тирик қолганлар қайтишади. У қайтмайди», — деган фикр ҳар сафар дилидан тилига кўчганида ичи гунириб, кўзидан дув-дув ёш қуйиларди.

Дарҳақиқат, Галабадан кейин кўп ўтмай, ҳарбий хизматдан бўшаб қайтувчилар кўпайди. Булар асосан урушда майиб бўлганлар — ҳарбий касалхоналарда даволанаётганлар эди. Кузга бориб эса, тўрт мучаси бутуилар биттаси Берлиндан, иккинчиси Венадан, бошқаси Париж ю

Будапештдан тўп-тўп бўлиб қайта бошлади. Гоҳ у маҳаллада, гоҳ бу маҳаллада тўй. Хонадонларда кўпдан кулф урилган сандиқлар очилган, бисотлар қовлаштирилган, тах уриб қўйилган кўрпалар бузилган. Кунни кеча шинелда қайтган солдат эгнида бугун бекасам тўй, бошида янги тўрт гул дўппи.

Каромат чеварнинг ҳам катта ўгли нақ Эльбадан қайтганмиш. Сайлихон ишдан кейин бирров бориб, йўқлаб келди. Чевар ўзида йўқ хурсанд. Норқўзи аканинг ҳам оғзи қулоғида. Ҳарбий хизматга қақирилган учала ўгли ҳам соғ-саломат. У киши хурсанд бўлмай, ким хурсанд бўлсин? Тўнғичлари Норбўта мана, ўз оёғи билан эшикдан кириб келди. Кўкрагида солдатлик «Шухрат» орденининг учала даражаси ярқираб турарди. Ўзи ҳам йигитмисан йигит, бирам етилибдики! Новчалиги худди отасининг ўзи. Қолган иккитаси урушни Сарик денгиз бўйида тугатибди. Ҳозир Порт-Артурда экан.

Қоронғида Марғилоннинг тор, хилват кўчаларидан ўтиб келаётиб: «Омади бор экан уларнинг,— дея хаёлидан ўтказди Сайлихон.— Учала ўгли урушда бир мўйини ҳам йўқотмабди-я, қаранг!» У ўз-ўзига бу пайт хокисор, ўксик кўрийиб кетди. Агар омади бўлганда эри омон қайтар эди. Оҳ, шўрпешона! Ана, қаердадир чилдирма тақиллаб, дутор тинғирлаяпти. Ёш-ялангнинг шўх овози ёр-ёр, дея янграмоқда. «Ахир менинг эшигимда ҳам мана шунақа тўй-томоша бўлиши мумкин эди-ку? — дея юраги куйиб шивирлади Сайлихон.— Жалолхон қайтса йўқчилигимиз билинмай, уйимиз хурсандчиликдан тўлиб-тошарди».

У яна Каромат чеварни эслади. Кичкинагина муштипар. Кулган жойи ҳам кулиб, кулмаган жойи ҳам кулади. Елиб-югуради. Кўнгил сўрагани келган меҳмонларни кутади. Бугун ер юзини ларзага солиб, тўрт йил давом этган қиргин уруш ичидан бир эмас, уч ўғил шон-шавкат билан омон чиқади-ю, у кишидан бахтли одам борми оламда! Ўзининг эса суянган тоғи, бахт қуши, ёлғизи Жалолхони қаёқдадир қолиб кетди.

Қалбини ҳасад ўти ўртаётганини Сайлихон беҳосдан пайқаб қолиб, ўзига-ўзи ғалати кўриниб кетди. «Е тавбангдан кетай»,— у ёқасини ушлади. Йўқ, у ҳеч кимга бу кунини раво кўрмайди. Ҳамманинг кетганлари келсин, тўй устига тўй бўлсин.

Сайлихон юраги қинидан чиқиб бораётгандай энтикди. Атрофида одам борлигини унутиб, ёқасини чок этди — нафас олиши бирам оғир эдики бу пайт. У ганди-

раклаб бориб, йўл четидаги қора толга суяниб қолди. Андак ўзига келгач, яна йўлига равона бўлди. Худди касал одамдай оёғи қалтирарди. Чорраҳадан кейин махаллалари бошланади.

Девор ортидан гуррос қаҳқаҳа кўтарилди. У беихтиёр ўша томонга боқди. Кўринган бир туп каттакон шотут учигача ловиллар эди. Гир айлана чироқ. Чароғон.

— Бировлар кулади, бировлар йиғлайди...

Шундай деди-ю, Ғалаба тонгидаги Зулфизар тасавурида намоён бўлди: тор кўча ўртасидан ўкирганича чошиб борарди. Уруш тугади, аммо, у шўрликнинг кутадигани йўқ. Қариллаган азамати — эри Хотам билан ҳусн-жамолда беқиёс паҳлавондай ўғли Дайди шамолдай гоҳ у кўчада, гоҳ бу кўчада пайдо бўлиб қолади.

Сайлихон болаларини безовта қилғиси келмай, эшик тавақаси ёнидан панжасини суқиб, илғагини туширди.

— Бировлар йиғлайди, бировлар кулади, — дея пи-чирлади хўрсиниб кўйиб. — Бу дунёнинг ишлари ҳамisha шундоқ бири кам экан.

Соттихоннинг қилаётган қилмишига қараб туриб баъзан куйиб кетади: нима жин урди-я, уни? Миралим кимдан кам? Оёқ-қўли бутун. Дудуқланиши ҳам кейинги вақтда анча қолган. Ҳунарини айтмайсизми! Марғилонда ундан ўтадиган аврбандчи уста йўқ. Унинг санъатига бошқа шаҳарлардаги шоҳи-атлас тўқийдиган корхоналар ҳам ишқибоз. Тез-тез илтимос қилишиб олиб кетишади. Ҳозир Наманганда эмиш. Ҳамманинг оғзида у яратган янги нусханинг таърифи. Ҳеч тушуна олмайди Соттихонга! Ўтган якшанба хабар олгани келса...

Дарвозани очиши билан қулоғига дутор овози чалинди. Беихтиёр тўхтаб қулоқ солди. Соттихон экан: дуторга жўр бўлиб хиргойи қила бошлади:

Марғилон кўчасин тор деб йиғлайман.
Бўйимга муносиб ёр деб йиғлайман.
Бўйимга муносиб ёр топилмаса
Берган омонатинг ол деб йиғлайман...

— Йиғламай кетинг, илоё! — Сайлихон дарвозахона тагидан чиқиб, айвонга қараб юрди. — Бу қандоқ ношукурчилик?

У зинапояга қадам қўйган жойида яна тўхтади. Ич-

каридан олдингидан ҳам ҳазинроқ бир куй тўлқинлана-
тўлқинлана оқа бошлади:

Учоқ бошида қумгон,
Атрофим баланд кўргон.
Кўнгил берган ёримни
Кўролмасдан кўнглим қон.

Соттихоннинг дутор чертиши майин, овози ширалиги-
на. Айниқса шу ширали овоз унинг оғзидан ички бир
дард билан таралиши ўта таъсирли эди.

Соттихон ёлғиз, қўлида дутори, тахмондаги жимжи-
мадор сандиққа суянганча кўрпачада ўтирар эди. Қарши-
сида қўққисдан пайдо бўлиб қолган опасини кўргани-
да андак ўнғайсизланди.

— Кўнғироқдаккина-я, овозинг, — Сайлихон синглизис-
ни елкасидан қучди.

— Йўлимни тўсмаганингизда артист бўлиб кетар-
дим ҳалигача, — деди Соттихон мийигида кулиб, опаси-
ни тўрга чиқишга қистар экан. Бу унинг чиними ёки
ҳазили? Сайлихон синглизига ялт этиб қаради. Пахтазор
ўртасидаги дала шийпони ичида изгиришли куз кечаси
ўрталарида юз берган можаро кўз ўнгига келди-ю, исит-
маси чиқиб кетгандай бўлди. «Кўнгли ҳалиям ўша ар-
тистдамикан?» — Сайлихон синглизига зимдан тикилиб
ўйланиб қолди. «Шармандагарчиликдан бир асради-да»,
деб шукр қилар эди дала шийпонидаги воқеа эсига
тушса. Султон Муродов Соттихонни шунчаки бир кун-
лик ишрат учун йўлдан урмоқчи бўлган, деб билар ва
шу фикрида қатъий эди. Синглизини бахтли бўлишини
истайди. Бахт қуши эса, назарида, узоқда эмас, қўл чўз-
са етадиган жойда. Ҳа, Соттихоннинг хоҳишига боғлиқ.
Озгина дадиллик керак. Синглизис бўлса Миралимга юз-
ма-юз келишга кўрқади. Ўзини қийнагани қийнаган.
Икки ўртада Миралимни азобга солиб қўйди. Эшитган!
Бир қарасанг Самарқандда, яна бир қарасанг Наманган-
да. Қўними бўлмай қолганидан маълум. Сен йўғингда
Сотти ундоқ қилди, Сотти бундоқ қилди, деб қўшиб-
чатиб кимдир етказгандир.

Султон Муродовнинг эса бу вақтда куни туққан:
баланд, бақувват овози гоҳ радио, гоҳ тўй-томошаларда
баралла янграб: «Ёр васли, баҳор фасли»дан баҳс этар,
баъзан маъшуқасининг бевафолигидан нолир эди.

Нима ҳам дейиш мумкин? Одамлар қон ҳиди ва кўз

ёшидан ҳаққа тақалган йўқчилик эса тинкаларини қуритган даврдан — катта синовдан гўё қилқўприқдан ўтгандай ўтиб олишди. Энди пайтни ғанимат билиб, тор, қоронғи қўрадан ям-яшил, кунгай ўтлоққа чиқиб қолган улоқдай дик-дик сакраб ўйноқлагиси келади. Султон Муродов яқин атрофда эканини хоҳ иста, хоҳ истама сездириб турар эди. Унинг овози Сайлихонга қувонч бағишламас, аксинча, ўша яланг, қировли даланинг изгирин тунини эсига солиб, кўнглини ғаш қилади. У айни чоғда ҳам қалбидаги ҳадикни ниқоблаш учун синглисига ҳазия-мутоиба оҳангида:

— Артистликка ж-жа бошқоронғи бўлсангиз тўғаракка ёзила қолинг, ўргилай, — дея тегишди.

— Бўпти! — деди Соттихон шахт билан ўрнидан тураётиб. — Ёзилмаган ҳар нима! У зангори шоҳи сўзана тутиглик тахмон четидаги қозикқа дуторийи илаётганида даҳлизда дадаси кўринди.

Уста Умар уруш тугаб, «яхши кунлар» бошланганидан бери уйда кам ўтирадиган бўлиб қолган. Ҳамкасб, ошна-оғайни, таниш-билишлари кўп. Биттасининг ўгли, бошқасининг укаси, кўёви аскарликдан қайтган бўлади. Йўқлаши керак-ку. Ҳатто кўзи ожизлигига ҳам қарамай кечқурунлари гузарга чиқади.

Сайлихон дадаси билан елкасидан қучиб кўришганида у:

— Исингдан билувдим келганингни, — деб қўйди одатдагидай.

Уста Умар тўрдаги кўрпачага чордана қурди. Фотиҳага қўл очиб, бармоқларининг учини қошларига тегазиб қўйгач:

— Эшитмаганмидинг? — деб сўраб қолди.

Сайлихон нимани, деб сўраб ўтирмади. Бундай пайтда дадасининг гаши, аксари, Тошпўлат ота ҳақида бўлади. У киши кейинги пайтда дўстларини бот-бот хотирлайдиган бўлиб қолган.

— Агар «хосиятхон» атлас тўғрисида бўлса...

— Йўғ-э, онаси тўғрисида.

— Дада, атлас одаммидики туққан онаси бўлса?

— Ким айтди сенга бўлмайди деб? Одамзод Одам Атоминан Момо Ҳаводан тарқаганидай атласнинг ҳам ота-онаси бўлади-да.

— Ҳа-а, — деб қўйди Сайлихон дадасининг раъйини қайтармай.

— Мана шу ўзимизнинг Тошпўлат... раҳматликнинг жойи жаннатда бўлсин, — уста Умар юзига фотиҳа торт-

ди.— Йўқ, дадасимикини-а? Уста буванг бўлсалар керак, Симга тушиб лампа мой харид қилибди. Маргилонга қайтишда, арава йўл айланиш, деб сўқмоқдан солдириб кетибди. Қанча шошмасин уйга етиши қийин, пешин на-мози қафо бўладиган. Кейин таҳоратини янгилаш учун кўл бўйида тўхтабди. Уста апил-тапил ювинаётганида баногоҳ сув бетида таргия нарса кўринибди. Чайқалиб турган эмиш. Хаёлига йўлбарс келибди. Ўлдим, дебди-ю, ўзини ташлаб юборибди.

Сотти «вуй» деди. У чиндан ҳам уста бобога ачинди.

— Уста буванг бир вақт ҳушига келса, теварак жимжит. Ҳеч нима йўқ. Сув бетидаги ҳалиги чайқалган таргил нарса нариги қирғоқдаги қамиш экан. Киши кўрққанда кўзига қўшалок кўринади, деганлари шу-да! — Уста Умар соқолини селкиллашиб, овоз чиқармайгина кулди. — Уста уйига қуруқ қайтибди. Йиқилганида лампа мой идишини ағдариб юборган экан. У ётармиш, турармиш, устахонасида соатлаб шифтга тикилганча ўтирармиш. Уйдагилар ранг-рўйига қараб, хатто жин-пин чалмадимикан, деб талвасага тушишибди. «Бир ўқитиб ташланг ўзингизни»,— деган маслаҳатлар ҳам бўлибди. Худди ўша кунларда шаҳар ҳокимининг боши қотиб юрган экан. Нимага десангиз, тўй қилганида Андижон ҳокими қарғашохи тутилган соябон аравада хотин, бола-чақаси билан келган экан. Яқинда у тўй бошламоқчи. Маргилон ҳокимининг ундан қаери кам? Бу ҳам борганга яраша савлат тўкиб бориши, ҳаммани ҳангманг қилиши керак-ку! Уста бувангни оёғини ерга теккизмай маҳкамага қувиб келганларида ҳоким ховлида турган соябон аравага ишора қилиб:

— Шунга ёпадиган атлас тўқинг. Кўрганларнинг ичи куйсин, билдингизми? — дебди.

Уста қуллуқ қилибди. Важоҳати кишини чўчитади-ган ҳокимни эслаганида кўл бетидаги йўл-йўл таргил... ўтакасини ёрган ўша манзара кўз ўнгига келибди. Устахонасига кирибди-ю, бош кўтармай ишга тушиб кетибди. Дўкон қуриб, авр боғлабди. Бўёқчиликни ҳам, оқёздини ҳам ўзи қилибди. Танда тароқдан чиққанда тоқаваларини тоқлаб, тўқишга тушиб кетибди. Ҳафта, ўн кун деганда устахонадан чиқибди. Қўлида бир тўп сариқ, бозор бузар турлик атласмиш. Ҳокимнинг соябон аравасини шу ябас билан ёпганларида бутун шаҳар томоша қилгани тўплацган экан.

Уста Умар ўтирган ўрнида чайқалиб қўйди. Унинг якка-дуқка ўсиқ қоши бир силкиниб тушди. Хира кўз-

лари нурга тўлгандай парпиради. Сарик ябасни Тошпўлат отанинг дадаси эмас, мана шу қўллари билан худди ўзи тўқигандай кафтини кафтига ишқади.

— ...Тирилик турган қамишларнинг сарғиш ранги сарик олтиндай, зангори барглари зумраддай, попуклари бамисоли ёмгирдан сўнг чодир ёйган яшил камалакдай товланиб турган эмиш. Шундан кейин ҳам оқил, ҳам зукко, нозик сохиби дид уста буванинг томонидан яратилган бу янги нусха атлас фуқаро оғзида «Шотикада» аталиб кетган экан...

Дадаси тарихга бир тушиб кетса, тўхтатиб бўлмайди. Мана, бугун ҳам ров бориб-ров қайтадиган одам кеч қолди. Аммо Сайлихон уйига келганида ҳам хаёлида Соттихоннинг ташвиши эди. Икки ёшнинг бахтли бўлишини истади. Нима етмайди-я? Миралим у ёқда, Соттихон бу ёқда. Ичидагини айтмайди, ҳатто ўртоқлари билан ҳам сирлашмайди. Лекин чехрасидан маълум: кўзларида мунг. Айниқса қорхонада Миралим пайдо бўлганидан бери бош кўтариб юролмайдиган бўлиб қолди. Ҳолбуки бу ёшдагилар ўйнаб-қуладиган, севиб-севиладиган вақт. У бўлса ўзини ўзи еб кўяпти. Миралимга ҳам ҳайрон. Илгарига қараганда ҳозир ёмон эмаса ўхшайди — рангига ранг кириб қолган. Йигит-ку, ахир! Биринчи бўлиб қўл бера қолса нима қилади-я? Севмаса экан, бошқа гап. Кўзи айтиб турибди — Соттихонда унинг кўнгли. Севганда ҳам ич-ичидан эзилиб, минг хил шубҳага бориб севади. «Ёшлиқда берган кўнгил айрилмас бало бўлур», деганлари шу-да. Соттихон тўғрисидаги гап-сўзлар унинг қулоғига етиб борган, албатта. Аммо этагини бир силтаб: «Қиз камми? У бўлмаса бошқаси», деб воз кечолмаётганининг боиси ҳам шу «ёшлиқда берган кўнгил» бўлса керак.

Аслида Соттихон ҳаваскорлар музика тўғарагига аллақачон ёзилган. Опасига «ёзилмаган ҳар нима» дегани қуруқ пўниса эмас. У чиндан ҳам ёшлигидан «артистликка орзуманда» эди. Қорхоналарида уруш туфайли ёпилиб қолган музика тўғарагини қайта тиклашга ташаббускорлик қилган партия ташкилоти бюросининг аъзоси Қаромат аядан топшириқ ҳам олган эди. Ахир тўғаракка кимдир раҳбарлик қилиши, музика, ашула, ўйин ўргатиши керак-ку. Соттихон область театри маъмуриятига учраб «Ривожия» артели бошланғич партия ташкилоти ва маҳаллий комитети номидан қайта ташкил топаётган музика тўғарагини илгаригидай оталиққа олишларини илтимос қилиши керак эди. Соттихоннинг «вакил-

ликка эпақам йўқ», деб қилган баҳонаси инобатга олинмади. Чевар ая қўймади. Ноилож кўнди-ку, лекин юраги така-пука эди. Корхоналарида сўзга чечан, хатто мажлис ҳайъатларига сайланган комсомол қизлар бор. Шунга қарамай Қаромат ая уларни эмас, нечук уни танлади? Таниш-билишлари бор деб?.. Ҳа-а, энди барибир эмасми, сўз берди.

Соттихон чироқ ўчганда ҳам кўзи очиқ. Қоронгида тоқилари баттар қорайиб кўринаётган шифтга тикилганча ҳаёл сураб эди. Гўё ғойибдан эшитилган овоз: «Ўшатта», дея киноя қилгандай бўлди.

— Артист бўлгандан кейин театрда ишламай қаёқда ишласин? — деб эътироз билдирди Соттихон ичирлаб.

Товуш эгаси қайсидир қоронги бурчакдан мўралаб ҳиринг-ҳиринг кулаётгандай эди. Соттихон қовоғини уйди: уни кўргани кўзи бор эканми? Борса тўгарак иши билан боради! Аллақачон кўнгли қолган. Агар Султон ашулачи чин йигит бўлса ўша ноябрь кечаси уни хотинларга талаттириб қўйиб ўзи жуфтакни ростламас эди. Сайли опаси айтмоқчи бу «яккахон ашулачининг анчайин шўхлиги»дир?

Соттихон кафтлари билан юз-кўзини бекитди. Ётган жойида бош чайқади. Орадан йиллар ўтди-ку, хотирасида худди тамгалангандай.

Бугун якшанба — дам олиш эса-да, эрта турди. Ювинди, таранди. Нонушта тайёрлади, лекин дадаси чақирса ҳам дастурхонга ўтирмади. Бисотидаги бир печтагина кўчаликлари орасидан танлаб, эскироқ бўлса-да, турлик атлас кўйлагини кийди. Токчадаги тошойна олдида туриб, ҳали мўйчинак тегмаган энлик қоши устидан «қалам» юритди. Лабига кунни кеча атторлик дўконидан харид қилган доларанг элик, юзига упа суртди. Опаси ҳадя этган ёқут кўзли бежиримгина сиргани қулоғига қилиб ойнада кўрди-да, қутичага қайта солди. (Артистларга ўхшаб қолар экан)

Гузардан ўтаётганида радиорепродукторда Кремль куранти 9. 00 га занг урди.

Ана, хиёбондаги дарахтлар ортидан оқариб театр биноси кўринди. Қадами ўз-ўзидан секинлашди. Юраги дук-дук уриб кетди. Соттихонни ғалати бир ҳаяжон қамради. Чаккалари чимирлаб реза-реза тер тепчиди. Қаршисида чўяндай оғир қўштабақа кўнғир эшик жипс ёпиқ турарди. Холбуки бу эшик бундан уч йил бурун унинг олдида гўё баралла очилган ва остонадан то тўр-

гача ёзилган паяндозни босиб ўтиб, саҳнага чиққандай бўлганди.

Кўзига мухташам кўринган, аслида бир қаватлик узун иморат қаршисида ушалмаган орзу алаמידан изтироб чекиб паришонҳол турганида кимдир хирқироқ товушда:

— Касса соат ўн иккида очилади,— деб қолди.

Соттихон чўчиб тушди. Юмалоқ кўзойнак ортидан иккита кўз ўзига қадалиб турган экан. Эшик қачон ва қандай очилганини пайқамабди.

Соттихон келишининг сабабини айтди. Юмалоқ кўзойнаклик киши эшикни каттароқ очиб:

— Репетиция бор. Келиб қолишади,— деди-да, уни ичкарига таклиф қилди. Қандай киради, вой? Соттихонни театрининг сир-салобати босди. Ташқарида кута қолади. У бош чайқаб нари кетди.

Хиёбон кимсасиз, фақат чумчуқлар чирқиллашиб шохдан-шоҳга учиб кўнади. Сув сениб супурилган йўлаклардан намхуш бир ҳид анқийди. Бу ердаги сокинлик, айниқса анави кўзойнаклик кишининг муомаласи Соттихонга осойишталик бағишлагандай эди. У ўзини қўлга олган, ҳаяжони босилган, ҳатто кутишдан зерика бошлаган ҳам эди. Театр биноси атрофидан неча марта айланди. Ишга ўрганган одамга бекорчилик ярашмас экан, чоғи. Катта кўчадан ўтаётганлар ҳам унга қараб-қараб қўйишаётгандай эди. Ана, иккита бола шу томонга қайрилди. Безорилардан бўлмасин яна?! Соттихон уларга рўбарў келишдан кўрқиб марказий йўлкани тарқ этди. Аммо ўртадаги кўкаламзорни кесиб, чеккадаги йўлкага чиқишга ҳали ургурмаган ҳам эдики, у пайдо бўлди. Соттихон ҳам уят, ҳам кўрқув — омихта ҳислар тугёнида ўзини панага олиш учун жой қидириб, кўзлари олазарақ тўхтаб қолганида у ҳам кўрди. Назарида ажабланди. У ҳам тўхтади. Султон Муродов катта кўча томондан келаётган экан. Негадир орқа ўгириб туриб қолди. Ҳа, кетидан келаётган кўйлаги тиззасидан баланд бўйдоргина қизалоқ билан башанггина кийинган, сочлари ироқи дўпписига чамбарак қилинган аёлни гавдаси билан тўсган экан. У новвот ранг жужунча кителининг енгини салгина кўтариб, қўл соатига кўз ташлади шекилли:

— Бозорни ўзларинг қилаверинглар,— деди.

Аёл атрофдагиларнинг диққати уларда эканини унутмагани ҳолда эркалангандай бош чайқади. Султон Муродов эътирозга ўрин қолдирмай:

— Вақтим йўқ! — деди. Унинг товуши шу ердан ҳам аниқ эшитилиб турар эди. — Ренетицияга кечикаман.

Аёл Султон Муродов қистирган қўлидаги пулга кўнгли тўлмагандай қараб қўйди-ю, ишдамэди. Шахт билан қайрилиб жўнаб кетди. Қизча эса ниманингдир илинигида Султон Муродов теварагида ўралашарди. У кўкрак чўнтагини яна ковлаштираётиб, кўкаламзор майдон томонга ўғринча назар ташлади.

Соттихон унинг бутун хатти-ҳаракатлари, гап-сўзларини кўриб-эшитиб турибди. Ёш бола бўлса эканки, нега бундай қилаётганини фаҳмламаса! Ана, қизча дадаси кўлига тутқазган майда чақани қисмлаганча чопиб кетди. Аясига етди. Тиззасидан келмайдиган енгсиз қизил кўйлагини-ю, сочларига кўнган каттакоп оқ капалакдай лентаси ниҳоят кўринмай қолди. Қизалоқ кетидан маҳлиё бўлиб қараб турган Соттихон хўрсиниб кўйиб жойидан жилди. Уни аллақандай гуноҳкорлик ҳисси эзаётгандай эди. Юраги ачишади. Соттихон йўлкага энди чиққан ҳам эдики:

— Салом бердик! — деган жарангдор товуш қулогининг таггинасида шангиллади.

Бошини кўтарса, Султон Муродов. Рўпарасида илжайиб турибди. У бурунгидан анча йўгон тортган, сочлари силлиқ таралган. Артистона ҳаракатларини ҳисобга олмаганда кўриниши каттароқ идора бошлиғига ўхшаб кетади. Султон Муродов худди қучоқлашиб кўришадигандай бир қиёфада яқинлашаётиб сирли шивирлади:

— Дийдорингизга етадиган кун бор экан-а, жонон. Унинг башарасидан наҳс ёғилаётгандай эди. Соттихон тутқич бермай ижирганиб кетига тисарилди. У катта кўча томонга гоҳ елиб, гоҳ юриб бораётиб сўкинди:

— Мунофиқ!

Соттихон ҳовлиларига етганидагина қадамини секинлатди. Айвонга кўтарилганида ҳам ҳовридан тушмаган — кўзида нафрат, мийиғида киноя ўйнарди:

— Томоша тамом, — дея ўзича сўзланди у.

Шу заҳоти миясига қўққисдан келган бир фикрдан ялт этиб тахмон ёнидаги тоқчага боқди. У ерда қалингина дафтар ётарди. Соттихон қўлига олди. Шатир-шутур варақлади. Бунга одатда ўзи севган кўшиқларини ёзиб қўярди. У варақлаётиб тоза бетга етганида тўхтади:

— Майли, била қолсин, — дея шивирлади аллақандай қатъият билан. — Ҳаммаси-ҳаммасини ёзаман!

У қалам топиб кўрпачага ўтирганида ўйланиб қолди.

Миралим ҳам ўзи Наманганда бўлса-да, хаёли Маргилонда эди.

Меҳмонхона эшигини аста очиб, бир қўлида чойнак, бошқа қўлида иккита пиёла билан ичкари кириб келган мезбон Солижон ака пойгакдаги кўрпачага чўккалади.

— Хомуш кўринасиз, уста? — деди Миралимга меҳрибонлик билан боқиб.

Миралим шифтдаги помидордай қизарган хира лампочкага кўз қирини ташлади. Унинг бу ҳаракатини ўзича тушунган Солижон ака:

— Шунисигаям шукр, — деб қўйди. — Бутун уруш йиллари қоронгида ўтирганмиз, уста. Улашди-ку, энди секин-аста кучаяр.

— Айтганингиз келсин, — Миралим жилмайди.

«Сизнинг чирогингиз-ку, ёришар, менинг кўнглимчи?» — деди у ичида ва билинар-билинмас хўрсиниб қўйди.

Солижон ака соқолига оқ оралаган ёши улуг киши бўлса-да, қўли кўксида, иззат-икромни куюқ. Унинг айтишига қараганда, Миралимни орқаваротдан танир, «ихлоси баланд» эмиш. Бу иқрори қуруқ сўз эмаслигини амалда исботлашни истадими, қайдам, Маргилондан келган кунийёқ, қўярда-қўймай уйига олиб кетди. Шундан бери эшикдан кираверишдаги меҳмонхонасини Миралимга ётоқхона қилиб берган. Очиқ кўнгили, саховатли киши. Таги наманганлик. Ота-бобоси билан косиб ўтган. Бобоси бўзчи экан. Дадаси пилла пишириш, ипак ўраш, тўқиш — вобасталикни касб этибди. У аврбандчи, ҳозир аврбандчилар бригадасига бошлиқ, уста экан. Кечқурунлар мана шундай: «Манзур тутсангиз, уста, суҳбатингизга муштоқман», — деб кириб келади.

— Каминангиз уста кўрмаган шогирдлардан, — деб қўлини кўксига қўйди у чой узата туриб. — Анчадан бери авр боғлайман. «Авр» форсча «булут», «банд» «боғлаш» деб тушунтириб берган эдилар бир форсигўй домла. Бироқ бизнинг касбимиз нечук «аврбанд», хануз ақлим етмайди. Агар манзур тутсангиз, уста... — камтарона жилмайди Солижон ака, — малол келмаса...

— Й-ў-йўқ, малол к-к-келмайди, — деди Миралим бир оз қизариб.

У Солижон аканинг самимийлигига имони комил. Фақат ортиқ даражада эҳтиром қилишларидан уялади.

— Б-баҳор фасли экан, — деб ривоятга киришди Миралим. Бироқ у сўз бошлашга бошлаб қўйиб: «Бу дудук тилим билан узундан-узоқ ривоятни қандай тугатаман?»

Солижон акани қийнаб қўймасмиганман?» деб иккила-
ниб қолди. Кейин таваккал қилди. — М-м-момақалди-
роқ... — у яшип қандай чақнаганини қўл ҳаракати би-
лан кўрсатди. — Ёмғир... Б-бобсмизнинг б-бобоси уста-
хонадан б-бундай бош чиқариб қ-қ-қарасалар... с-сел.
Б-бирок шу захоти кун чиқибди. Бу-булутлар с-с-сузиб
юрган эмиш. Б-бобомиз яна ус-стахонага кириб к-кетиб-
дилар. Қ-қ-қўйингки, шу ўтиришларида б-биринчи бор
қ-қора хонаки атлас нуҳасини яратган эканлар. П-пир
лари кўриб бир атласга, б-б-бир осмонга қ-қарармиш.
«Б-бу, асл аврб-бандчи!» д-деб хитоб қ-қилибди. — Мира-
лимнинг пиёла ушлаган қўли ҳаяжонини сездириб аста
титрар эди. — Б-булутларни т-тўқиган ипаклигинга
банд этибсан, деб қ-қойил қолган экан!

— Шоир одам экан пирлари! — Солижон ака кўп
мириққан одамдай бош чайқайди.

У ярим кечагача хангомалашиб, чиқиб кетаётганида:
— Бобонгизнинг арвоҳи ёр бўлсин... — дея дуо қилди.

Эрталаб Миралим ишга отланаётганида эшик тақил-
лади. Солижон ака экан. Конверт тутқазди. Тубсиз зим-
зиё қалб қўли чайқалиб кетгандай туюлди Миралимга.
Дарҳод очиб ўқиди. Соттихондан. Боши айлангандай
бўлди. Миралим кўзини юмди.

— Тинчликми?

Солижон аканинг хавотир олаётганини пайқаб, Ми-
ралим кулимеиради. У очилиб завқ билан ишлади шу
кунни. Кайфиятидаги бу ўзгариш атрофдагилар назари-
дан четда қолмади: устанинг мийиғидаги табассумига
қаҳқаҳа билан жавоб қайтаришарди аврбандчилар. Шун-
гами, Миралимнинг қора хонатласга мўлжаллаб тандага
чизган сурати ва шогирдлар билан боғлаган банди
жуда нозик чиқди. (Кейинча унинг бу иши янги нуҳса
саналди.) «Майда тароқ» деб ном ҳам беришди.

Миралим ишдан кейин ҳужрасига қайтишни нетама-
ди. Кўнгли сайри боғ қўмсади.

— Истироҳат боғи дарвозасидан кирганида бошқа
иқлим, бошқа минтақага келиб қолгандай сезди ўзини.
Темир панжарали девор ортида машиналар тутунига
омихта чанг, қизиган асфальт ховури кишини доҳас қи-
лади. Бу ерда эса қулоч етмас азим чинорлар соя сол-
ган кўм-кўк қўлдан эган шабададан баданинг яйрай-
ди. Қўл лабига қўнган кўғирчоқдай қаҳвахона, сериш-
ва жононадай ўзи томон имлаб чорлайди. Миралим
чойхонага қайрилди. Чойхона ҳам чакки эмас. Оқ яктак-
ли, ялангтўш шинаванда ўзбекнинг худди ўзи. Йўқ, уни

чанқоқ қийнаётганди, деб бўлмайти. Шунчаки кўнгли тортди. У сув устига қурилган чорпояга бориб ўтирди. Соявур эди бу пайт кўл. Одатда кундуз кунлари завқ-шавқларини ичларига сиғдиролмаи шовқин-сурон билан чўмилувчи болалар йўқ. Фақат ёлғиз қайиқ шундай чорпоя тагидан сузиб ўтди-ю, кун ботишдаги орол ортига яширинди. Лекин қўш эшакнинг сувга чили-чили теккани анчагача эшитилиб турди.

Гулзорларда гирдоб урган, сув бетида салқин тортган шабада елар, гоҳо Миралимнинг намчил тўшини сийпалар. Шунда у сархуш бўлиб, сиқик кўкси бир кўтарилиб тушар эди.

Самоварчи қўйиб кетган кўк чойдан қуйиб хўплади. У беихтиёр ух тортди. Халигина кўтарилган кўкси букчайди. Эрталаб теккан хат қанотида қувонч келтирган эди. Кетидан иккиланишлар, ҳар хил ўйлар бошланди. Танийди. Соттихоннинг қўли. Бироқ сидқидилдан ёзилганмикан? Ҳай, ишончи комил эмас. Бировларнинг қистови билан зўрма-зўраки ёзилмаганмикан? Ўй-шубҳа чехрасига кўлапка ташлади. Миралимнинг шикаста дили ундаги ҳар бир ҳарф, ҳар бир сўздан самимият изини қидиранди.

«...Айб мендан ўтди, кечиринг. Сочи узун, ақли калталардандурман. Бироқ сиз йигит киши бўла туриб қачонгача оғзингизга талқон солиб юрасиз? Бундан кўра ургангиз, сўкканингиз афзалроқ мен учун! Ортиқ чидай олмаيمان. Сизга айтадиган сўзларим бор. Ё у ёқлиқ қилинг, ё буёқлик. Тез келинг.

Яна бир гап: урушгача ўзингиз раҳбарлик қилган музика тўгараги қайта тикланипти. Комсомол комитети тўгаракни бошқаришни зиммангизга юклади.

Йўлингизга мунтазирмиз...»

— «Сафарингиз қачон қарийди?» деб савол қўйиб тугатибди х-х-хатини, — Миралим ўзича пичирлади.

Кўни бўйи қўли ишда-ку, хаёли Соттихонда бўлди. Ялпоқ тош отиб «лаббай» ўйнаб юрган чоғларидаги кичкина Сотти: «Ривожия» да юраги муҳаббат ўтидан ёниб, тўгаракда бирга қуйлаб, бирга ўйнаб юрган чоғларидаги қирқ кокилли Соттихон, кўзида лим-лим ёш «кутаман» дея аҳди паймон билан қузатиб қолган маъшуқа... Ўзи вагон эшиги олдида-ку, у пастда. Поезд юрган. У ҳам ёнма-ён, майда қадам ташлаб йўрғалайди. Ялангбош, қўлида қизил гулдор дурраси, силкита-силкита югуради...

Узоқ Дон дашти кўз ўнгига келди: умридаги энг қахрамонона, энг фожий дақиқалар эсига тушди. Қур-

шовда қолган Паулюс армиясини қутқариш учун Сталинградга шошиляётган мото-механикалашган немис кўшинларининг йўлини у ўз қисми билан худди Дон даштида тўсган эди. Жанг қилиб бораётган солдат салгина тўхтади-ми, дарҳол ерга ётади-ю, ундан гўё куч олади. Кейин титқилашга тушади. Дайди ўқдан жонини асраш учун солдат ерга маҳкамроқ ёнишсади, ўзига пана жой — оқон қовлайди. Ёв ҳамласини баҳамжихат қайтариш учун бири бирига йўл очади, ниқоблайди. Ўқ-оқов пурқанига қодир, кириндай сернайза айланма мудофаа истеҳкоми яратади. У бу билан ҳам кифояланмайди. Вақт имкон берса китир-қитир қовлаб, ер бағрига кириб бораверади. Яланг жанг майдонида солдат жонини асрайдиган ягона паноҳ она-Ер, мадаққори ҳам муқаддас замин. Башарти жони узилса ҳам уни она-Ер ўз кучоғига олади. Зероки, кексалар одамнинг жиёми тушроқдан, дейдилар. Инсон боласи тириклигинда тушроққа ёнишиб-қоришиб, тушроқ билан олишиб ўтади. Бир нарча ер учун жонини фидо қилади ҳатто! Ўлганида ҳам тушроқ билан қовушади ва тушроққа айланиб кетади.

— Т-т-туни билан...

Кечалари траншея қовлаб, землянка қурганлари, сапёрлар олдинда эмақлаб юриб мина кўмиб, бутун-бутун миналашган ихота майдонлари ҳосил қилганлари бари кўз ўнгиди. Қор. Изгирин. Бир умр эсидан чиқмас. Худди ўша... ўша Дон даштида тонг палласи ер-кўк ларзага келган. Ҳатто қор ҳам ёнган. Сен-саноқсиз душман танклари ўт-қўрғошин пурқаб, тикка бостириб кела бошлаган. Танклар ортида эса автоматчилар. «Пиёдаларга қарата ўт оч!» — дея команда беради рота командири. Милтиқлар шақиллайди. Пулемётлар тариллайди. Мино-мётлару тўнлар гумбурлайди. Кимдир инграйди. Кимдир гурсиллаб қулайди. Қулоқлар шовқин-сурондан битган. Ҳамма ёқни тутун босган. Тутундан томоқ қичишади. Кўз қанчалик ачишмасин қаршингдаги ёвга шиғаб тикиласан. Бармогинг эса тепкида. Ана шундай арасотда гўё вулқон отилгандай кучли ҳаво тўлқини уни оқондан узди-ю, орқадаги землянкага улоқтирди. Ҳушига келганида қоп-қоронғи зулматда ётганини пайқайди. Қўли қаёқда, оёғи қаёқда — билмайди. Умуман қўл-оёғи бутунми? Ҳеч нарсани сезмайди. Гарданигача тушроқ тағида. Юз-кўзини бошидаги каскаси тўсган. Худди бир гўр. Бўғилиб бораётибди. Халқуми чийиллайди. Ҳаво етишмайди. Ҳаво! Ҳаво!

У иккинчи бор кўзини очганида ўзини оппоқ кийим-

даги кишилар орасида кўрди. Бу ердан уруш наъраси эшитилмас, сокин эди. Деразадан куёш кулиб боқади. Қиш ўтиб, баҳор бошлангандай эди, чоғи.

Кейин билса, Миралимлар ротаси жанг билан илгарилаб кетибди. Орқадан етказиб келтирилган ўликларни дафн этиб, қурол-ағжомларни йиғадиган махсус трофей командаси одам инграшини эшитиб қолиб уни қутқариб, санитария қисмига жўнатибди. У ана шундай тасодиф орқасида омон қолади. Бир йилдан кўпроқ госпиталма-госпиталь кўчиб юриб даволанади. Землянка харилари эзган, синдирган суяклари, яралари битади. Фалаж бўлган оёқ-қўлига жон киради. Тили қийналиб бўлса-да, калимага келади. Ва ниҳоят тугилиб ўсган ватани Маргилонга қайтади. Ковакқайрағоч маҳалласидаги ҳовлиларига соғиниб, ҳовлиқиб етиб келса... — Миралим изтироб ичида аста чайқалар эди. — Оқопларда, ҳатто госпиталда ҳам хаёли билан яшаган Соттихон эса... Миралим бармоқлари билан чаккаларини аста ишқалар экан, кўзини юмди. Маргилонга қорахат, анчадан кейин ўлдига чиқарилган Миралим... йўқ, унинг соясигина келди. Яримжон, биринчи даражали уруш инвалиди. Бунинг устига қалбида қалашиб ётган ошиқона ҳисларини тўғри талқин этолмайдиган дудуқ! Кимга керак бундай Миралим? Фақат унга раҳми келганидан, ачинганидан ёзмаганими-кан бу хатни?

Ҳа, Соттихон дуркун. Хусни жамоли беками кўст. Буни Миралим яхши билади. Ўзини қанчалик овлоқ тутмасин, унинг муҳаббати билан сеҳрланган — оҳанра-бодай ўзига тортади.

Мана, уйдан чиқиб кетганига ярим ойча бўлди. Наманган шоҳи атлас корхонасига пайтида таклиф қилишди. Ундан мезбонлар кўп нарса кутишаётганга ўхшайди. Лекин ҳали-ҳозирча изланиш билан овора, уларнинг ишончини оқлаб, бирор янги нусха яратганича йўқ. Маълум ва машхур эски нусхага назира бағишлашдан нари ўтмади. Қора хонатласнинг тароғини майдалаштирди холос. Шунга ҳам бошлари кўкка етди.

Тўнқариғлиқ чойнак қоңқоғига чой ҳақини ташлаб, ўрнидан турганида чойхонани қанотлари остига олган улкан чинор учуда юлдуз милтирар эди.

У кўл ёқалаб бориб марказий хиёбонга ўтди. Бу ер гавжум. Боғ сайрига келганларнинг кўпчилиги ёш йигит-қизлар. Озода, оппоқ, гулгун, кўчали кийимда. Лабларида ханда, кўзларида ўт. Миралим улар орасида кийим-кечаги, ранг-рўйи билан ҳам ажралиб турганини пайқаб,

ўзини ноқулай сездди. Ишдан чиқибок келаверган эди-да!

Хилват, чироги камроқ йўлакка бурилди. Бир оз юргач, икки четдаги дарахтлар тугаб, гулзор бошланди. Тўғри, Миралим гулзорга яқинлашаётганини анча бериданоқ сезганди: атиргулларнинг хушбўй иси тобора кишини маст қилгудек анқимоқда эди. Мана, бир марта бўлган кишини умрбод мафтун этган, таърифини эшитганлар эса орзу қилган машҳур Наманган гулбоғи! Бу ерда фақат қалб қулоғи-ла эшитиладиган гулбарглар тебранишидан чиққан жозибали бир оҳанг аста тўлқинланади. Йўқ, гўё гуллар қаҳқаҳаси янграётгандай эди бу ерда. Оламда неча хил ранг бўлса, бари бу ерда: оқ қизил билан баҳелашади, сариқ эса зангори билан — кишининг кўзини ўйнатади. Миралим ташвишларни бир оз унутиб, бу бўёқлар тўлқини, бу ранглар рақси қаршисида мастона чайқала-чайқала тўхтади. У гоҳ энкаяр, гоҳ чўнкаяр. Ғунчаларнинг ажиб чиройига маҳлиё бўлиб узоқ туриб қоларди. Уларга аста қўл тегизгиси, силаб-сийпалагиси, юзини қўйиб эркалагиси келади. Аммо оғиз жуфтлаган ғунчалар шу қадар нафис ва нозик эдики, агар қўл тегизса, улар озор тортадигандай туюлади Миралимга.

У қайтадан ёш бола бўлиб қолгандай эди бу пайт. Йўқ, тўғрироғи, бу жаннат гулшанининг тароватидан ақли лол, ифор ҳидидан маст эди. Гўё қиқир-қиқир кулаётган гулларга кўз қисиб, нималардир дея гувранди. Миралим қош-қовоғини чимириброқ ҳазиллашгандай кулимсираб, баъзан лабини чўччайтириб, хуштак чалиб қўярди.

Миралим қаддини ростлади. Бир-бир босиб гулзорни айланишга киришди. Икки қўли шимининг чўнтагида. Тринка камзулининг тугмалари ечиқ, кўйлагининг ёқаси очиқ. Аста хуштак чалади. Хуштак чалади-ю, аллақандай шўх куйни куйлайди. Дуч келиб қолган битта-яримта жуфтлар унга хавфсирагандай қараб қўйишади-да, четлаб ўтишади. Миралим уларни пайқамасди. Икки кўзи гулларда. Пушти, гулнор, оқу қизил рангларда. Қўл эса чўнтақда. Ўз ҳолига аста хуштак чалади ва хуштагига ҳамоҳанг қадам ташлайди. У қўққисдан тўхтади. Лабидаги куй поёнига етмай тинди.

— Ё, қудратингдан! — деди энтикиб.

Рўпарасидаги бир пайкалда нуқул намозшомгул. Гуркираб очилиб-сочилиб ётарди. Ҳиди-чи, унинг ҳиди!

Юрагида ёлқин ялт этди. Аллақандай ички ҳарорат вужудини жимирлатиб ўтди: тасавурида бўлажак янги нусха атлас ял-ял яшнаб кетди.

Ғира-шира шом қоронғисида намозшомгул шохлари

қора рангда, кўнғирокдай гуллари гўё қизил-пушти ёгду сочаётган сон-саноксиз майда-майда шамчироклардай парнирар эди. Кўнғирокдеккина гулларнинг ўртасида позик қўшалок чағг шокиласи электр дампочканинг позик сим яллигидай заррин төвланарди. Теварақда эса беқийс муаттар ҳаво.

Миралимнинг кўзи қуралай тортиб мастона жавдирар, боши ҳам андак айланаётгандай эди. Дарҳақиқат, маст эди. Мана шу ифер ҳаводан шимира-шимира маст бўлганди у.

Шу кечаси муҳаббат тўрига илинган ошиқдай тонг отар тўлганиб чиқди. Миралимни ижод тўлғоғи бедор қилган эди.

У ўрнидан турганида ҳам, Наманган шоҳи-атлас қорхонаси дарвозасидан кираётганида ҳам, аврбанд устaxonасида тандани дўконга таранг тортиб, қўлида мўйқалам, хаёлидаги суратни инак лувитларга чизаётганида ҳам юрагидаги ҳаприқиш, вужудидаги шу ширин титроқ уни тарк этмади.

УНИНЧИ БОБ

Сайлихон эшикни очганида ҳовли этагида турган Ғанишерга кўзи тушди. Ўгли одатда чошиб келарди. Бу сафар негадир кетига қайрилди-ю, омборхонага кириб кетди.

Мийиғида кулди: «Ғанишер дадаси бошлаган ишни охирига етказмоқчи, — деб кўнглидан ўтказди у. — Ниятинга ет». Қалбида уйғонган илиқ меҳр жунбишга келди.

Дарҳақиқат, омборхона ўртасидаги устунда Жалолхоннинг усталар лаҳжасида «ром» деб аталадиган дастгоҳга киритган илк янгилigidан намуна — пўлат пружина осиглиқ турибди. Илгари тандаларни тараш, оҳорлаш, салқи-таранглигини мослаш учун қўл дўконининг бош томонига оғир тош осиб қўйиларди. Жалолхон тош ўрнига пружина ўрнатди. У қўл кучи билан бажариладиган бу оғир жараённи механизациялаштириш устида бош қотираётган эди. Қорхонанинг орқа ҳовлисидаги эски-туски усқуналар гарамини ковлаштириб, аллақандай нарсаларни териб оларди. Уларни темирчиликда қиздириб эгар, букар, кесар, ғалати шаклларга соларди. Кейин олиб келиб, мана шу омборхонада яшашга киришган янги дастгоҳи атрофида соатлар да-

вомида куйманар эди. Энди эгасиз қолган ўша дастгоҳга янги эга топилди — анчадан бери Ғанишер ўраланшади. Яша ҳам кетидан қолмайди. Чугур-чугур қилиб, нималарнидир сўрайди. Индамаса енгидан тортади. Ғанишер ҳозир ҳам ўша машғулоти билан жуда банддирки, онаси билан сўрашиш эсига ҳам келмай, омборхонага кириб кетди. «Бувинг ўргилсин, уста бўлган сендан!»

Сайлихон айвонга кўтарилиб туфлисини ечаётганида, ичкаридан Настя пешвоз чиқди. Унинг ранги ўзгандай эди. Негадир нуқул кўзини олиб қочар, ҳовли томонга зимдан қараб кўяр эди. «Ғанишер билан аразлашиб қолган», — деган хаёлга борди-да, Сайлихон бунга унчалик аҳамият бермади. Ичкари кирди. «Катта устанинг шогирди» Яша кўрпачада чалқанча тушиб ухлар эди. Ҳамма ёғи очиқ. Бир парчагина кўйлагини ҳам елкасига қадар турилиб қолган. Дўмбоқ, оппоқ.

Сайлихон Яшага суқланиб боқди. Осойишталикнинг шарофати-да, бу йил унга жир битди. Дон-дун, гўшт-ёғ ҳамон ўлчовлик. Яқинда сурон солиб ўтган уруш офати ҳар бир хонадонда ҳамон сезилиб турса-да, мева-чева мўл.

— Бир ҳовуч тут ё бир бош узумгаёқ қорни тўяди, — Сайлихон кўрпачани қайириб Яшанинг устига ёпаётганида ўзича сўзланди. — Бироқ, ҳамма ўзи билан ўзи овора. Бунга овқат бериш ҳойнаҳой эсларига ҳам келмагандир.

— Еган, — деди Настя.

Ғанишер қани-я? Сайлихон деразадан ҳовлига қаради. Йўқ. Қоронғи тушибди. «Омборхонада нима қилади шу пайтда?»

— Уришдингларми?

Настя қовоғини солди.

Сайлихон ортиқ қистамади. Айтмаса айтмас. Шундоқ ҳам маълум. У Настяга кўз қирини ташлаб, беихтиёр бир нимани эслади. Вокзалдан олиб келганида ҳам Настя мана шундай қовоғи солиқ, эшикдан киргану ерга қараганча тураверган. Шунда Ғанишер яқин келиб кўлидан халтасини олмоқчи бўлганди. «Тегма!» — деб чийиллаб, Настя халтасини кўкрагига босган эди. У ўринда ҳам халтасини қучоқлаганча ётган. Очиб қараса, ичида уч бурда нон, уч чақмоқ қанд — опаси, ўзи ва Яшанинг йўл паёғи бор экан, шундай. Унинг урушдан илашган мушук феъли бор: яхши қиз бўлиб юради-да, бирдан айниб қолади. Рўпарасидаги болани ё тишлайди, ё таталайди. Ғанишер Настянинг тишими, тирноғи теккан жойини кў-

рио қолишлариданоқ кўрқиб, одатдагидай, қочиб юргандир?

Сайлихон бир хўрсиниб қўйиб, айвондан ҳовлига тушди. Учоқ бошида пайнаслаб, гугуртни топди. Хаёл билан бўлиб нега бу ерга киргани, нега гугурт олганини сўри тагидан ўтиб, эшиги ланг очиқ қоп-қоронги омбор қаршисида тўхтаганидагина эслади:

У гугурт чақиб, энгашибгина ичкари кирди. Шунда илк бор отнинг калласидай қизғиш тошга назари тушди. У ўртадаги устун тагида ётар эди. «Жалолхон қўйган жойда...» Нега олиб келган, нимага зарур келди — бундан беҳабар. Аммо Сайлихон бир нарсани аниқ билади: илгари бу тош унинг ошди-қўшди дастгоҳининг бош томонида осиглиқ турарди. Танданинг салқи-тараңлигини мословчи мослама эди. Жалолхон уни пружина билан алмаштирди-да, бу зил-замбил нарсани шунча жойдан кўтариб келиб, шу ерга қўйди. (Қизиқ одатлари бор эди!) Мана неча йилдирки бу тош у қўйган жойда турибди. Фақат унга Ганишергина тегади.

У ёққан гугурт чўп деярли тагигача ёниб ўчди. Бармогини сал куйдирди ҳам. Сайлихон яна гугурт чақди. Бироқ буниси ёнди-ю, ўчди. Шунда каттакоп темир чарх ортидан бир жуфт чўг ялт этгандай бўлди. Сайлихон аниқ кўрмаса-да, бу муқаррар писиб ўтирган Ганишер эканини пайқади. Ўгли томонга қадамини бемўлжал қўйдими, ўртадаги устунга елкаси билан туртиниб кетди. «Бу қандай гурбат!» — жаҳли чиқди. Аммо у ўзини босиб, ҳазиллашгандай гап отди:

— Бекинмачоқ ўйнайдиган жойни хўп топган экансиз, ўғлим!

Сайлихон омборхонадан чиққанида Ганишер судралиб бўлса-да, кетидан келаётганини дил қулоғи билан эшитди. У андак енгил тортиб:

— Э, худо, — дея энтикди.

Ганишердаги бундай инжиқлик қолиб кетар, деб ўйлаганди. Бироқ сўнги пайтда маҳаллада ўглини тийиб қўйишни талаб қилиб келувчилар кўпайди. Ганишер ўртоқлари билан тупна-тузук ўйнаб юрибоқ лаҳзада терс бўлиб қолаверар эди. У шундай ён қўшинининг боласини уриб, лабини шиширибди. Онаси етаклаб кириб тоза вайсади:

— Хой, Сайлиниса, қанақа бола ўстиряпсиз? Ўтган ҳафта ану Ҳафиззи кўзини кўкартирувди. Бугун мана, ўғлимни уриб, оғзи-бурнини қора қон қилди. Сиз ўғил тарбияламапсиз, бир... бир...

У ёғини айтмаса ҳам нима демоқчи экани маълум! Сайлихон куйиб кетди. Оғиз-бурни қора қон бўлмагани кўриниб турса-да, кўшниси ҳақ: ўглининг лаби шишган, юзи тимдаланган. Оила отасиз бўлгандан кейин оғзига кучи етмаган баъзи кўшнилари яхши-ёмон гап қилишади. Бу болаларнинг қулогига етади. Улар кўчага кўтариб чиқишади. Ҳа, сезади. Ғанишернинг гашига текканки уришган. Бекордан-бекорга уришмагандир. Йўқ, Ғанишерни оқламоқчи эмас, аксинча, хафа, ташвишланади. Илгарилари ишдан қайтганида ўгли муюлишда, гоҳ эшик олдида қарши олар, куни билан йиғилиб қолган гапларини айтар, ҳатто ўринга кирганида ҳам бир оғиз сўзини эшитишга муштоқ каби полапондай чуғурлай-чуғурлай уйкуга кетарди. Энди эса терс. Қўйнида тоши бордай ола қарайди.

«Қатта бўлиб қолди»,— дея ўғлини беихтиёр оқлашга уриниб кўради Сайлихон. Лекин барибир кўнглини гаш қилган губер бу билан кўтарилиб кетмади.

— Қани айтишлар-чи, нимадан жанжал чиқди?

Сайлихон ичкари киргач, Ғанишер билан Настяни қамти қўйиб қозилик қилишга тушди.

— Кетамиз деяпти,— Ғанишер бошини кўтармай тўнғиллади.

— Йўқ, ундоқмас! Дадам бизни олиб кетса керак дедим! — бу ёқдан туриб Настя чийиллади.

— Секинроқ. Бақирманглар, қулогим қар эмас.

— Нимага кетар экансан? Бувимдан сўрадингми, десам, «Нимага сўрар эканмиз?» дейди. Бувимдан бесўроқ ҳеч қайққа кетмайсилар, десам, «Бувинг командирми?» дейди-я!

Сайлихон кулди: «Жудаям қизиқ-а, булар? Қозилик қилиб қандай ҳукм чиқарсин?»

У Настяга қаради, бошига аста кафтини қўйди:

— Шундоқ дедингми?

Настя ишдамай ерга қараганча тураверди.

— ...Ким бўпти, десам. «Просто тетя Соня!» дейди,— Ғанишернинг овози титраб кетди.

«Просто тетя Соня!» — дея пичирлади Сайлихон қоронги бурчакка тикилганча. Кўнгли оғриди. Ғанишернинг, ҳали кўп нарсага фаҳми етавермайдиган, мурғак Ғанишернинг бу гапни эшитганида қандай аҳволга тушганини ҳозирги туришига қараб ўзича тасаввур этди. Бироқ ўйлаб қараганда у Настя билан Яшага шунчаки хола бўлмай, ким? Она ўрнини ҳеч ким боса олмайди. Яхшиям оталари тирик экан.

Аталами, арпа нон — топганини оғизларига тутиб, бир мўйини ҳам кам қилмай оғир уруш йилларидан эсон-омон олиб чикди-ку. Майли, отасига буюрсин булар. Эҳ, тентак! — Сайлихон ҳамон қовоқ-тумшугини осилтирганча турган Ганишерни бағрига тортди. — Онасини мутлақ ҳоким деб билган тентак бола! Настянинг отасининг дарағи чиққанда булардан худди айрилиб қолаётгандай галати бир аҳволга тушган эди. Меҳнати сингмаганми, бир оз алам қилар экан кишига. Энди, йўқ, эти ўлди шекилли, ўзини анча тутиб олди. Отасига буюрсин булар. Фақат «тете Соня»ни унутишмаса бўлгани.

— Дадаси нима деса шу: хоҳласа кетишади. Хоҳласа қолишади. — Сайлихон Ганишер билан Настяни бир-бирига қараб итарди. — Қани, ярашинглар-чи. Қўлингги бер. Ҳа, мундоғ бўпти иш деган!

Шу билан Ганишер ва Настя ўртасида аҳиллик қайта тикланди. Наники иккови, бутун Узунҳовуз маҳалласидаги болалар ўртасида эски гиналар ўртадан кўтарилиб, иноқлик қарор топди. Улар жуда узоқдан келаётган Яша билан Настянинг дадасини кута бошлашди. Гоҳ у ҳовлида, гоҳ бу ҳовлида, кўпинча ҳовуз бўйида тўпланишди. Бўлажак учрашув тўғрисида чугурлаша кетишади.

— Даданг энди сизларни олиб кеталар-да, а? — деб сўрайди қўшни болалардан бири.

Настя жиддий қиёфада бош иргайди. Шунда унинг тилларанг сочи силкиниб, юз-кўзини тўсади. Настя панжалари билан сочини қулоқлари орқасига қистиради. Атрофидагиларга у бошқача кўриниб кетади. Қаттиқ қимтилган юпқа лаблари-ю, чуваккина чехраси, кўм-кўк, айни пайтда такаббур кўзлари, ҳатто тиззасигача яланг теша сопидай оёқларигача, уларнинг назарида чиройли эди.

— Ҳи-и, кетамиз, — катталардай ганга аралашади Яков.

Болалар энди Настядан кўзларини узиб, Яшага тикилишади. Улар Яшанинг шу ерда эканини илк бор пайқашади. Уни ўзларига тенг кўриб, бошқача ҳурмат билан, ҳатто ҳаваслари келгандай боқишади.

Ганишер хомуш эди. У йўгон қора тол тагида ўтириб, қўлига илинган ёнғоқдай кесакни ҳовузга отади. Сокин сув бети тебранади-ю, теваракка ҳалқа-ҳалқа тўлқин ўрмалай кетади.

Ганишердаги ҳолат бошқаларга ҳам юқади. Улар ҳам ҳовуз бўйига тизилиб ўтиришади.

Настя Яшага чимирилиб бир қараб қўйгач:

— Биз келиб турамыз, — дея ваъда берди болаларга.
— Хи-и, келамиз! — деб уни қувватлайди Яша.
— Алдамайсанми? — Ганишер Настяга ер остидан қараб қўяди.

— Яшин урсин агар алдасам! — Настя қасам ичади.
— Майли, яшин урса ура қолсин!

Яша қарганишга қараганиди-ку, лекин кўрқа-писа кўкка боқади. Қуюқ тол шохлари орасидан кўринаётган бир бўлак осмон булутсиз, мусаффо эди. Яша, тўгриси, момақалдиروقдан кўрқади. Кўкламги қасир-қусурлар ҳали эсида. Ҳовлидан уйга қочиб кирган, кўрпачага бурканиб ётиб олганди ўшанда.

— Ула ўлгунимча унутмайман!

Настянинг ўймоқдаккина оғзидан чиққан бу сўзлар Ганишерни ларзага солди. Орқаси чумоли ўрмалагандай жимирашди. У сакраб турди, теваракка қараб ниманидир қидирди. Кунгай девор тагидаги қовжираган янтоққа назари тушди. Чоғиб бориб, қўлида тикан билан қайтди.

— Илгари ботирлар мана бундай дўст тутинишган! — деди-ю, чап қўлининг бошмалдоғига шартта тикан санчди.

Унинг қўй кўзларида мардлик учқуни чақнади.

— Тиканма-а-асе, ханжар билан! Кинода шундоқ! — дея эътироз билдирди қўшни болалардан бири.

— Ханжаримиз йўқ-ку? — деди Ганишер.

— Ҳа, майли, бўлаверади, — Настя девор тагидаги янтоққа қараб чопди. Буни кўриб бошқа болалар ҳам эргашиди. Фақат Яшагина қўлларини орқасига яшириб, жавдираб турарди.

Настя аввал ўзининг бармоғидан қон чиқарди-да, тиканни шайлаб укасини чақирди:

— Кел!

Яков кўзини тикандан олмай кетига тисарилди.

— Кичкина-ку, ақли етмайди, — деди болалардан бири.

— Кичкинамасман! — тўнгиллади Яша ерга қараб.

Бу орада Настя пайтдан фойдаланди. Яша ҳатто бақиршишга ҳам улгуролмай қолди. Жажжигина бармоғининг учидан бир қатра қон питраб чиқди.

Болалар қонаган бармоқларини бир-бирига тегизиб, қўл бера кетишди.

Ганишер қаердадир ўқиган ушбу сирли сўзларни тилга олди:

— Қондош-жондош!

Болалар ҳам «қондош-жондош» дея қайтаришди.

Яша ҳам қўл бериб, кўзида ёш, «қонжўш-жонжўш», деди бурнини бир тортиб қўйиб.

Кун ботиб, қош қорайганда ҳам болалар ҳовуз бўйида эди. Фақат узоқ-яқиндан оналарими, опалари отларини атаб чақира бошлаганларидан кейингина тарқалишди.

Илгари ҳам маҳалла болалари тўпланишар эди-ю, аммо бунчалик аҳил бўлиб, бошлари бирикканини ҳеч ким билмайди. Аксинча, ҳазиллашиб турибоқ уришиб қолишар, кейин тарафқашлик бошланар эди. Гоҳо бунга катталар ҳам аралашиб, «Ҳазил — ҳазилнинг таги зил»га айланарди. Энди бўлса, йўқ, Ғанишернинг яқин-яқиндаги душманлари ҳам унинг уришқоқлигини эсларидан чиқарган, ҳаммалари дўст бўлиб кетишганди. Оқшом пайти албатта ҳовуз бўйига йиғилишар, бирга ўйнашар, бирорталарига кўмак зарур бўлса, ҳашарга қарашар, бир-биридан ажралиша олмай алламаҳалгача гурунглашиб ўтиришар эди. Уларга кўзи тушган ота-опалар: «Инсоф бераман деса ҳеч гап эмас экан!» — дея ичларида суюнишади.

Болалар мактабдан берилган уй вазифаларини бажариб-бажармаёқ ҳар бири ўз янгиликларини ўртоқларига тезроқ етказиш учун ҳовуз бўйига шошилишаётган эди. Шу пайт ҳаммага отнинг қашқасидай таниш ижроқўмининг «Эмка» машинаси гир этиб келиб, Ғанишерлар эшиғи олдида тўхтади. Ундан баланд бўйли ҳарбий, яна оқ жужунча кителли бир киши тушди. Буни биринчи бўлиб Ғанишер кўрди. Яша ҳовузда қоғоз кемасини суздириш билан банд. Настя эса шўн этиб тушиб кетмасин деб этагидан ушлаб турганди:

Машинада келганлар эшикни тақиллата бошлаганларида Ғанишер бу ёқдан туриб:

— Бувим уйда йўқлар! — деди.

Жужунча кителли киши қайрилиб қараб:

— Ана улар! — деди.

Ғанишер, ишлари бўлса керак, деб ўйлаб, олдиларига чопиб борди. Меҳмонлар эса теваляб қаёққадир боқишарди. Бу орада ҳовуз бўйидаги болалар ҳам етиб келиб, машинани ўраб олишди.

Ҳарбий киши негадир қўлини чўзганча олдинга талпинди. Чамаси, у трусичада юрган Яшани тутмоқчи эди, лекин Яша қочиб, машина ортига яширинди. «Ҳарбий кап-катта киши-ку, шунга қарамай йиғлар эди. Рост, кулиб туриб йиғларди. Катталарга ҳайронсан, ҳеч ким уришмасаям йиғлашади».

Ганишер унинг майор эканини погонидан билиб турибди. У умуман ҳар қандай ҳарбийни бир кўришда унвони қандайлигини шартта айтиб бера олади. Погонининг ўртасида битта чизик, устида битта юлдуз бўлса младший лейтенант, иккита чизик ўртасида каттароқ битта юлдуз бўлса майор...

— Даданг-ку, танимаяпсанми? — деди жужунча кителли киши жилмайиб.

Яша, эса ҳамон машина ортидан кап-катта кишининг йиғлашига ажаблангандай мўралаб турарди. Настя ҳам дадалаб додламади. Майор йўл ўртасида чўнқайиб қучоғини очганда у ётсирагандай қараб кўйди-да, бир-бир босиб олдига борди.

— Сен танигандирсан-а? — деб сўради майор.

Настя индамай бош ирғади.

— Исминни-чи?

— Ипполит Макарич, — деди Настя аста.

— Хайрият! — майор Настянинг юзини юзига босди. У ўзини тута олмай ҳиқилларди. Яшаникидай тиниқ ҳаворанг қўзларидан оқаётган ёш суякдор энгагига сирқиб тушганди. — Эсингдан чиқармабсан отангни. Йўқса...

Унга кўшилиб Ганишер ҳам бурнини тортиб кўйди: «Йўқса алам қилмайдими кишига? Урушда соғиниб қайтса-ю, уни ҳеч ким, ҳатто болалари ҳам танимаса!»

Жужунча кителдаги киши жилмайиб нималардир деди. Майорнинг кўлини сиқиб, анчагача кўйиб юбормай силкитиб турди. У болалар билан ҳам қўл бериб хайрлашди. Машина жўнаб кетгач, Настянинг дадаси Ипполит Макарович негадир ичкари кирмай, кўча эшик остонасига ўтирди. Юк халтасини оёқлари орасига, тахлоглиқ шинелини эса унинг устига кўйиб, паширос тутатди.

«Яхши бўлди-да, дадаларининг топилгани», — Ганишер киприкларидан ҳали нам аримаган Ипполит Макаровичга зимдан тикилганча ўйлар эди. Яша кичкиша. Ҳеч нарса билмайди. Тўмпанглаб чопиб юриверади. Настя ақлли. Ҳаммадан бекиниб йиглаб ўтирганини неча бор кўрган. «Қим уришди?» «Ҳеч ким», — дейди. «Унда нимага йиғлайсан?» «Ойим ўлди. Дадам бедарак кетди. Бизга қийин бўлди», — дейди. Кўп эсли қиз у. Мана, келди. Унинг айтишига қараганда, шу келишида кун чиқиш томондаги Порт-Артур деган шаҳардан қайтибди. Фашистларни тор-мор қилганларидан кейин узоқ Шарққа бориб, япон самурайларига қарши урушда ҳам қатнашибди. Кошкийди, мана шундай, ҳамманинг дадаси урушдан соғсаломат қайтса.

Ғанишер маъюс бўлиб қолди. Жалолхон унга ўғай ота экан. Яқинда билди буни. Лекин барибир яхши эди. Армияга чақирилиши олдида Май байрами намойишига чиққанлари кечагидай эсида. Бувиси ёшларида, эғнида сариқ турли атласдан кўйлак. Бошида оқ гижим рўмол. Ота-бола, бир хил — оқ жужунчадан шим, кўйлак кийишган. Бошларида ҳам янги дўппи. Минбардагиларни яхшилаб кўрасан, деб отаси уни елкасига миндириб олган. Вой-бўй, чунонам томоша бўлганки! Параднинг олдида артистлар ер тепиниб оёқ ўйинга тушишади денг. Карнай-сурнайлар вот-вот! Чилдирмалар така-тум. Қалта иштон, майкачап бўлиб олган физкультурачилар-чи! Бундақа аломат намойишни ҳеч қачон кўрмаган. Параддан кейин томошабоғга киришган. Чайнамай шимингу хўрозқанд — хоҳлаган нарчасини олиб берган эди отаси. Фақат мерожнийни кўп еб кўйган эканми, эртасига гиша бўгиллиб қолганди томоғи. Ана шундай, жуда яхши отаси бор эди. Ўғайлигига ҳеч ишонгиси келмайти.

Настя билан Яша дадасининг лоп этиб келиб қолиши Узунҳовуз маҳалласини ҳаяжонга солди. Тўғри, унинг қачон бўлмасин келишини билишар эди. Маҳалла активининг меҳмонни қандай кутиб олиш тўғрисида маслаҳат мажлиси ҳам бўлган. Сайлихон эса ўша таптанага болалари кийиб чиқадиган кийимларини ювиб, дазмоллаб тахт қилиб кўйган эди. Бари остин-устин бўлиб кетди.

Марғилонда кўкқисдан пайдо бўлган Ипполит Макарович болалар қуршовида ўтириб папирос тутатади: Қувонч ёшларидан йилтираган кўкимтир кўзларини қисиб кулимсрайди. Яша эса ўзига ҳадеб қарайверадиган бу ҳарбий кишидан қочади. Болаларнинг ортига бекиниб чет-четдан мўралайди.

Майор папирос қолдигини ташлади. Этигининг пошнаси билан эзгилади-да, ўрнидан турди. У ҳамон кулимсираганча, энли камаридан тугиб, гимнастержасини орқасига сирди. Шунда қабариб чиққан кўкрагида қатор тизилган орден ва медаллар колодкалари Ғанишерга худди ярқ этгандай туюлди. У кўзини пирпиратиб, пичирпичир санашга тушди: бир, икки, уч... Хўҳ-хў! Агар дадаси урушдан соғ қайтганида... Ичида бир нима кўкқисдан гупурди-ю, соққадай нарса ҳалқумига тикилди-қолди. «Эҳ, қанийди!» дея пичирлади ютиниб. Унинг кўксига ҳам орден, медаль колодкалари ана шундай товланиб турган бўларди.

— Ойнинг узоқда эмасми?

— Ипполит Макарович хаёлини бўлди. Ғанишер унинг саволини бориб хабар қилмайсанми, деган маънода тушунди. Чошиб кетаётганида кетидан болалар қичқиришди:

— Биз ҳам борамиз!

Олдинда Яшка. Ўртада майор бўйинтуруқдай ўраб бойланган шинели билан сафар халтаси елкасида, атрофида эса бутун маҳалла болалари чувиллашиб келишаётибди. Янига ялангоёқ, яланғоч, трусичан. Югурганида сарғиш сочи ял-ял елшинади. Болаларнинг сгзи қулогига. Шундай катта киши, фашистларнинг додига берган қахрамон улар билан кўчада бирга юрибди-я! Болалар гал бермай чуғурлашади. Ҳар бири майорнинг диққат-эътиборини қозониш пайида. У бўлса шикламайдига, таширган болага қараб бош ирғаб кўяди.

Ғанишер ўқиб ўлкаси тўлади. Яшка билан Настяга хаваси келади. Дадаси урушдан тирик қайтганида-ку, мана шундай... бир ёнида бувиси, бир ёнида ўзи, ўртала-рида дадаси кўчадан ўтишарди. Шунда кўни-кўшниллар жилмайиб салом беришар, қиз-келиндяклар тешик-тирқишлардан мўралашар, болалар бўлса, эҳ нимасини айтасан! Баридан бувиси жудаям кувониб қоларди.

Сайлихон Ипполит Макарович келганини эшитганида ханг-манг бўлиб қолди. У суюндими-кўрқдими ўзи ҳам билмайди. Лекин ичи узилгундек бўлиб: «Олиб кетар экан-да?» дея хаёлидан кечирди. Ва шу заҳоти кўзидан дув ёш қуюлди.

— Буви-и! — Ғанишер чимирилиб тескари қаради.

Сайлихон бошини кўтарди. Ха-я, меҳмонга пешвоз чиқини керак. Бироқ шу аҳволда қандай кўринади? У турмақланган сочи устидан ўраган нўхат гулли рўмолини ечиб қайта ўради. Унга хайрихоҳ ҳамкасбларининг қутлов ва Ғанишернинг етаги остида эшик томон юрди. Остонада Яшага дуч келди.

— Вой, шўрим! — дея юзини чимчилади.

Ялангоёқ, яланғош... Дадаси нима деб ўйлади экан? Кийинтиришмаяптиям. Сайлихон Ғанишерга таънали қараб кўйди. Яша эса этагидан тортиб, шоша-пиша нималарнидир чуғурлар эди. Сайлихон тушунди, албатта. Яша эшиклари олдига машина келиб тўхтагани, ундан икки киши тушгани, биттаси каттакон ҳарбий экани, у Соня холани қидириб шу ёққа келгани ҳақида ховлиқ-қанча хикоя қилмоқда эди.

Ҳовуз бўйидаги мажнунтол тагида болалар қуршовида турган Ипполит Макарович бариши кўрди. Бугун би-

ринчи бор кўриш насиб бўлган ўглининг (укинг ўз пушти камаридан дунёга келганига ҳеч шак-шубҳаси йўқ, чунки Яша қуйиб қўйгандай ўзига ўхшайди) ўз отаси билмаган тилда нималарнидир гапириб, келишгангина бир жувонга талшинганини; у бўлса худди туққан онасидай меҳр билан қўлига олганини, иссиғи йўқми дегандай ялаңг баданини найпаслаб чиққанини, кенг бурма кўйлагининг барига оёқларини ўраганини — ҳамма-ҳаммасини кўриб, ҳис этиб хайрон қолди: қони, дини, ҳатто миллати бўлак еттиёт бировнинг боласига нечук бунчалик ғамхўрлик?! Ипполит Макаровичнинг ақли бовар қилмас, сабабини англаш, тагига етиш учун пешвоз келаётган жувонга синчковлик билан тикилар, ундан кўз узмас эди. Хат ёза-ёза ахийри болаларининг дарганини тошганида уларни бирорта бефарзанд оила, ёки ўгли жангда ҳалок бўлиб тўрт девор ичида ёлғиз шумшайиб қолган кампир овуниш учун боққандир, деб ҳар хил хаёлларга борган эди. Аксига ёш, кўҳликкина аёл экан. Бунинг устига болалик, ишлик... Оғир уруш йиллари ўз ташвиши етмагандай онаси ўлиб етим қолган болаларни ҳам қаноғи остига олибди! Офарин!

Ипполит Макарович кўк кўз, оқ тагли болани бағрига босганча юпқа лаблари учиб, олиб келаётган бугдой ранг, нозик аёлнинг гоҳ мунг, гоҳ қувонч товланиб турган қора кўзлари билан кўзи тўқнашганда ўт, тутун, тўзон босган кураш майдонларида қотиб дагаллашган дийдаси ноғохон балқиб олдинга интилди. Қачонлардир болалигида ибодатхонада кўрган Биби Марям суврати гўё жон битиб ерга тушган-у, рўбарў келгандай эди.

У бош эгди. Ҳарорат билан:

— Раҳмат, раҳмат, — дея пичирлар экан, аёлнинг панжаларидан тутиб ўпди. — Ипакдай... ипакдай-я, бу қўллар. Юрагингиз ҳам ипакдай юмшоқ бўлмаса бу малла бола сизга бунчалик меҳр кўярмиди! Ольгадан қолган ёдгорларимга етимлик жабрини торттирмай бошларини силаганингиз учун тиз чўкиб таъзим қиламан. Она ўрнида оналик қилганингиз учун раҳмат...

Сайлихон повчаликда Норқўзи акадан қолишмайдиган, яноқ суяклари чиққан қотма кишининг лаблари қўлига текканда нафасининг ҳовридан вужуди ловиллаб кетгандай бўлди. У беихтиёр юзини ўгирди. Шунда ишхона деразаларидан қараётган ҳамкасбларига назари тушди. Ҳамманинг эътибори унда экан. Некулай-ку? Ҳарбий киши эса қўлни қўйиб юборадиган эмас. Миннатдорчилик устига миннатдорчилик. Унинг русча сўз-

ларига тўла бўлмаса-да, тушунади. Фақат жавоб қайтариши қийин. Норасидаларини тарбиясига олган бўлса, виждонининг амри билан қилди. Ўзи ноилоҳ қолганида ахир тўнғичини бировлар асраб оналик қилмаганмиди?

— Ўртоқ командир, — деди Сайлихон уятчанлик билан. У ўзи билган ҳамма русча сўзларни ишга солиб фикрини етказишга ҳаракат қилди. — Нима учун менга раҳмат? Йўқ, сизга раҳмат! Сиз жанг қилдингиз. Бизни, бола-чақаларимиз, эркимизни душмандап ҳимоя қилдингиз. Бу урушда сиз кўп нарса йўқотдингиз. Болаларингизга раҳнамолик қилган бўлсам одамгарчиликни бажо келтирдим, холос. Аксинча, сизга таъзим, — Сайлихон бош эгиб Ипполит Макаровичнинг суякдор бармоқларини кўзига суртди.

* * *

«Қони бир-да», — деб қўяди Сайлихон Яшага қараб. У Ипполит Макаровичга жуда тез ўрганди, уйқудан кўзини йириб очиши биланоқ дадасининг қўлига кўниб олади. Мана, бугун опасининг қабрини зиёрат қилиб қайтишибди ҳамки, бир дақиқа бўлса-да, дадасидан айрилмади. Уни Ғанишердан, ҳаттоки Настядан ҳам қизганади. Улар яқинлашса, дадасининг бўйнидан маҳкам кучоқлаб олади.

Ипполит Макарович отпускага келганидан бери хотинининг қабрига учинчи марта бориши. Доимий ҳамроҳлари Настя, Ғанишер, қўлида эса Яша. Ғанишернинг кўзи қизарган. «Уларнинг дадаси урушдан қайтди. Меники қайтмади», деб қаттиқ ўксинади. Ох, овутиш осон эканми! Яқинда йиллиги ўтди. Оқ ўраганларидан кейин Жалолхоннинг аммаси атайин қидириб келибди. Ширинсухан хотин. У ёқдан-бу ёқдан сўзлашиб ўтириб: «Келин пошша, сабр-қаноатингизга балли. Жиянимни шунча вақт кутдингиз. Биз, ҳамма қавм-қаришдошлар сиздан мингдан-минг розимиз. Энди ёш умрингизни хазон қилманг...» деб насиҳат қилди. Ўшанда амманинг бу иши қанчалик адолатли бўлмасин унга алам қилди. Аммо ўзининг «қиёмат қарз» бурчини адо этиб гўё қутулди-ю, хотиржам жўнаб кетди. Аммо ўша суҳбатнинг захрини у тортди. Неча кун, неча тун кўзига уйқу келмай азоб чекди. Ахир эр қиламан деб ўлиб бораётгани йўқ эди-ку!

Қачонлардир кўрган туши-ю, йўйган отин аянинг сўзи бехосдан эсига тушиб, усиз ҳам эзилган юрагини баттар эзиб юборди. Маҳамадшер қамоқда. Қаромат чевар-

нинг тарғиботи билан «Ривожия»га ишга жойлашганди. Тушида, ишга кетаётган экан. Оқ кийинган бир пуроний мўйсафид йўлдан чиқиб: «Кўлингни бер, қизим», — деди. Кўлини берди. Мўйсафид кафтини силаб қўйиб, бир қатим инак тақилган игна тутқазди. Бу тушини маҳаллаларидаги отинга гашириб берганида у: «Сизга Хизр Илёс йўлиқибди! — деди. — Бошингизни силаганида-чи, бахт бошингизга қўнарди. Кафтингизни силаб иш-игна тутқазибдими, бахт қуши илгингизга қўнгани». Ҳа, бахт қўлига қўнганига ишонади. Негаки «Ривожия» артелига кириб, иши ривож топди, гулдай ҳунар орттирди-ку. Меҳнати орқасида ҳурмат қозонди-ку. Бахт бошига қўнмаган экан, иложи қанча? Уч марта эрга беришди. Биттаси билан турмуши бузилди. Иккитасининг умри қисқа экан ҳалок бўлди.

Амманнинг пасиҳати ўзига сийлов. Ҳеч қачон, ҳеч ким унга Жалолхончалик суюкли бўлолмайди. Оламда нимаики яхшилиқ, меҳр-оқибат бўлса, барини Жалолхондан кўрди. Жалолхон ҳамиша хаёлида, у билан бирга. Ҳеч ким унга ўхшамайди, ўхшата олмайди ҳам. Жалолхон деб яшайди. Жалолхон деб ўтади.

Эртасига Ишполит Макарович кун ботганда қайтди. Ҳаммалари айвонда шўрва ичишаётган эди. Дастурхонга таклиф қилишса, бот ўтира қолмай ҳовлида тикка турганича:

— Мана, билетни ҳам олдик, — дея кулимсиради.

— Во-ой, мунча шошилмасанглар?! — ўчоқбоши томондан келаётган Сайлихон ханг-манг бўлганча тўхтаб қолди.

Ганишер Настяга, Настя эса унга қаради. Бу хабар уларни ҳам гангитиб қўйгандай эди. Фақат Яшагина бепарво. Дадасининг кўлидан қизил юлдузлик фуражкасини олиб кийди-ю, у ёқдан-бу ёққа оёғини гоз ташлаб, машқ қила кетди:

— Айт-два! Айт-два!

Ганишер қовоғини солди. Лекин кимдан хафа бўлганини ўзи ҳам билмайди.

Кечаси алламаҳалгача бувиси ичкарида Настянинг атлас кўйлагини тикди, Ишполит Макарович ҳам ўша ерда. Ора-сира уларнинг гўнғир-гўнғир сўзлашгани эшитилади. Ганишернинг икки қулоғи динг очиқ деразада. Настянинг индамай ётишига қараганда, унинг ҳам диққати ўша томонда бўлса керак. Катталар Яша билан Настянинг тақдирини ўйлашаётганга ўхшайди. Оналари бўлмагандан кейин уларга қийин, албатта. Ишполит

Макарович ҳарбий, эртаю кеч кўчада. Бугун бу ерда, эртага у ерда. Яша ухлаб қолган. Настя уйгоқ. «Соия хола»си чақирса ўрнидан дик этиб турарди-да, човқиллаганича кириб, тикилаётган кўйлагини кийиб кўрсатади. Қайтиб чиққач, яна ўрнига ётиб, ўрталарида бошланган хангомани узилган жойидан улаб кетади: Хабаровска кўнишлари ҳамой хат ёзади. Бундан буён дадасига ўзи овқат иширади. Соия холадан ўрганган ҳамма ўзбекча таомларни қилиб бераверади. Қундузи мактабда ўқийди. Кечқурун ширин-ширин овқатлар иширади. Яша албатта ҳарбий бўлади. Сал бўйи чўзиягач, дадаси уни Суворов ҳарбий билим юртига беради. Чунки «у эрақ, дадасининг ўринбосари бўлиши керак». Настя ҳамма нарсага ақли етади. Келажак режалар тўғрисидаги унинг гапларига қулоқ солиб ётиб: «Мен-чи?» дея ўйланади Ғанишер. Шуида омборхонадаги Жалелхоннинг чала қолган дастгоҳи беихтиёр кўз ўнгига келди. «Мен ўқиб дастгоҳ ясайдиган уста бўламан, албатта», — деб кўнглига тугиб қўйди.

Тонг палласи Ипполит Макарович қаёққадир кетди. Бугун Сайлихон, хатто болалар ҳам эрта туришган эди. Нонуштага ҳозирлик кўришаётганларида кўча эшик олдида машина тўхтади. Биринчи бўлиб Настя кўчага отилди. Унинг кетидан Ғанишер билан Яша чоиди. Усти очик ҳарбий ГАЗ машинаси экан.

Ипполит Макарович самолётга кечикишлари мумкинлигини айтиб дастурхонга ўтирмади. Чой қуйилганича, нон ушатилаганича қолди. Ольгадан қолган чамадон билан сафар халтасини олиб чиқаётиб, айвонда тўхтаган Ипполит Макарович:

— Йўлга тушиш олдидан бир лаҳза ўтирамизми, — деди.

Дадасининг шинелини кўтаришга даъвогарлик қилаётган Яша шинелини Ғанишер кўлида қолдириб, кўрпачага юмалади. Бу рус одатидан беҳабар бўлган Сайлихон оқ йўл тилаб мусулмончасига фотиҳа берди.

Орқа ўриндиқнинг ярмини эгаллаб Сайлихонни ёнига чақираётган Яша машина жилганида бирдан чирқиради. У ўзини ерга кўтариб отгудек тивирчилаб, Сайлихонга талпинди. Настя вақтида ушлаб қолмаганида бир кор-ҳол юз бериши ҳам ҳеч гап эмас эди. Ғанишер ҳам ўпкасини боса олмади. Ўғил бола эмасми, кўз ёшини Ипполит Макаровичдан яширмақчи бўлиб юзини ўгирганида бувисига назари тушди. «У киши ҳам йиғлаптилар». Бувисининг чехрасида таниш маъсум табас-

суму киприклариди нам. Ховлига кириб кетаётганида хўрсиниб:

— Шукр, — деди.

Ганишер хайрон: нимага шукр қилипти бувиси? Бир хаёли у кишини тўхтатиб сўрамоқчи ҳам бўлди, лекин сўрамади. Бувисини ҳозир тинч қўйгани маъқулга ўхшади. Ичида ҳамон бир нима жизиллар эди. Кўз ўнгида эса Настянинг ҳилпираган оқ лентаси-ю, қўшалок шохдай диккайган сочи.

УН БИРИНЧИ БОБ

«Шерка, Соня холани хафа қилма!» — деб бипойидай ёнини олади Настя. Улар борида уй ичи гангир-гунгур эди. Тўртта бедам бор, деб шукр қиларди бағри бутун оналардай. Ха, ҳозир хотинлар қанча қўйлагинг бор, деб сўрамайди. Қанча боланг бор, дейдиган бўлган. Бағир босиб қолган экан. Айниқса анови кичкинтой оқ бола Ёқубжоннинг хумори тутуди. Хайрлашаётганларида ҳамманинг кўнглини бузиб, унинг «жанжал» кўтаргани кўз ўнгида кетмайди. Кичкина-да, ҳали у-бу нарсага ақли етавермайди. Соня холасию Ганишер ҳаммалари бирга кетади, деб ўйласа керакки, момикдай қўлчаси билан машина ўриндигини уриб жой кўрсатади. «Вой ширин бўлмай кет! Қаёқларда юрибдйкин?» «Сайлихон ёлғиз ўзи уйга қамалиб ўтириб хаёлга ботди. Таъмагирлик қилмайди. Даъвосиям йўқ. Отасига буюрсин. Қийналмади, зорикмади, деб айтолмайди. Ажал, қатъчилик уввос солиб ўтган уруш йиллари. Бари бўлиб ўтди. Энг муҳими ўша даврдан эсон-омон олиб чиқиб эгасига топширди — унга шунинг ўзи кифоя. Мана, Настя хатида эслабди-ку? Дадаси: «Ипак холанг»га мендан таъзим, деган эмиш. (Отини эслолмаса керак «Ипак холанг» дебди!)

Аммо саломини топширадиган шаввоз кеч келди. Тергаса тўнглик қилди. Уришган эди овқатини емай ётиб олди. Мактабдан қайтишда Маҳамадшернинг олдига кириб, у-бу ишларига қарашадиган одат чиқарган. Ганишерни дадаси билан Давлатов топиштирибди. Бунга бир ойча бўлди. Ўша куни Ганишер беқасам тўн кийиб, белига шоҳи қийиқча боғлаб қайтди. Давлатов: «Кўлини ҳалоллаш биздан бўлди. Бироқ янги сарпа кийдира олмадим», — деган экан, Маҳамадшер: «Шунга ҳам раҳмат. Менинг йўқлигимни билдирмабсиз. Кеч бўлса-да, мана

тўй сарпаси!» — деб тўн кийдирганмиш. Сарпасини қайтариб юбора олмади. Ўглининг кўнглини синдиришдан кўрқди. Лекин ўшандан бери ташвишга тушиб қолган, юрагида гулгула. Ҳали мурғак парса, отаси борларга жуда ҳаваси келади. Маҳамадшер айёр одам. Пайтида ширин сўз билан, пайтида совға-салом билан оғдириб олиши ҳеч гап эмас. Тергаш, зўрлаш билан иш чиқара олмади. Аксинча, болани бездириб қўйганга ўхшайди. Мактабдан чиққач, тўғри уйга келмай, тентираб юради. Чўнтагида пул пайдо бўла бошлади. Ўзи фақат у-бу харид қилгани беради. Тийинигача ҳисобли. Қаёқдан олди экан? Сўраса, миқ этмайди. Муқаррар Маҳамадшер берган. Дадасига маслаҳат солса: «Пайти келиб ўзи оқни қорадан ажратиб олади. Арқонни узун ташлаб қўявер», — дейди. Арқонни узун ташласа, мабодо ўралиб қолса-чи? Ўзи кичкина-ку, лекин ташвиши катта бу боланинг. Қошқийди, Жалолхон ёнида бўлса! Гўдак-лигида у ер чоғса, Ғанишер ёнма-ён туриб «ер чопар», омборхонага кириб янги дастгоҳи устида ишласа, «ёрдамлашиб юборар» эди. Ҳа, вашики юрин-туришда, гап-сўзда ҳам тақлид қилар. Жалолхон ҳар жиҳатдан ибрат эди. Унинг баъзи қилиқлари ҳалигача Жалолхонни эслатади. «Энди жижжа дехқончилик қилайлик, а?» — деб қўяди дастурхонга фотиҳа қилиб тураётганида. Бироқ Маҳамадшер билан тошинганидан бери «деҳқончилик»ни унутди. «Дадам яхши одам экан. Фақат сизга ёқмайди», — дейди қойиса. Давлатов: «Ёшлиқда ким янглишмайди? Ёшлиқ — гўрлик, хато қила-қила пишади-да, киши. Дадам ҳам хўн пишган. Олтин одам!» — деб мақтаган эмиш. Маҳамадшер Давлатовга, олтиндир, қуйма ёмбидир. Лекин кўпчилик олдида бир марта миси чиққан. Қандай қилиб уқтирса экан Ғанишерга?

Сайлихон ўйга толди. Айни шу чоғда дераза тепасида осиглиқ турган қора қоғоз гардишли радиокарнайдан меҳнатқашлар учун тунги музика янгради. Қўққисдан куй узилди-ю, суҳбат бошланди. Радио муҳбир: «Биз бугун «Чинобод» совхозининг чўлда ер очган комсомол-ёшлар бригадаси далаларида бўлдик», — деб гап бошлади.

Ғанишер, палончи ўртоғимникига радиокарнай туширишибди. Нимага ёншикида йўқ, деб ҳикиллай бергач, шаҳар радио тармоқлари бошқармасига ариза устига ариза бериб, яқинда ўрнаттирган. Эрталаб соат еттидан то ярам кечагача хириллаб, гингиллаб ётади. Ҳеч ким тегмайди. Пасайтирмайди ҳам. кўтармайди ҳам. Сайли-

хоннинг радио билан унча иши йўқ. Эрталаб кетади, кечкурун қайтади. Уйда қолган кунлари ҳам бўш вақти йўқ. Супуради, йиғиштиради, ювади. Хатто томсуваққа қадар унинг бошида. Оялада эркак киши бўлмагач, иложи қанча? Радио эшитиб ўтиришга вақти бор эканми? Бироқ баъзан, мана шундай кечалари якка қолганида ёки ҳаёл олиб қочганида у-бу эшиттиришлар беихтиёр кулоғига чалинади.

Радио мухбир чўлда битган пахтани таърифлаб, олди очила бошлагани-ю, бригада теримга шай эканини айтгач, сўзини ҳамсухбатига берди.

Унинг овозини эшитганида Сайлихоннинг бадани жимирлашиб кетди. Жуда таниш.

— Ё раббий! — Сайлихон энтикди.

Жўра полвоннинг баланд, таити товуши:

— ...Ичимизда битта кексамиз бор эди. Бола-чақасинан чўлга кўчиб келувди. Бир кеча ётиб, эрталаб қараса, еттига товуғи йўқ. «Товуқни еган тулки, чил-бўри одамни ҳам ейди», — деб кетворди. Шундоқ. Илгари бу ерлар тўқай, ёввойи чўчқалар хайиқмай қанамизгача келаверар эди.

— Қаранг-а? — ажабланди радио мухбир.

— Ҳа-да! — дея ишонтирмоқчи бўлди Жўра полвоннинг овозига овози ўхшаш бригадир. — Пашшахонада ётиб, ёввойи тўнғизларнинг хур-хурини бемалол эшитиб турардик. Эккан сабзи-пиёзимизни неча бор шудгор қилиб кетган тумшугинг қургурлар. Лекин биз комсомоллар ҳам бўш келмадик. Хў, ана! Тўқайни бир чеккага суриб ташладик. Қамишзорга ўт қўйиб, томир-помириминан қўпориб ташладик.

— Соҳибжон, энди икки оғиз ўзингиз ҳақиңгизда ҳикоя қилиб беринг, — радио мухбир бригадирнинг сўзини бўлди. — Оилангиз, ота-онангиз, ниятларингиз ҳақида.

— Ойла қуришга эртaroқ, — дея кулгандай бўлди бригадир йиғит. — Ҳарбий хизмат бор олдинда. Дадам Маллабой Абдиваққосов фронтга бормаганиминан меҳнат фронтида қатнашди. Фарҳод қурилишида елкасининг шўри чиқиб тупроқ, тош ташиди. Бутун куч-ғайратини қурилишга сарфлаб, соғлигидан айрилиб қайтди. У урушда ўқ еган солдатдай меҳнат фронтдан илаштириб қайтган тифдан ҳалок бўлди. Бувим Ҳидойибини Абдуваққосова...

— Ҳидойибини! Ё тавба-а! — Сайлихон ёқасини ушлади. Унинг юраги ҳаприқарди. — Уша Ҳидойибимикан? Унда нимага оти Уктамжон эмас?

Бригадир йигит эса бувиси тўғрисидаги гапини туга-тиб, аъзолари ҳақида фахр билан ҳикоя қилар эди. Сайлихон ишонгиси келмас, иккиланар, ички бир товуш эса «ўша!» дея ҳайқирад эди.

Пахтакорларга бағишланган эшиттиришу сўнги янгиликлар ҳам тугади. Радиокарнай ўзидан-ўзи жим бўлиб қолди. Фақат Сайлихон нотинч эди. У чироқни ўчирди-ку, ўрнига ётмади. Кўрпа устига чўнқайди. Сиртдан қараганда осойишта кўрингани билан қалбида тўфон гирдоб уради.

Кўзини очса, боши ёстикда экан. Ухладими, йўқми, билмайди. Фақат Жалолхон билан маслаҳатлашгани хотирида. Ҳа, у бот-бот пайдо бўлади. Кўрпачада чордона қуриб ўтиради. Индамагани билан арз-ҳол айтса, тинглайди, баъзан ҳовлида яқтакчан айланиб юради. Ганишердан нолиса, ерга қарайди. Ҳидойбиби, Ўктамжон тўғрисидаги тахминини айтса бош ирғади. Демақ, у маъқуллади. Бироқ андак ўйчан кўринди Жалолхон. Ўзи бирга бошлаб боролмаганига ўкинади шекилли...

Ёстикдан бошини кўтариб деразага қаради. Кўкда ҳали юлдуз бор, аммо кун чиқиш томон оқара бошлабди. Сайлихон таваккал қилди. Шахт билан ўрнидан турди. Ювинди-таранди. Милтиратиб чироқ ёқди. Ганишерни уйғотиб юбормаслик учун эҳтиётлабгина сандиқ очди. Бисотини ковлаштириб Жўра полвондан қолган деярли янги беқасам тўн билан бодом гул дўшпини олди-да, шоҳи қийиқчага тугди. (Ният қилиб асраган эди.) Жалолхон билан Водил, Шохимардон томонга борганида таққан, кейинча у армияга кетганидан бери сандиқда ётган оқ гижим рўмолини олиб, бошига ўради. Оёғига маҳси-калиш кийди. Сандиқни ёпиб, устига кўрпа-тўшакларни тахлади. Сўзанани тутди. Чироқни ўчириб, айвонга чиққанида кетига қайтди. Устидаги кўрпани тегиб ташлаб, чалқанча ётган Ганишернинг тепасига борди. Лекин уйғотмади. Ҳам уйлик, ҳам кўчалик коверкот камзулини қозикдан олди-ю, тугунга қўшиб қўлтиқлади.

Сайлихон катта йўлга чиққач, биринчи дуч келган юк машинасига ўтириб жўнаб кетди.

— Мехмонгами? — деб сўрайди шофёр.

Сайлихон нима десин? Топа оладими, йўқми? Топганида ҳам қидириб бораётган одами қандай қарши олади? У билган Ҳидойбиби косов олиб қувишдан ҳам тоймайди.

— Аммо лекин айни пайти-да, чўлда қовун сайлининг! — дейди Сайлихоннинг сукутини тасдиқ аломати

ўрнида қабул қилган шофёр. — Бирам битибдики! Шираси тилни ёради...

«Гапдонгина бола экан», — деб кўнглидан ўтказди Сайлихон. Машина баранкасига ётиб олгундек ёпишиб ҳайдаб бораётган шофёр тинмай қовунполизни таърифлар эди.

— ...Узиб қўйганман. Ичи тушиб нобуд бўлади-я, мусулмон! Орта қол. Бир кеча минг кеча бўлмас, деб ялиниб қўймади. ГАИ ёмон. Қўлга тушсанг онангни учқўргондан кўрсатади. Лекин худо асради. Мана, бозорга ташлаб эсон-омон қайтйшпан.

«Ўктамжон ҳам қовун эккандир?» Сайлихоннинг тасаввурида ям-яшил палаклар пайдо бўлди. Дала шийпони атрофидаги сабзи-пиёзни тўнғиз тунда тумшуги билан ҳайдаб ташлагани тўғрисида ҳазил-қузул аралаш айтилган гап-сўз — Жўра полвойнинг товушига жуда ўхшаш овоз қулоғи тагида жаранглаб тургандай эди.

Бироқ қанчалик уринмасин, Ўктамжоннинг суратини кўз ўнгисида тиклаш олмади. Нимжонгина гўдак эди-да. Кабинада қунишибгина ўтириб олган Сайлихон хаёл сурарди. Дам-бадам шофёрнинг қорамой теккан доғ-дуг шапкаси, саргиш тук боеган устки лаби-ю, чўзинчоқ жағига кўзи тушади. Беихтиёр илжаюди: Ўктамжоннинг энгагига ҳам соқол битгандир?

Шағал тўкилган дала йўли паст-баланд. Бўш машина силкинганда шақир-шуқур бўлиб кетади. Бундай сафарга ўрганмаган Сайлихон чайқалади. Гоҳ сапчиб боши билан кабина шифтига, гоҳ эшикка урилади.

Йўлда йўловчи от-арава, машиналар учрай бошлади. Бундай пайтда гул этиб чанг киради-ю, кўз очирмай қўяди. Уватнинг нариги бетидаги бедазор ялт этди. Кун чиқди. Кун чиқди-ю, машина кўланкаси олдинда чопа кетди. Гап бериб келаётган шофёр жим бўлиб қолди. У шошилаётганга ўхшайди. Мотор жаҳл билан ўкирар, кабина гижирлаб, кузови тарақлар эди.

— Хола, сизни кўприкда тушираман, — деб қўйди у йўлдан кўз узмай.

«Яқин қолишти-да». Сайлихоннинг юраги «шув» этди. Ҳа, уни қувонч ўрнига кўрқув босди: чиндан ҳам Ўктамини топармикан? Топдиёқ дейлик, бироқ у қандай қарши олади? Ҳидойбиби-чи?

Бироқ нафсиламбрини олганда, ўзида ҳам айб бор. Шу қидиришни илгарироқ, — масалан, Маҳамадшерниқидан кетиши ҳамон қилиши мумкин эди-ку? Ўктамини топиши, қайтариб олиши ҳам мумкин эди. Чунки ҳақ-

ҳуқуқ унинг томонида. Фақат мусулмончилик.. лабздан қайтиши инсофдан эмас, деган андишага борди. Отасининг юзини қилди. Ҳа, сўздан қайтиш — иснод. Кейиниш, янги турмуш: янги жойнинг ройишини олгунича вақт ўтди. Бу орада Жалолхон армия хизматиға кетди. Уруш. Қидирса баҳона топилаверади. Лекин тўнғичини излаши, топиши, қайтариб олмаганида ҳам вақти-вақти билан бориб хабар олиши мумкин эди-ку?

Сайлихон кабинада гужанак бўлиб ўтириб, гоҳ ўзини оқлар, гоҳ қисматини қарғар эди. У Ўктамжонни ўғил қилиб олган хотиннинг қиёфасини ҳам аниқ эслай олмади. Кўз ўнгида чаплашиб кетаверди. Фақат Тегирмонбоши томонни билади. Катта ариқ ёқасидаги кўргонча хотирида. Аммо Ҳидойибининг аччиқ сўзлари дилига тамгадай босилиб қолган. «Энди керак бўлдимми бола? Куёвхон тўранинг кўйида тўлғанинг-буралинг. Ўйнаб-кулганингиз қолади бу замонда, ойимча! Болани нима қиласиз-а, сиз?» Заҳар-заққум эди сўзлари. Эсласа, ҳамон дили ачишади.

Сайлихон алам билан бир тўлғанди: «Сен ҳам тўлғоқ нималигини татиб кўр-чи, кейин биласан бола керак-керакмаслигини! — Сайлихон хаёлан баҳслашарди қачондир чаёндай чаққан аёл билан. — Тўққиз ой юрагимнинг таккинасида кўтариб юрганман. Тўлғоқ тутганда илондай тўлгангаиман. Бир ўлиб, дунёга келтирганман-а уни!»

Мана шу ҳақиқатни рақибининг юзига шартта-шартта айтиб, ўз оналик ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя қилолмагани Сайлихонга алам қилади. Ҳозир ўйлаб қараса, оғзинг қани деса, қулогини кўрсатадиган жуда ёш экан унда. «Танимасаям керак?» — дея кўнглидан ўтказди ва изтироб ичида аста бош чайқади. Ўн беш йил оз муҳлатми? Ўн беш йил — бир ўсмирнинг умри. Бу вақт ичида Ғанишер дунёга келди. Қанча-қанча хонадонларнинг ёстигини қуритган, паинки хонадонлар, бутун-бутун халқлар қисматини остин-устун қилиб юборган жаҳон уруши бўлиб ўтди. Бу вақт ичида миллионлар ўлиб, миллионлар туғилди. Ўктамжон бошқа онани эммаганига қарамай, унинг сутини ичди. Ўн беш йилдирки, унинг қўлидан туз тотлади. Шундай экан, қаёқдан ҳам танисин?

Машина тормози гийқиллаб тўхтаганида Сайлихон мункиб ойнага урилишига сал қолди.

— Етдингиз, — деди шофёр.

Сайлихоннинг юраги уриб кетди. Энгашиб ташқарига қаради. Нотаниш жой. Пахса девор, лойсувоқ том. Чапг босган тут. Қира ҳақи тўлаши кераклигини эслаб, кам-

зулининг ички чўнтагига қўл солди. Шофёр жимгина кутарди. У қўлига тутқазилган пулга кўнгли тўлмагандай қараб қўйди-да, Сайлихонга кабина эшигини очибга ёрдамлашди.

Машина қандай тўхтаган бўлса, шундай шахт билан жўнаб кетди. Сайлихон чангдан қочиб четга чиқди. У қаерга боришини билмай, гангиб турганида, бир велосипедли рўпарадаги кўприкдан ўтиб, у томонга яқинлашиб келаверди.

— Ҳай, ука! — деди Сайлихон қўл кўтариб. Велосипедли новча ўсмир бир оёгини педалдан узиб ерга қўйди. — Соҳибжонни қандай топса бўлади?

— Ҳайси Соҳибжон?

— Ҳалиги, бригад...

— Ҳа, Соҳиб чангалми? — шимининг бир почасини баландроқ қайриб олган ўсмир оёгини педалга қўяётиб имлади. — Юринг, кўрсатаман.

«Яна қавақа Соҳиб чангал?» Сайлихон сўрашга ҳам улгурмади, велосипедчи жўнаб кетди. Тугунини қўлтиқлаганича кетидан эрганшиди. Йигирма-ўттиз қадам олдинда бораётган ўсмир велосипедини гоҳ тезлатар, гоҳ секинлатиб йўл юзасида доира ясар эди. Улар катта йўлдан ён кўчага қайрилишди.

Ўсмир каллакланган тол томонга ишора қилиб:

— Манави эшик! — деб бақирди-ю, педалга зўр берди.

Сайлихон «Ҳой-ҳўй» деганча қолаверди. Ахир унга эшигимас, Уктамжоннинг ўзи керак. Нима қилсин? У каллакланган кўштол тагида ҳайрон бўлиб турганида орқадан шарша эшитилди. Қайрилиб қаради. Тўладан келган кексароқ бир аёл челақда сув олиб келаётган экан. Челақни ерга қўйиб, елка силаб кўришди.

Сайлихон бу аёлнинг тугмаланган кўк кўйлагининг тўғри ёқасини туртиб турган кўш ёнгоқдай бўқоғига назари тушганда қаерда кўрган эканман, деган савол тугилди миясида. Кўзлар тўқнашганда аёлнинг ранги ўчди. Бир лаҳза анграйганча қотиб қолди. Оғзини кап-кап очиб, нафас олганида ўпкаси гижирлаб кетди. У шошиб челақка ёпишди. Каллакланган кўштол қарши-сидаги эшик ёпилгандан кейингина Сайлихон ҳали ҳозир кўришган аёл Ҳидойбиби эканини англади. Ичидан титроқ туриб: «Болам», — дея пичирлади. У икки кўзи эшикда, бир қадам босди-да, тўхтади. Юраги бетламади. Кетига қайтди. Қўлида тугун, икки босиб, бир тўхтади. Қайрилиб қараб қўяди. Қидириб келиб, қуруқ қайтадимми?

Топган жойида-я? Ұша. Аниқ, Хидойбиби. Илгари қотма, қорача хотин эди. Энди тўлишиб оқарибди. Демак, Уктам-жони шу эшиқдан кириб, шу эшиқдан чиқади. Эҳтимол, хали замон келиб қолар?

Сайлихон каллакланган кўштол панасидаги эшикка умид билан кўз тикиб кута бошлади.

Кун эрта бўлишига қарамай, ҳаво дим, қуёш ҳалитдан қиздирмоқда эди. Сайлихон беихтиёр йўлдан чиқиб, ариқ ёқасига бориб қолди. Сув лойқароқ бўлса-да, совуққина эди. У ювинаётганида:

— Йўқ эканми? — деган жарангдор овоз эшитилди. Бу ўша велосипедли ўсмир эди. — Соҳиб чапгалли қишлоқдан қидирманг, овора бўласиз.

— Қаердан қидирай? — деди Сайлихон.

— Чўлдан-да.

— Узоқми?

— Велосипедда икки соатлик йўл. Пиёда борсангиз кун ботгунча етасиз.

Сайлихоннинг юраги орқасига тортиб кетди: кўролмай қуруқ қайтса-я? У беҳол тут тагига чўнқайди. Ўсмир раҳми келгандай қараб турди-да:

— Юринг, — деди велосипедига ўтираётиб. — Идорага борайлик-чи.

Йўқ, уни «Чинобод» совхозининг чўл зонасига бошлаб борадиган ҳамроҳ топилмади. Директор олдига кирганида у телефонда ким биландир қизариб-бўзариб гаплашаётган эди. Сайлихон бевақт келганини сезиб, кетига тисарилганида директор қўл кўтариб тўхтади. Трубкани тарс этказиб қўйди-да, ўрнидан турди:

— Менда ишингиз борми? — деб сўради.

Ҳалигина телефондаги гап-сўзнинг асорати унинг чеҳрасидан кетмаган, машинкада олинган оппоқ, сийрак сочининг ҳар бир толаси тагигача қонталаш бўлиб тургандай эди.

Сайлихон муддасини айтганда директор ажабланди. Шилпиқланган кўкимтир кўзини узмай, «шаҳарлик хотин»нинг Соҳибжонда қандай иши бор экан, дегандай қараб:

— Бугун кетди, яқинда, — деб қўшимча қилди: — Бригадасининг бир ҳафталик озиқ-овқати-ю, керакли ашқол-дашқолларини ортиб. Хали-бери келмайди.

Сайлихон тинкаси қуриб кираверишга ўтириб қолди. «Шунча жойдан келиб-а?»

— Нима бўлди сизга?!

Сайлихон бош чайқади.

— Ўғлим...— деди-ю, лаби учди. Кўзига гилт-гилт ёш тўлди.— Уни бир кўрсам...

Директор ханг-манг бўлиб қолди. Унинг кўкимтир кўзлари олайиб кетди. У турган жойида гир айланди.

— Қизиқ,— деди. Аммо савол беришдан ўзиши тийди.— Нима қилсак экан-а? Машина энди чўлдан тушда қайтади. Хўп десангиз, кутинг. Ўшанда жўнатаман. Йўқ, агар шошсангиз арава бор.

Сайлихоннинг қалби умид чирогидан ёришгандай бўлди. У кўзидаги ёш билан кулимсиради.

— Барака топинг...

Директор эшикни очиб, чақирди.

— Эргашали!

— Лаббай!

Ўша велосипедлик ўсмир эшикдан бош суқди.

— Омборхонадан хабар ол-чи, чўлдаги молхонага ем ортаётган арава жўнамаганмикин.

— Шу ерда.

— Унда манави холаангни олиб бориб, аравага ўтказ. Соҳибжоннинг шийпониғача элтиб қўйишсин.

Сайлихон велосипедли ўсмирга эрганиб идорадан чиқаётганида директор яна тайинлади:

— Аравакашга айт, эринчоғлик қилмасин!

Аравакаш эринадиган киши эмас экан. «Пиёда бошлаб боравер, дейдиган бўлсангиз тўқайдаги сўқмоқ билан кесиб ўтамиз. Ораси уч-тўрт чақирим. Араваминан десангиз, Қизилсув ёқалаб борилади. Анча айланиш. Фақат манави юкни туширай, кейин жўнаймиз»,— деди.

Тўқайдаги молхонага етганларича кун найзага келди. Бир арава лиқ тўла емни ташиб бўлишини кутса, бунинг устига айланма йўл билан борилса, кечга қолмасмикан? Бугун Марғилонга қайтиши керак ахир. Эртага иш. Сайлихон типирчилар эди. Бу ерга етиб келгунча араваининг имиллашига базўр чидади. Энди ортиқ кутолмайди. Кекса кишини овора қилмай, ўзи бора қолса-чи? Ораси яқин экан-ку?

— Йўлга солиб юборсангиз, ўзим топиб борарман? — деди.

Аравакаш ем тўла қопни икки бурчидан ушлаб, орқалаган жойида тўхтади. Қопни аравада қолдирди-ю, индамай Сайлихоннинг олдига тушди. Қўрадан ташқари чиқишгач, бошидан тер, чанг синга-синга саргайиб кетган қалпоғини олди-да:

— Хў, анави сўқмоқ,— дея кун ботиш томондаги қамишзорга ишора қилди,— тўпна-тўғри Соҳибжоннинг

пахтасига олиб чиқади. Фақат нарироқ борганингизда иргайзорга кирмай, тўғридаги кўлобга қараб юринг. Қўрқманг. Ботқоқни четлаб ўтадиган ёлғизоёқ йўл бор.

Сайлихон ботқоқдан-ку кўрқмади. Лекин камшзорда ўтлаб юрган новвослардан чўчиди. Айниқса битта баҳайбат қора буқа йўлда кўндаланг туриб олибди. Қамиш билан уриб, кесак отиб, араиғ хайдаса-я.

Қамишзор, ботқоқликдан кейин қиёқзор бошланди. Қўга, ғумай белга уради. Қиёқзор қип-қизил иргайзорга тугаш. Қаердадир тустовуқ қақағлайди. Сайлихон шошиларди. Юраги ҳаприқиб, бўлажак учрашувни ўйлайди. Ўктамжоннинг отини Соҳибжон қилиб атайин ўзгартирган Хидойбибига нисбатан қалбида кек ҳис этади. Овози Жўра полвонни кига ўхшагандан кейин Ўктамжонни, отасидай новчадир? «Қани менга беринглари!» деб эшикдан кириб келарди Жўра полвон. Ўғлини қўлига олганда ёш боладай қувонарди. Отасининг беқасам тўни тўғри келармикан унга? «Бувижон», деб бўйнидан кучоқласа, чопонни кийдириб, дўппини чаккасига кўндириб, шоҳи белбоғни белига боғлаганида: «Сизни кўрар кун бор экан-а!» деса. «Менам ўн беш йил соғиниб кутдим шу кунни, бўйгинангдан ўргилай, ўн беш йил!» — пичирлади Сайлихон хаёлан тўнғичини бағрига босар экан. У ўпқаси тўлиб, ҳиқ-ҳиқ йиғлар эди.

Қўққисдан тўқай тугади. Димиққан кўкрагига шабада тегди. Хаёл билан бўлиб ариққа тушиб кетишига сал қолибди. Оёғининг таккинасидан дам бўлиб сув оқар эди. Сайлихон қўлидаги тугунини чимга қўйиб, ариқ бўйига чўнқайди. Ҳовучида сув олиб, юз-кўзини ювди. «Соҳибжоннинг пахтаси», — дея сўзланди у юраги ўйнаб.

Чиндан ҳам аравакаш айтганидай, тўқай тугаши билан пахтазор бошланди. Уларга ариқ чегара.

— Соҳибжоннинг пахтаси, — дея такрорлади Сайлихон овози титраб.

Бу пайт унинг наинки товуши, бутун аъзойи бадани ҳаяжондан титрар эди: Ўктамжонни топгани ростмикан?! Сайлихон энтикиб пахтазор оша узоқларга тикилди. Даланинг у бошида шийпон кўринади. «Ўктамжоннинг шийпони». Бироқ... Унинг кўз ўнгига бўйни иргатилиб турган, қўл-оёқлари чийдай-чийдай кичкина чақалоқ келди-ю, юраги зириллаб кетди.

— Тирик экан-ку, шўкр. Катта бўлиб ер очибди, Сайлихон пахтазорга кўз югуртирди. — Кўсаги шигил.

Бироқ шийпонга қандай боради? Ариқ кенггина,

кўприги йўқ. Сайлихон хайрон бўлиб у ёқ-бу ёққа қараётганида:

— Сакранг! — деди кимдир.

Сесканиб тушди. Ариқнинг нариги бетигаги япаскигина чилошжийда ёнида бир йигит кўринди. Кетмонининг сонига суялганча ундан кўз узмай турибди. Бошида оқ қалпоқ, қошигача бостириб кийган. Эгнида эски йўл-йўл бўз чопон. Этаги белбоғига қистиригилқ. Сувчи бўлса керак, деб ўйлади Сайлихон.

— Утолмайман, айланай, — деди у яна бир бор ариқни мўлжаллаб.

— Унда, бу ёққа келинг.

Сайлихон ариқ ёқалаб, у турган томонга борди. Чилошжийда панасида араванинг ўқидай йўғонликдаги хода ташлаб қўйилган яккачўи кўприкка назари тушди.

— Ушланг, — деди сувчи йигит кетмон соини узатиб.

— Барака топинг, — деб алқади Сайлихон ариқдан ўтиб олгач, — Ўктамжоннинг йўг-а, Соҳибжоннинг пахтаси шу ёқда дейишганди.

— Тўғри айтишибди. Мана шу, — сувчи йигит жилмайди. — Пахта тергани келган бўлсангиз сал барвақтроқ...

Сайлихон унинг ҳазилини деярли эшитмади. Икки кўзи шийпон томонда, хаёли бўлажак учрашувда. Ўктамжоннинг қораси кўринмасмикин, деб термилар эди. У пахтазорга қараб юрди. Тикка кесиб ўта қолса йўл ҳарна яқин бўлади. Бироқ эгатлар зах, сув ётибди ичида.

— Сизга ким керак? — деб қолди орқадан сувчи йигит. У кетмонини елкасига ташлаб, изма-из келаётган эди.

— Менга Ўктамжон... Йўг-а, Соҳибжон керак, ўргилай.

— Ўктамжонди танимайман, лекин Соҳибжон мен бўламан. Сайлихоннинг қўлидан тугуни тушиб кетди. Аллақандай талваса билан кетига қайрилди.

— Ия, сизга нима бўлди?

Ўзини: «Соҳибжон мен бўламан», деб танитган йигит кетмонини қўйиб, ёрдам бериш учун иштилган ҳам эдики, Сайлихоннинг сўзи тўхтатди.

— Кеча радиода сўзлаган-а?

— Ҳа, шундоқ дейишади, — Соҳибжон жилмайди. — Лекин ўзим эшитолмай қолдим.

— Бувингиз...

— Ҳидойбиби. Нима йди?

— Йў-ўқ. — Сайлихон ички хаяжонининг зўридан липлип учаётган лабини қимтиб аста бош чайқади, — шунчаки ўзим. Илгари Марғилонда Ҳидойбу деган бўларди.

— Биз ҳам марғилонлик эканмиз, — Соҳибжоннинг чехраси яна ёқимли табассумдан ёришиб кетди.

— Шундайми? — Сайлихоннинг эти жимирашди. — Тегирмонбошида турмаганмисилар мабодо?

— Ия, сиз қаёқдан биласиз?

Сайлихон унинг саволини жавобсиз қолдириб, яна суриштирди:

— Укангиз ҳам бордир?

— Йўғ-а. Пешоналарига битгани биттаю битта мен эканман.

— Унда... унда ёшингиз нечада? — ҳаяжони ортгандан ортиб борди Сайлихоннинг.

— Ўн саккизда.

— Катта кўринасиз.

— Э, хола! Чўл офтоби кишини қорайтирса, шамоли башарангди қовунди тўридай тўрлатади.

Сайлихон шундагина унинг овози кеча кечқурун радиодан сўзлаган комсомол-ёшлар бригадаси бошлигининг овозига айнан ўхшаш эканини эслади-ю, қаршисидаги оқ қалпоқни бостириб кийган сувчи йигитга синчковлик билан тикилди. Соҳибжон унинг боқишига тоб беролмай, ўнгайсизланди. Бошидан қалпоғини олиб, чангини қоқди.

Сайлихон лип-лип учаётган лабини тишлади. Пенонасининг дўнглиги, қошининг қийилиб туриши-чи, агар мўйлов кўйса, нақ Жўра полвонининг ўзи бўларди.

— Тавба, — дея пичирлаб ёқасини ушлади Сайлихон.

— Лаббай?

— Менинг Ўктамжон деган тўнғичим бўларди...

— Қойинманг, — Соҳибжон ўлган экан-да, деб ўйлаб ерга қаради. — Қолганларининг умрини берсин.

— Йў-ўқ... — Сайлихоннинг ўпкаси тўлиб кетди. Бехтиёр кўзидан оққан ёш юзини ювди. — У тирик...

Сайлихон кўлидаги тугунни ташлаб, олдинга талпинганини, Соҳибжонни қандай қилиб бўйнидан кучоқлаганини ўзи ҳам билмай қолди.

— Топдим-а, ахир топдим! — дея бағрига босиб, у юзи, бу юзидан ўпа кетди.

Соҳибжон ҳеч нимага тушунмай, гангиб қолди. Нотаниш хотиннинг нафаси худди куйдириб юбораётгандай эди. Ҳатто галати фикрга бориб, уялганидан юзининг ўти чиқиб кетди. Шаҳарлик... турқидан маълум, манави хотин, ёшгина... Биров кўрса нима дейди?

— Қимни топдингиз?! Ия, қизик бўлди-ку! — унинг кўлидан ўзини бўшатишга уришиб кўрди.

— Сени топдим, сени! Сени мен тукқанман. Отинг Соҳибжонмас, Уктам. Бўйгинаннга қоқиндик, бувинг бўламан мен... — Сайлихон шунча жудоликдан кейин топилган ўғлидан яна айрилиб қолишидан кўрққандай шошар, сўзлари ҳам узук-юлуқ эди. — Қаттиқ қаҳатчилик эди. Сен кўлимдасан...

Соҳибжон бўйнига осилиб олган бу «шаҳарлик жувон»нинг қучоғидан ўзини қутқариб, биров кўрмадимикан деган ҳадик билан теваракка аланг-жаланг боқдида, жеркиб берди:

— Менинг ўз бувим бор!

— Бувинг менман! — дея унга интиларди Сайлихон.

— Тушингизни сувга айтинг!

— Ишонмасанг Ҳидойбудан сўра. Имони бўлса тўғриси айтиди!

Соҳибжон бирдан тутоқди.

— Қизилсўвда ўнта бўлса, биттаси менман деб бош кўтариб юрган йигитман! Бу гапингизни эшитганлар асранди экан Соҳиб, деб кулишмайдимми? Йигитти уялгани — ўлгани! Вей! Оғзингиздан чиқса шу пасод нақ ёқангизга ёпиштираман!

Сайлихон кўкрагига мушт егандай чайқалиб кетди. У алам-изтироб тўла нигоҳини Соҳибжондан узмай, аста четлашди. Сайлихон сувга йиқилиш хаёлига ҳам келмади. Ариқдан гўё учиб ўтди-ю, ўзини тўқайга урди.

Соҳибжон ўзини қўлидан лапгарчўни тушиб кетган дарбоздай ҳис этарди. Узоқда ариқ ёқалаб келаётган оқ отлик миробни кўрганида унга рўбарў бўлишдан кўрқди. Гўё менсимай: «Асранди экансан-ку?» — дейдигандай туюлди. Соҳибжон беихтиёр энгашди-ю, ўзини ўтовдай чиловжийда тагига ташлади. «Асранди»... У ҳар дақиқа қадам-бақадам хира пашшадай таъқиб этаётган бу сўздан қутула олмай юзгубан ётиб олди. От туёғининг дукур-дукури тобора яқинлашарди. Соҳибжон ерга бағрини бериб ўтиб кетишини кутди. Йўқ, бировнинг кўзига кўринишни у айни пайтда асло истамас эди. Алам қилмайдимми кишига! Ахир у бугунга қадар ўзини онадан ёлғиз бўлса-да, бахтиёр санар эди. Пахтакор ҳамқишлоқларининг: «Соҳиб омадли чиқди», — деганларини кўп эшитган. Кўчадан ўтганида мўйсафидларнинг кирои ўғлинг бўлса шундоқ бўлса, дегандай кетидан хавас билан қараб қолганларини кўп пайқаган. Бу йил ёзда дадасига атаб худойи ўтказганида опшоқ соқолли қариялар шундай дуо қилишдики!

Утган йили мўйлови энди сабза урган бир йигит-

чани совхоз дирекцияси чўл бригадасига бошлиқ қилиб тайинлаганида кўпчилик ажабланган эди. Урушдан олдинроқ тўқай бузиб шоли, сабзавот экилган, уруш йиллари эса ишчи кучи, от-ўлов етишмаганидан қолиб кетган ўттиз гектарча кўриқ ерга яна шунча янги ер кўшиб, пахта экинларида кўрганлар: «Э-ҳа, бу Маллабой боғбоннинг тирмизаги асл соҳиб чангал чиқди-ку!» дея тан беришганди экинни кўриб.

Уруш ахир, кичикни йўниб, катта қилиб кўйган эдида. Соҳибжон еттинчи синфдан ўта олмади. Дадаси Фарход қурилишига кетди. Шундан кейин китоб-дафтарини бир чеккага йиғиштириб қўйиб, деҳқончилик қилди. Бутун бошлиқ пахта бригадасида бригадиру иккитагина эркак. Қолганлар бари хотин-халаж. Бригадирлари кекса одам. Ўзи табелчи. Йўл-йўриқ кўрсатиш — у кишидан, югуриб юриб бажариш — бундан. Чигит экишу яғана, чопиқ, ўтоқ, чеканка демоқчи, аъзоларга иш тақсимлаш, ўлчаб қабул қилиш, ҳосил йиғим-терим пайтида торози-бонлигу, пахта пунктига ўтказиш — бари зиммасида. Ярим кечагача далада қолиб кетади. Тўйиб ухлаган пайти бўлмаган. Бригадир бобонинг қанотида юриб, деҳқончиликка анча-мунча кўзи пишган эканми, чўлга бригадир бўлиб мустақил иш бошлаганида, ҳар қалай, унча қийналмади. Меҳнатининг самараси кўзга кўриниб қолгандан кейин, ҳатто райондагилар ҳам ёш демай, у билан ҳисоблашишар эди. Совхоз директори эса йиғинларда: «Қани комсомолдан эшитайлик...» дея маслаҳат солади «сиз»-лаб. Бу йилги ҳосил учун курашни кузда ерини шудгорлашдан бошлади. Бригада аъзолари қишқи қорасовуқда ҳам оёқни сандалга тикиб ётмади. Қишлоқдан шу узоқ чўлга гўнг ташиди. Ер тўймаса, эл тўймайди, деганлари бежиз эмас. Ҳа, гўнгни хўп солди, терни ҳам тўқди. Меҳнатни аямади ҳеч. Самараси мана, ярқ этиб кўринди-қолди — шигил кўсак. «Омадинг бор экан сен боланинг!» — деб қўйишади ёши улуг бригада бошлиқлари. Онасининг ёмон кўзлардан асраш учун исприқ тутатишлари фойда бермади чоғи. Мана, биришчи зарба. Соҳибжон тирсагини ерга тираб, бошини кафтига қўйди. Аммо бу сафар «шаҳарлик хотин»га қилган муомаласини эслаганида қалбида газаб эмас, хижолат уйғонди. У қалноғини кўтариб жимирлашиб бораётган пешонасини қаттиқ ишқалади, лекин ўзям қизик хотин экан. Кўққисдан бўйнига осилса-я! «Бувингман», — дейди. «Деса дер, сендан нима кетди?» — инсофга чақиргандай бўлди ички бир товуш. Соҳибжон бу ёнбошидан, у

ёшбошига аганади-ю, ўрнидан туриб ўтирди. Шунда ба-
ногоҳ пахгазор четида ётган тугунга назари тушди. Ажа-
бо! Бу ўша хотиннинг нарсаси. Илдам кўтарма ариқ
бўйига чиқди. Бироқ узоқ-яқинда ҳеч ким кўринмайди.
Жазирама иссиқдан лоҳас бўлган тўқай устида сароб
ловиллар эди.

— Тавба, жинними ўзи! — дея тўнғиллади у.

Қат-қат тахланиб бораётган саволлар, исботталаб
далиллар қовоқаридай гўнғиллаб, гужгон урарди миёси-
да. Маргилондай обод шаҳардан қовжираган чўлга нима
сабабдан кўчиб келишди экан? Қиндик қони тўкилган,
ўсиб-унган, ўрганган жойларини ташлаб? Эл-юрт, қавм-
қариндошлардан ажраб-а? Бой бўлишса эканки, ҳуку-
мат мол-мулкларини мусодара қилиб, ўзларини чўлга
сургун қилса! Уғлимиз эсини таниганда асранди экани-
ни билиб қолмасин, деб чўлга кўчишмаганмикан ша-
ҳардан?

Вақт — яхши дори. Вақт ўтиши билан Соҳибжон ўзини
анча босиб олди. У бошини кафтига қўйганча чалқанча
ётди-да, қалбига қулоқ солди. «Йўғ-эй, бундай бўлиши
мумкин эмас. Ҳидойбу ўз бувинг», — дея тасдиқлар эди
юрагидан чиққан нидо. У ўзининг ёш болалик даврига
зоҳиран назар солди. Бувисини эмганини эслолмайди,
аммо қўйнида ётмаса, ухлолмаслигини эс-эс билади.

Бувиси гўза чопиққа чиққанида уни опичиб юрга-
ни эса, аниқ ёдида. Қачондир даладан қайтаётганлари-
да: «Энди бу ёғига ўз оёғинг билан юр», — деб ерга қўй-
гани, шунда кўчанинг ўртасидаги билқ-билқ тупроққа
ўтириб уввос тортгани — бари кўз ўнгиди. Йўғ-эй, Ҳи-
дойбиби туққан онаси бўлмаса, шунчалик эркалатадими?
Угайлик қилиб савалаш у ёқда турсин, ҳатто чертмаган.
Ана шундай меҳрибон бувиси бор унинг! Дадаси-ку, раҳ-
матлик, сариқ одамнинг феъли тез бўлади дейишади,
аксига жуда оғир, мўмия-қобил киши эди. Уйда чой ичиб
ўтирганларида таниш-билишлари кўчада туриб Малла-
бой акалаб ўн марта чақирганларида у киши бир марта
«хў» деб қўярди. Шунда ҳам онасининг қистови билан
товушини чиқарар эди. Боғда ишлаганларида-ку, агар
ёш-беридагилар гапга солмаса, эртадан-кечгача оғзидан
бир калима сўз чиқмасди. Пешонасини қийиқча билан
боғлаб, чаккасига райҳон, жуда бўлмаса олма-олча
гули қистирарди-да, индамай ишлайверарди. Охирги марта
оғир касал ётганида рост, гапдон бўлиб кетган эди. Бувиси
тинчлантириш учун ҳатто оғзини кафти билан юмган ҳам.
Ғалати-ғалати сўзлар чиққан, лекин. Қўлига тармашиб

кечирим сўрадим-ей? Дадасининг ўша сўзларини шунчаки алаҳлаш деб юрарди. Аммо анави шаҳарлик хотиннинг кўққисдан чўлда пайдо бўлиши... Соҳибжон мияси говлаб бораётган одамдай бош силкитди-да, ўзича сўзланди:

— Қизик.

* * *

Қор ёға бошлаганига қарамай, у шу куни, якки марта қатнади. Бир арава кўсакни ўз аъзоларининг уй-уйига тарқатди. Бошқасини мактаб айвонига тўқди: ўқувчи комсомолларга — совхознинг энг узоқ чўл бригадасини оталиққа олганларга бир арава кўсакни чувиш нима эмиш!

Бугунги ишни эртага қолдирмай кўнгли ўрнига тушганигами, ҳаво аёзли бўлишига қарамай, Соҳибжоннинг кайфи чоғ. Чунки идорада кекса ҳисобчи бугун узилган кўсақларни пахтага айлантириб, бригаданинг умум ҳосилига қўшганида намлиги-ю, ҳар хил чиқитдан ташқари ҳам мажбуриятга бемалол етишини айтди.

Соҳибжон ғарч-ғурч қор кечиб бораётиб ўзича жилмайди. Қулоғи тагида ҳисобчининг: «Қандингни ур, Соҳиб чапгал!» — деган қувноқ товуши. Лекин қандини уришга ҳали эрта. Далада ҳосил бор. Тўқайдаги кичик бўлакнинг кўсағи узилмай қор тагида қолиб кетди. Яна ғўзапоя чошиқ, шудгор... Ҳозирдан келгуси йил ҳосили ҳақида ўйлаши керак. Ана ундан кейин... йўқ, бугун бу бита қолсин, эртага уни қилай, деб қандингни уришга вақт ҳам тополмайсан киши.

— Ҳе, қизикмисан, Соҳиб! — деб қўйди у ўз-ўзига. — Саломатлигинг жойида, ёшсан. Қуч-ғайратинг бор. Шундоқ экан, койиниш сенга ярашмайди. Қийқиртириб ер сур! Элдан олқиш олганинг — қандингни урганинг! Яна нима керак сенга?

У кўприкдан ўтаётганида эшиклари олдида кимнингдир қораси кўринди. Соҳибжон қадамини тезлатди. Яқинроқ бориб қараса, онаси экан. «Шундай совуқда кўчада нима бор?»

Йўлига мунтазир, дилдираб турган онасининг кўзи кўзи билан тўқнашганида юраги «шиг» этди. Теваракни босган оппоқ қор ёруғида у кишининг чеҳрасидаги ҳадик шукрона билан алмашганини сизди. «Имони бўлса тўғрисини айтади». Чўлданми, идорадан қайтиб, онасини ҳар сафар учратганида марғилонлик хотиннинг шу гапи ёдига тушади. Биринчи бор аниғини билиш учун чўлдан

келганида онасининг тоби йўқ экан, индамади. Доктор чақириб, дори-дармон қилди. Кейинча анча совуди — пайсалга солди. Энди ўйлаб қараса, маргилонлик хотин чўлга, унинг олдига боришдан олдин бу ерда бўлган. Онасининг кўққисдан эски касали кўзиб, ётиб қолишига шу тўқнашув сабаб бўлган экан.

— Буви...— деди-ю, Соҳибжон андишага бориб жим бўлиб қолди. Теварак бу пайт шу қадар сокин: дарахт баргларининг қор тушиб шитирлашидан тортиб, юрагининг безовта дуқиллашига қадар аниқ эшитиларди. У ниҳоят таважжал қилиб сўради: «Ўша хотин тўққанми мени?»

Жавобан Ҳидойиббининг ўпкаси фавқулодда аянчли чийиллади. Соҳибжон қўрқиб кетди.

— Ман...— Ҳидойиббининг нафаси баттарроқ гижирлади, — ман катта қилдим...

Хижолат ўртаб юборгандай бўлди Соҳибжонни. Бироқ боқиб катта қилганини юзига солмаяптими онаси? Ҳа-ҳ! Тўғриси ҳам шу-да! Уни боққан, катта қилган шу киши! Шартинди келиб-келиб ҳозир қийнаш?

— Оёгингиздан зах ўтмасин. Юра қолинг ичкарига.

Соҳибжон тирсагидан тутиб етаклади. Ҳовлидан ўтаётганларида ўртадаги жимликни икковларининг қадами-ю, Ҳидойиббининг оғир-оғир нафас олиши бузиб турарди. Нафаси қисадиган дарди бор унинг. Манави нам ҳаво оғирлик қилади.

Соҳибжон онасини тўрга ўтқазди-да, ёқасининг тугмасини ечди. Ўглининг меҳрибонлигидан кўнгли эриб кетди, Ҳидойибби кўзига ёш олиб, маъюс жилмайди:

— Овқатинг...

Айтмаса ҳам Соҳибжон ўзига аталган маставами, угра ош қуйилган хурмача танчанинг кўрхонасида, чойнакдаги чой ҳам ўша ерда ўтга қўмиғлик туришини билди. Қор кечиб келаётганда қорни очганини ҳис этган эди, лекин ҳозир иштаҳаси йўқ. Шунга қарамай, Ҳидойиббининг кўнгли учун чой қуйиб ичаётди:

— Ош егандик, — деб қўйди.

Далада ош-егани рост. Бироқ пахтаининг меҳнати-ю, манави қиш ҳавоси кунига уч марта ош есанг ҳам ялаб кетади...

Ҳидойиббининг нафас олиши енгиллашгандай эди чоғи. Енбошидаги қўш болишга бош қўйиб пинакка кетди. Соҳибжон ҳам оёгини танчага узатиб чалқанча ётди. Ўртадаги осма лампа теваракка қизғиш зиё сочади. Не босган тоқидарда эса унинг сояси. Соҳибжон шу дои-

ра шаклидаги сояга, бақувват тўсинлар орасидаги зич терилган тоқиларга ўйчан боқади. Осма лампанинг жизиллабгина аста ёниши онасининг пичирлашидай эшитилади қулогига. Худди: «Мен боқиб катта қилдим... мен катта қилдим», — деяётгандай эди. Миясида кўкқисдан савол пайдо бўлди: «Ким туққан?» Аниқ жавоб эшитмади-ку? «Ким туққан?» Бу савол гўё бошига оғир тўқмоқдай гурс-гурс урилар эди. Ички бир товуш: «Ундан чиқди, марғилонлик хотиннинг сўзи рост экан-да?» дея қистади. Юрак, ор-номус товуши эса: «Йўқ! Йўқ!» дея жон-жаҳди-ла рад этарди.

Унга Ҳидойибининг бир оғиз, атиги бир оғиз сўзи кифоя. Дардига дармон, юрак ярасига малҳам бўла олади. «Ўзим туққанман», деса бас. Минггаси бошқача ганирсин бари бир пул. У кимнингдир ташландиқ боласи, балки ўйнашдан туғилган ҳароми, асранди бўлишни асло истамайди. Ҳозиргача — қишлоқда Маллабой боғбон билан Ҳидойибининг ўғли бўлиб танилиб келди. Эя орасида Соҳибжон аталиб бош кўтариб юрибди. Чўлга тиш-тирноғи билан ёпишиб, унинг бағридан ўз улушини узиб ололгани учун, тиришқоқ, чайирлиги учун ҳам ҳамқишлоқлари «Соҳиб чангал» деб у билан фахрланишади.

Кўкрак кериб, йигитлик даврини энди сурадиган бир пайтда «Соҳиб чангал», «Соҳиб асранди»га айланса, бу — юзига қорақуя суртилгани, шармандаи шармисор бўлгани, номусининг букилгани. Бу — қоронғи гўрга киргани! Ҳа-да! Йигит кишининг уялгани — ўлгани!

Соҳибжон кўзи қисилгандан қисилиб, шифтга тикилганча ётарди. Жағ мушаклари тортишиб, гоҳо қимирлаб кетар, тишлари эса гижирлар эди.

УН ИККИНЧИ БОБ

Кўча эшик қулф эканини кўриб, юраги гаш тортди. Аммо шу заҳоти ўзига далда бериб:

— Ўқиши тугамагандир, — дея пичирлади Сайлихон.

Чиндан ҳам Ғанишер кечки политехника билим юртида ўқир эди. Еттинчи синфни битирганидан кейин уни ўзининг ишхонасига ишга киритди. Кундузи механика устахонасида ишлайди, кечқурун ўқийди. Маҳамадшер билан учрашгани вақти қолмасин, деб ўйлаган эди. Бироқ Маҳамадшер қаёққа қўл чўзса етадиган бўлиб турибди бу вақтда. У дўкон мудирлигидан бир сакраб,

«Ривожия»га хўжалик ишлари бўйича раис муовини бўлиб ўтган. Тўпахон Шодмонованинг оғзидан суви қочиб гаширишига қараганда, бир неча артель бириктиб, йириклашган «Ривожия»дай корхона «коммерсия ишларига устаси фаранг» Маҳамадшердака ёрдамчига муҳтож экан. Қўрқади, ўглини айтиб қўйишидан қўрқади. Қанчаллик қийинчиликлар билан катта қилаётибди уни.

Сайлихон эшикни очиб, қоронғи ҳовлидан ўтди. Айвонга кўтарилаётганида ҳам ўглини ўйлади. «Шу чоққача ҳам ўқишдамикин?» у чироқни ёқиб; кийимини алмаштираётганида Ғанишер пайдо бўлди. «Кел бўйшимдан кучоқла. Ахир икки кун кўришмадик-а?» дер эди Сайлихоннинг ўғлига термилиб боққан кўзлари. Чиндан ҳам она-бола икки кун кўришмади. Сайлихон область саноати социалистик мусобақа илғорларининг кенгашида эди. У йўғида ҳоли нима кечди экан? Дарҳақиқат Ғанишернинг қовоғи солиқ. Ундан аразми? Ишидан нишқал чиқдими? Ёки биров билан уришдим?

— Қаёқда юрибсан? — деб сўради ўғлига синчковлик билан тикилар экан.

— Ўқишдан қайтсам уйда йўқсиз. Кейин...

— Бувингни соғинмадингми?

Ғанишер бирдан сергак тортди. Кўзига кулги кўнди. Эшитилар-эшитилмас «соғиндим» дея пичирлади. Сайлихон ўглини кучоқлаб, бошини силар экан: «Минг шукрки, бахтимга Ғанишерим бор. Агар борди-ю, бу ҳам бўлмаса нима қилардим? — дея ўйлади. — Унда бу дунёнинг қизиги қолмасди мен учун». Сайлихон ўзининг бу ўйидан эти сесканиб, ўглини янада қаттиқроқ бағрига босди.

Илғари Ғанишер овунчоғи эди. Энди... кундан-кунга қилиқ чиқараётибди. Тергайди, хафа бўлади. Лекин барибир суянчиги. Бошқа кимдан паноҳ излайди. Отасиданми? У киши ўзи ҳимояга муҳтож. Жалолхонни эса кўп кутди. Соғиниб, саргайиб... кўзлари тешилгудек нигорон кутди. Қайтмади. Ўктамжонни эса юрса ҳам, турса ҳам ўзини айбдордай санаб, эзилиб, қийналиб ўйларди. Унинг фироқ-дарди ичида оғир тошдай бўлиб ётарди. Топди. Топди-ку, шу ондаёқ қайта йўқотди. Ўктам тўққиз ой қорнида кўтариб юрган боласи бўлишига қарамай, бутуллай бошқа, юзма-юз келганида ўзини еттиёт бегонадай тутди. Уни учратганига қадар умид билан яшади. Энди умид риштаси узилди. Ўктам кўкрагидан, ўзи оқ сут эмган кўкрагидан итариб ташлаганида бари барбод бўлди!

.. Сайлихоннинг ичи ачишгандан ачишади. Мана бу

ери. У кўзини чирт юмиб ўглининг юзига юзини қўйди. Ёнида яхшиям Ғанишери бор. У бўлмаса бу ҳувиллаган тўрт девор ичида сўппайиб... Хайрият, хайриятки, у бор.

Ногаҳон нимадир эсига тушиб қолгандай юзини юзидан узиб, ўглига боқди-да, сўради:

— Бир гап бўлдимми?

Ғанишер кўзини олиб қочди.

— Яширма мендан!

— Бувамнинг сал мазалари...

Сайлихоннинг юраги шиг этди. У эшикка интилганида Ғанишер ушлаб қолди. Ўгли хунукдан-хунук бир хабарни ундан яшираётгандай эди. Баданидан совуқ тер чиқиб кетди.

— Хабар олиб келдим,— деди Ғанишер бувисининг кўлини қўйиб юбормай.

Сайлихон кетига қайтиб, кўрпачага беҳол чўккалади.

— Юрагимни ёриб юборай дединг-ку? — у норози бир қиёфада Ғанишер томонга боқди.

* * *

Уста Умар касалхонадан чиққан биринчи кунийёк, кадрдон дўсти билан учрашишга шошилган одамдай устахонасини кириб кўришга интиқ бўлаверди. Бу истаги фақат кечга яқин амалга ошди. Келди-кетдининг сал кети узилгачина ўрнидан турди.

Ҳа, устахонага қадам босмаганига, ўйлаб қараса, кўп бўлибди. Доктор, ўзингизни уринтириб қўймай, деган эди. Етар шунча ётгани. Азалдан дорини ёмон кўради. Касалхонада шифтга қаратиб ётқизиб қўйиб, роса дори билан сийлашди, лекин бадани игнадан илма-тешик бўлиб кетди. У айвондан тушиб, тут тагида тўхтади. Бўртиб барг ёза бошлабди. Куни кеча Ғанишер касалхонага бойчечак кўтариб борибди. Ётқизганига шукр қилиб кўзига суртди. Унга ўша бойчечакнинг ҳиди ҳозир димоғига урилгандай сезилди. Уста Умар кулимсираб теvaraгига боқди. Ер бети ҳам кўкариб қолибди. Кўзинг қувнайди. У бир-бир босиб ҳовли этагидаги устахонаси олдига борди. Эшикдаги кишан қулфга қўл уртанида ҳам, энкайиб ичкари кираётганида ҳам ўргимчак уясига тегди. Ҳозир унинг афти, соқол-мўйловига қадар ўргимчак тўри. Устахонаси ана шундай совуқ, хафқонлик билан қарши олди. Илгари супириб-сидириб турар эди. Энди қаёқда? Ўзини зўрга эплаб юради-ку.

Уста Умар бурчакда қорайиб кўринган нарсага узоқ тикилиб қолди. Яқин боришга оёқ остидаги дўкон халакит беради. Чархга ўхшамайди. Йўқ, чарх билан мошпаралар токчада. Шундай пайтда кўз панд беради. Кўзойнагингизни ўзгартирайлик докторга кўрсатиб, деб кўп қистаган эди-я, Сайлихон. Ҳафсала қилмади. Шарти кетиб парти қолганда юмалоқ шиша ёрдам берармиди? Умр ўтган сари куч-қувват, кўз нури ҳам сўниб боряпти. Ўз қўли билан қўйган нарсаники нималигини билмаяптими, демак эс-хуши ҳам қолмаяпти. Бурчак ўйилиб кетмагандир унгурга айланиб? У қора, қоп-қора... Ҳи, эсига тушди: қозон-ку, ўша ярим чораклик!

Уста Умар хилват сўқмоқда болалиги билан қўққисдан тўқнашгандай қувонди. Ахир отасидан мерос қолган қозон-а! Биринчи бор пилла қайнатиш илмини у шу қозон тепасида туриб ўрганган. Ичидаги пилла кўпира бошлари ҳамон қўлидаги чўмич билан сузиб оларди-да, тўкар эди. Йўқ эса кўпик ипакка уриб ранги хира тортади. Қозон қайнаганда қўлидаги чўпсага ипак учини илинтирар, ундан чархга олиб, мошпарага ўраларди. Бу қозон хонадонларидаги тўқчиликнинг ҳам, йўқчиликнинг ҳам гувоҳи. Манави эски дўкон эса, — уста Умар қўлидаги ҳассаси билан туртиб қўйди, — қайнатасидан теккан мерос. Илон йили ипак анқонинг тухумидай топилмас матога айланганида хонаки қора қозонни, ипак қайнатиладиган ярим чораклик катта қозонни ҳам сувга ташлаб қўйиб, бу дўконда бўз тўқиди. Сайлининг онаси эски кўрпачасини сўкиб, пахтасидан ип йигириб берар эди. У тўқиган бўз кийим-кечакдан кўра кўпроқ кафанликка қўл келарди ўша пайтда.

Бу дўкон, бурчакдаги анави қора қозон, токчадаги чарх, мошпара — бари у ёш чоғида булар ҳам ёш эди. У ғайрат қилса, булар ҳам ҳимматларини аямас эди. Дастурхонидаги тўкинлик, хонадонидаги гангир-гунгур кулги, эгиларининг бутлиги шулар туфайли. Ҳозиржавоб, беминнат дастёрлари эди. У нимагаки эришган бўлса, барига шуларнинг орқасида эришган. Уйланишида эса баста-багардон туриб берган энг яқин ёрдамчиси анави бурчакда қорайиб турган қорабой — ярим чораклик қозон. Кеч уйланди. Чунки отаси икки қиз чиқариб, қўли анча калталиқ қилиб қолган эди. Енг шимариб яна муттасил уч йил ишлашга тўғри келди. Ярим чораклик қозон ўшанда иш берган! Сайлининг онасига етишгунича билагидаги кучи, тўшидаги жирини шу қозоннинг тинимсиз қайнаши учун ўтин қилиб ёқиб юборди худди.

Буларни кимга қолдиради? Уғиллари бўлганда мерос қилиб улашар эди. Невараларигами? Уктам минг шукурки, ёруғ жаҳонда бор экан. Бироқ унга бу эски дастгоҳ, чўян қозоннинг ҳеч кераги йўқ. У дехқон, пахтакор. Ғанишерга қолдирсинми? Бироқ у «шалағи чиққан қўл дўкон»ини назарига илармиди? Тезкор ва ихчам тароқлаш, ошди-қўшди машиналари ясар эмиш.

Уста Умар тиззасига таяниб, базўр қаддини ростлаганида яна бир бор афсус билан бош чайқади. У устахона эшигидан чиқаётганида ҳовлида кимнингдир қораси кўринди. Уша кимса негадир ўзини дарвозахона тагига олди. Уста Тошпўлатга... ҳа-я, ўғлига ўхшатди. Асли қидирган одами ўша!

— Мирали-им!! — дея қичқирди ҳассасини кўтариб. Агар ҳақиқатан Миралим бўлса, уни худо етказгани. Кўпдан қадамига интизор эди. Бироқ нега қочади-я?! Яқинда уста Тошпўлатни кўрди... «Жойи жаннатда бўлсин». Кўчадан ўтиб кетаяпти-ку, қарамайди. Ҳол-аҳвол сўраш йўқ. Ахир ўзи мана, касалхонага тушиб қолди. Индамаганига ҳайрон бўлди. Апил-тапил ўрнидан тураётди «Тошпўлат!» дея қичқирди. Товушига ўзи уйғониб кетди. Туши экан. Кечгача ўзига келолмади. Касалхонанинг каравотида оқ чойшабга ўраниб ётиб ўй сурди. «Рақматликнинг арвоҳи мендан хафа экан», деган фикрга борди. Чупки Соттихон туғилганда Миралимга қулоғини тишлатиб, бола-чақаларимиз биздан ҳам аҳил, иноқ яшасин, кел, қон-қариндош куда бўлайлик, деб аҳд-паймон қилишмаганмиди? Бечора уста Тошпўлат ичи тўла армон билан кетди. Бироқ ўзи ҳали ҳозир кўзи очиқ-ку? Аҳд-паймонлар қаёқда қолди?

Уста Умарга кўринган рўё эмас, чиндан ҳам Миралим эди. У дарвозахона тагида тўхтаб, ҳовлига ўгринча кўз ташлаётганида этакдаги эшик оғзида... Ҳа, чиндан ҳам яширинди. Уста Умар кўриниши билан уятчан ўсмирдай ўзини панага урди. Аслида атайин у кишини кўриш ниятида келган шоввоз жуфтакни ростламоқчи. «Бунақада икки дунёда ҳам уйланомайсан!» дея ичида ўзидан кулди Миралим. Соттихон билан ярашди ҳисоб. Тўгарак баҳона бўлди-ю, қайта топишишди. Мана, «эшиklarининг турумини бузиб» келишга келди, лекин сўнгги дамда ҳаё устун келиб... Дарвозани аста ёпаётганида «Миралим» деган дардли товуш ортидан қувиб етди-ю, қозикдай қоқиб қимирлатмай қўйди. Ана, таёқ тўқиллашига қалишнинг шипиллаши қўшилди. Кекса кишини овора қилиб қўйганига Миралим баттар

уялди. У дарвозахона... ўзи бир вақтлар сочлари жама-лак Соттихон билан япалоқ тош отиб «лаббай» ўйнаган ўша дарвозахона тагидан ҳовли саҳнига ўтаётганида уста Умарнинг ҳарсиллашига қадар эшитиб, юзининг исит-маси чиқиб кетди.

— Ас-с-сал-му алайкум,— деди қўл қовуштириб.

Уста Умар нафасини ростлай олмай шивирлади. У узоқ масофага орзуйи кетидан югурган одамдай энти-карди. Кексалик шилпиқлантирган сийрак киприklarини арта туриб, оғиз жуфтлади. Уста балки гинахонлик қил-моқчи бўлгандир. Унинг кекса кўксига бу пайт қат-қат губордай гина-кудурат тахланиб ётган бўлиши ҳам ажабмас. Бироқ индамади, ичидагини сиртига чиқариш-ни лозим топмади шекилли. Қани бу ёққа, дегандай ишо-ра қилди-ю, уйга қараб йўл бошлади. Ғиштин зинапоя-дан юқори кўтарилаётганида гандираклаб кетди. Агар Миралим суяб қолмаса қулаши ҳам муқаррар эди.

— Илик қуриб қолган,— дея ҳиринг-ҳиринг кулди ўзини Миралимнинг қучоғида кўриб,— тарашадай ша-қир-шақир қилади.

Миралимга устанинг кулгиси кулгидан кўра кўпроқ йиғига ўхшаб туюлди. Улар айвондаги шолча устига со-лиғлиқ кўрпачага ўтирганларида уста Умар:

— Отангиз минан бир майиз топсак бўлашиб еган-миз,— деб қўйди.

Миралим ҳижолатдан бўйинини қисди: ақалли ка-салхонага бориб кўриши керак эди. Ота қадрони, ахир!

— К-к-кечирасиз,— деди довдираб.— Б-б-бундан буён...

Шу пайт орқадан шарпа эшитилди. Қараса, Соттихон. Ичкаридан чиқиб келаётибди. Кулимсираб:

— Хуш келибсиз,— дея пичирлади.

Миралим лола қизгалдоқдай қизариб, тили сўзга келмай қолди. У кўзини Соттихондан узмай бетўхтов жилмаяр, ёнларида уста Умар борлигини унутиб қўй-гандай эди. Бу ёққа «касал кўргани» отланганида ички бир овоз, бошқаларни ҳам кўрасиз, деб тегишгандай бўлганди.

— Хуш в-в-вақт б-бўлинг!

Соттихон кўярда-қўймай бошқа кўрпача солди, дас-турхон ёзди. У чойнак кўтариб ўчоқбошига кириб кет-ганида кўзларини юмганча ўтирган ўрнида аста чайқа-лаётган уста Умар:

— Уста Тошпўлатни туш кўрдим. Кўчамизда юрган

эмиш. Қанча чақирмай қарамайди. Мана, сиз келар экансиз,— деб қўйди.

Дадасининг номини эшитганда Миралимнинг юраги бир орзиқиб тушди. Унинг бутун вужуди гўё кулоққа айланди-ю, уста Умарга яқинроқ сурилди. Бироқ у кишининг огзидан дадасига тааллуқли бошқа бирор калима сўз эшитмади. Фақат кўққисдан:

— Уста Миралим, сизни ўғлим деганман,— деб қолди.

— М-м-менам сизни от-т-там ўрнида отам д-д-деганман! — деди Миралим ҳам шўшиб: У бу гапдан мақсад нима эканини билиш учун уста Умарга янада яқинроқ сурилди.

— ...Бинобарин анави устахона ичидаги ҳамма асбоб-усқуналари билан бари сизники.

— Ўзингизга б-б-буюрсин! — деди кулиб Миралим. Уста Умар бош чайқади.

— Мана бу ерда,— у бармоги билан кекирдагига ишора қилди,— лиқиллаб турибди. Қаттиқроқ ихи деса-сам бас, учади-кетади.

— Ғанишер б-б-бор-ку?

— Э-эй, улар ота-бувалардан мерос қолган бундай асбоб-усқуналарнинг қадрига етармиди! Унингиз темирдан машина ясагаймиш. Буvasини авлод-аждоди билан боқиб келган табаррук нарсаларни, музейга тўнширинг, дейди-я!

Миралим ялт этиб уста Умарга қаради. Ғанишернинг тақлифида жон борлигини сизди-ку, аммо устани ранжитиб қўйишдан кўрқиб индамади.

Соттихон сузиб келган шўрвага ҳали қошиқ уришмаган ҳам эдики, ҳовлида Маҳамадшер пайдо бўлди. Миралим ўрнидан туриб қарши олди. «Ривожия»да у ҳозир ўз эътибори жиҳатдан учигчи ўринда. Ишлаб чиқариш бошлиқларининг одатдаги йиғинларидан бирида Маҳамадшер тўғрисида Шодмонова: «Хўп абжир йигит-да, йўқдан бор қилади»,— деб хўжалик-савдо ишлари бўйича ёрдамчисини бошқаларга ибрат қилиб кўрсатган. Уша «йўқдан бор қилади»ган йигит камтарона ҳовлига ташриф буюрди. Собиқ қайнатасиникида унга нима бор? Миралим, одоб юзасидан бир қўли кўксига, меҳмонни юқорига тақлиф қилар экан унинг бу ташрифидан нияти қандайлиги ҳақида ўйлар эди. «Қани кўрайликчи, нимани бор қилар экан»,— дея кўнглидан кечирди. Тўғри, Маҳамадшер қайсидир колхоз билан келишиб, корхона ходимларини қишлоқ картошка билан таъмин-

лаган. Лекин шу хизматидан кейин у анчагача мажлисларда «корхона ишчи-техник ходимларининг моддий-маиший аҳволини яхшилаш» соҳасида қилинган ва қилинадиган ишлар ҳақида маъруза қилиб юрди.

— Салом! — зинапоядан ўзгача бир сипоҳлик билан юқори кўтарилган Маҳамадшер бош ирғади. — Қимирланг, дада. Менга шу ер ҳам бўлади, — у Миралимининг елкасига дўстона қўл ташлаб пойгакдаги қўрпачага чўккалади. — О-мин олоху акбар. Қалай? — у чехрасида табассум, мулойимлик билан уста Умарга боқди. — Кўпдан кирай, бир зиёрат қилиб чиқай, дейман. Бироқ хизматчилик, катта корхона ташвиши елкангда бўлгандан кейин вақт топининг қийин экан. Ота-бола бир жойда ишламаймизми, сўраб тураман. «Ғанишер, ўғлим, мен боролмаганимга яраша сен канда қилма. Бувангнинг дуосини ол, кам бўлмайсан», деб тайинлайман, — у ёнида турган портфелини очиб, қоғозга ўроғлиқ сомса олиб дастурга қўйди. — Қуруқ кирмай, деб... Оз бўлса-да, кўп ў, кўрасиз, дада.

Уста Умар ноқулай аҳволда қолган од зовталанди:

— Овора бўпсиз. Нима кераги бор!

— Мени хафа қияпсиз, дада! Оворас: Маҳамадшер азза-базза хафа бўлди. — Сиз зим — ўғлимнинг бувасисиз. Бошимга кўтарсанди-я, сизни!

«Қани эътироз билдириб кўр-чи?» деди илим.

— Олинг, совиб қолмасин! — қистар эди Маҳамадшер.

— Тишни мазаси йўқ, — тихирлик қиларди уста Умар.

— Жуда бўлмаса ичидаги думба, гўштидан олини Маҳамадшер иссиқ сомсани ёриб, устанинг олдига қўйди.

Миралим уста Умарнинг ўчоқбоши томонга кўзлаганини, шубҳасиз, Соттихонни қидираётганини, монга овқат олиб келишини буюрмоқчи бўлаётгани пайқаб ўрнидан турди.

Соттихон чамаси, уни кутаётган экан: ўчоқбой, яқинлашганида иккита шўх, ўйноқи кўз панжарайт орасидан ўзига тикилиб турганини сезиб, беихтиёр қимилтиради:

— Сизни безовта қилдим-а, уста, — дея шивирли у панжара ортида, гира-шира қоронғи ўчоқбоши олдига да туриб.

Йўқ, Миралимга у кечирим сўраётган одамга

балки сабрсизлик билан кутган, ўтираверасизми лалайиб, дея таъна қилаётганга ўхшаб кетди.

— Уста, малол келмайдими сизга? — деди Соттихон ялингандай бир оҳангда Миралимга коса узатаётиб. — Анави Пўрим поччага кўринмай қўя қолай девдим.

Гўё косадаги шўрва иссиғидан эмас, Соттихоннинг ховридан Миралимнинг вужуди қизиб кетгандай бўлди. Аврбандликда-ку, «уста» деб чақиришларига кўникаб кетган. Тўғарақда музика раҳбари бўлганига, анъанага кўрами, айрим ҳаваскорлар «уста» деб мурожат этишяпти. Лекин Соттихон... Йўғ-эй, устаси нимаси?!

У бир қўлида чойнак, бир қўлида коса айвонга кўтарилганида Маҳамадшер арз-ҳол айтаётган экан.

— Яхшидан от, ёмондан дод қолади, дердилар раҳматлик катта отамиз. Насихатлари қулоққа маҳкам ўрганган эканми, ҳаммага яхшилик қилгим келади. Мана, азиздан мисол, мендан бирор ёмонлик зоҳир бўлсам? Йўқ, айтаверинг, шартта юзимга айтинг! Қандоқ қилди шу айбимни ювай...

«...ни қ-қийнаб қўядиган бўлди-ку?» Миралим ўзининг одалигини билдириш учуноқ томоқ кириб йўталди. — Сизмидингиз? — деди Маҳамадшер ялт этиб. Сиз ҳам дардингизни ёзгани келган экансизнинг бирга йиғлашамиз. Зора нолаи зоримиз кутетса!

«...й борми бунинг?» — деб қўйди ичида Миралим. «...ани қўлига олган заҳоти Маҳамадшер гўё уни қўлди. Шўрвадан икки хўплаб, косани дастурхонга қўйди-да, чордона қуриб, чамаси, хаёлидаги шахс билан баҳслаша кетди. Жимгина қулоқ солиб ўтирган Миралимга у шахснинг кимлиги аён бўлгандай эди.

— ...Ўрганган кўнгил ўртанса қўймас, деганларидай, деб бировга яхшилик қилишга ўрганганман. Айтдим-ку, қўлди. Бу хосият бизнинг қонимизда бор. Ўша ўттизинчи... очарчилик йилларида-а? Мен кўп одамларнинг жонига ора кирганман. Очликдан қиш совуғига қарамай тейтираб юрган келгиндилар эрталаб қарасангиз кўча-қўйда тарашадай қотиб ётарди. Келгиндиларгинамас, тубанкой халқдан чиққанлардан ҳам кўплаб нобуд бўлган. Ўзингиз яхши биласиз у даврни. Тўғрими гапим?

Уста ўтирган ўрнида тебранди. Чамаси, унга у давр хотирлашнинг ўзи азоб эди.

— Барака топинг... — дея уста базўр шивирлади. Миралим чой қўйиб узатди.

— Яхшиликни-чи, вей, билган биледи! Ҳаммаям битавермас экан. Йўқасам... ҳе-э, худога солдим.

Уста Умар чойдан бир хўплади-да, пиёлани дастурсонга қўйиб кўзини юмди.

Шу гапларнинг нима кераги бор, дегиси келди Миралим устанинг ранги ўчганини кўриб.

— Дада, неварангизга атаб участка қурияман! — Маҳамадшер гапни бирдан бошқа ёққа буриб юборди. «Биледи», деб қўйди ичида Миралим.

— ...Битгандан кейин, ўзингиз бош бўлиб, тўй қиламиз қарнай-сурнайлатиб! Лаббай?

Уста Умар кўзини очиб кулимсирагандай бўлди.

— ...Келинниям узокдан қидирмаймиз. Янги ҳовлига Тўпахон Шодмонова билан Давлатовларнинг участкалари ёйма-ён. Келинни ўша ён қўшнилardan туширамиз. Осилсанг балаид дорга осилгин-да, а, қариндош? — Маҳамадшер Миралимнинг елкасига дўстона қокди. У бу пайт ўзи тушган хаёл кемасида бошқаларнинг ҳам сайр қилишларини кўнгли тортиб қолгандай бир кайфиятда эди. — Пенёнамда Ғанишердан бўлак кимим бор?

«Тўғри, бошқа кими бор?» — дея кўнглидан ўтказди Миралим.

— ...Миросхўрим биттаю битта — Ғанишер! Топганим бари уники. Ғанишер деб юрибман бу дунёда! Қизингиз буни тушунмайди. Йўқ, Сайлихон тушунмайди! Бўлмаса хотин зоти қуриб кетмаган. Дўжнаси билан топиледи! Кўрмадиммас, оёгингизга бош уриб келдимми, айб бўлса-да, айтаман. У зотти кўпини кўрдим. «Зиёрат» дан қайтганимдан кейин қастма-қастга, хабарларинг бор, бир-иккитасига уйланганман. Лекин кўнгил бу ёқда эди. Шунинг учун улар билан ҳисоб-китоб қилдик. Эндиги ният топган-тутганим Ғанишерингизга буюрса дейман. «Ривожия»га ишга чақирганларида рози бўла қолганимнинг сабаби ҳам шунда. Ҳарна яқинроқда бўлай, дедим-да, — Маҳамадшер ёнида ўтирган Миралимнинг елкасига яна дўстона қўл ташлади. — Сиз ҳам ёт эмасиз. Кўр эмасман, кўриб юрибман, — у энгашиб қулоғига шивирлади: — Ниятимиз холис, божа бўламиз. Икковларинг бир амаллаб йўлга солинглар. Тушунтиринглар. Ўтган иш ўтди-кетди. Шахсан ўзим Сайлихонни кечирганман. Агар мен томонимдан бирор гуноҳ содир бўлган бўлса, уям кечирсин. Ғанишер ўғлимизнинг бахт-саодати учун кечирсин. Вей, менга қаранг, қариндош, — у Миралимни елкасидан қучди, — бизам яхшиликнинг қадрига

етадиган йигитмиз! Сайлихон сизнинг сўзингизга киради. Илтимос, ўртада тулинг.

— С-с-совчилик...

— Совчилик, деб атайсизми, элчилик — барибир. Мухими кўндилинг, — Маҳамадшер Миралимни елкасига уриб-уриб қўйиб, қулоғининг таккинасида шивирлади.

Миралим бош чайқади:

— З-з-забон, — у лабини кўрсатди, — йўқ с-с-совчиликка.

— Вой сиз-эй! Жигар, ўзингизга етгунча қизиқчи экансиз-ку? — Маҳамадшер ҳиринглади. — Тўғри, бундай пайтда лаб-дахан ҳам керак. Лекин яқинлик баридан ҳам зарурроқ. Биламан, Сайлихон сизни жуда ҳурмат қилади. Агар-чи, ишни иширсангиз бўйингизга юз-талиқдан тумор тақаман!

— И-и-пул, — Миралим қаттиқ дудуқланди, — б-бо-лаланги дейман-а?

— Болалаш ҳам гапми? Қўяйлаган! — У яна энганиб шивирлади: — Яхшиликка ҳаммаша топилди. Масалан, тўй-пўй... керак бўлса тортирмай айтаверинг. Миралим мийигида кулди:

— Хим-матингиз уч-ч-ун...

— Ия, жигар! Тўёна тайёр. Бироқ... — Маҳамадшер афтини бужмайтириб гапгин бир қиёфага кирди, — сизга ачинаман...

Миралимнинг ранги ўчди: шунчалик аялчи эканманми, деган фикр кўнглини тирнаб ўтди.

— Қўлида гулдай ҳунари бор йигит бекордан-бекорга соғлиқдан ажраб...

— Нимага б-б-бекорга?.. — Миралимнинг ранги ўчди. — Агар чиндан ҳам б-бе-к-к-корғалигини б-билсам, м-мен ўзимдан ўзим нафратланган б-б-бўлардим!

— Ия-ия!! Қўйинг-э, жигар! Тўғри, бурчингизни бажариб, Ватанин химоя қилдингиз. Одамлар Сталин учун жон фидо қилган фронтда!

Миралим истехзо билан кулди:

— Сиз б-б-бурчни б-биласизми?

— Ҳаддингиздан ошманг! — Маҳамадшер бирдан ўзгарди. Ҳали яқинда гоҳ дўстона, гоҳ муғамбирона кулиб турган унинг чуқур тушган кўзлари косасидан отилиб чиққудек олайди. У галифе шивининг чўйтагидан дастрў-молини олиб пешонасини артди-да, ўрнидан турди. Зина-пояга етганида тўхтаб қолди.

— Хафа бўлманг, дада! Биз шунчаки ҳазиллашдик, — деди. Чиндан ҳам унинг афтида ҳалиги совуқ такаббур-

ликдан асар қолмаган, чехрасида мулойимлик зухур этиб турарди.

Уста Умар ҳам мурасага даъват этувчи бир оҳангда:

— Ҳа, йигитчиликда бўлади,— деб кўйди.

— Тўғрими жигар! — Маҳамадшер гўё олижаноблик қилаётгандай бир қиёфада Миралимга юзланди.— Юринг, бирга кетамиз.

— С-сизга ҳамроҳ б-б-бўлолмайман. Йўлимиз б-б-бошқа-бошқа!

Маҳамадшер унинг бу тўнг жавобини эламагандай уста Умарга қараб мийигида кулди. Гўё бу билан асаби бузуқ дудук, раҳм-шафқатга муҳтож инвалид-ку, у, дегандай бўлди.

У кетди. Лекин Миралим тутоққандан тутоқиб борарди. У уста Умарга сездирмаслик учун секингина ўрнидан турди. Маҳамадшер очиқ қолдирган дарвозага етмасидан орқадан кулги эшитилди. Беихтиёр кетига қайтди. Соттихон... Маҳамадшер кетгунча ўчоқбошига қамалиб ўтирган Соттихоннинг кулгиси. Бирам жозибадорки! Лаҳзада жаҳли тарқаб, асаблари жойига кела қолди.

Қоронғи ўчоқбошида туриб қиқир-қиқир кулаётган Соттихон ҳароратли шивирлади:

— Ҳечам кутмагандим.

Соттихоннинг сеҳргар кулгисига кўшилиша кулаётган Миралим:

— Н-нимани? — деб сўради.

— Пўрим поччани қочирдингиз. Довюрак, кўрқмас экансиз.

Соттихоннинг мақтовидан дадил тортган Миралим кўзларида шўхлик, бош чайқади:

— Йўқ, қ-қўрқаман.

Соттихон ажабланиб сўради:

— Кимдан?

— Кимдан?

Миралим дудуклана-дудуклана жавоб қайтарди:

— С-с-сиздан.

Улар бирдан қоронғи ҳовлини бошларига кўтариб хахолашди. Ҳатто айвонда дадалари ўтирганини ҳам унутишгандай эди.

ЎН УЧИНЧИ БОБ

Соҳибжон этигини ечмоқчи бўлиб ханикда тўхтаганида Ҳидойибби орқа ўтириб тахмон олдида ўтирган эди.

— Хайрият-э,— деб суюнди Соҳибжон.— Кўрпак тўшак йиғилибди.

У муздайгина шолчани ялангоёқ босиб сандалга келди. Бозилламаса ҳам илиққина экан. Ўтира қолди.

— Овқатинг...— Ҳидойбиби ўрнидан турмоқчи бўлди.

— Қорним тўқ,— Соҳибжон, қимирламанг, дегандай ишора қилди.

— Чойинг...

— Безовта бўлманг, буви. Керак бўлса ўзим топман,— Соҳибжон шундай деди-ю, энгашиб сандал ичига қўл чўзди. Ҳа, чойнак кўрхонада экан. Лекин олмади. Кўнгил тортмагандан кейин нима қилади? У болишга ёнбошлаб бувиси томонга кўз югуртирди: — Сандиқни қовлаштириб қопсиз? Бир гап борми? — Соҳибжон бувисини кулдирмоқчи эди. Аксинча унинг синиққан чехрасида гам-қайғу кўрди.

— Улимлигим,— деди Ҳидойбиби ёнидаги тугунлардан бирига кафтини кўйиб.

Соҳибжоннинг балқиб турган дийдасига совуқ эпкин теккандай жунжикди.

— Кўриб қўй, кўзингминан, ўғлим. Кейин шошиб қолма,— Ҳидойбиби читир гулли оқ қийиқча тутундан қўлени олиб, бошиқасига қўйди.— Бу кафанлигим... манави,— у кўк қийиқчага ўралган бўғчага ишора қилди,— жанозага келганларга улашиладиган йиртиш... дафн қилиб бўлганларингдан кейин тарқатилади.— Ҳидойбиби қора лас пахталигининг ички чўнтагидан газетга ўроғлик бир нима олиб, кафанлигининг устига қўйди.— Бу минг сўм пул... Тухум сотиб тўшлаганман.

Онасининг ўз ўлимига бу қадар саранжом-сарипталик билан худди тўйга тайёргарлик кўргандай узоқ вақт битталаб йиғиб-териб тайёргарлик кўриши ва хотиржамлик билан гапириши Соҳибжонни ҳайрон қолдирди. Аммо дафъатан эшитганида юрагига ўрмалаган ваҳима онасининг қиёфасидаги вазминлик таъсирида тезда тарқалди. Ҳатто мийиғига маъюс кулги кўнди. Ўйлаб қараса, дадаси топди, бувиси тутди. Ҳа, худди шундай раҳматлик дадаси билан онаси меҳнат қилишди. Топганини, ҳатто ўт-чўпгача худди чумолидай эшиқларига ташишди. Вақт-соати етиб отаси қазо қилибдики, бутун топган-тутганлари жанозасига, маъракаларига сарф бўлди. Онасининг манави ўз ўлимлигига атаганлари шундан кейин йиғганлари. Сандиқда тўй учун тўшлаганлари ҳам бор. Бу урф фақат уларнинг эшиқларидагина эмас, бошқа кўни-қўшниларда, ўзбек яшайди-

ган хар бир хонадонда бор. Умр бўйи ўлиб-тирилиб йиғишади. Кейин бирдан аямай сочишади. Тўй учун ҳам, жаноза-маърака учун ҳам. Яшаш мазмуни шумикин? Бу одат яхшими ё ёмонми?

У саволига жавоб топа олмай, яна онасига ачингандай ўйчан тикилди. Эсини танибдики, бу уйда уч киши туради: отаси, онасию ўзи. Уруш пайти икки киши қолди. Отаси Фаргод ГЭС қурилишига сафарбар этилди. Онаси ўшанда ҳам емай-ичмай орттириб, даданг эсон-омон қайтган куни кийдирамиз, деб бозордан дўппи, тўн олиб қўйган эди. Лекин афсуски, дадаси янги тўн билан дўппини кийишга кийди, лекин қуванмади. Эсида, Берлин кўчаларида жанг бўлаётган Ғалаба арафасида дадаси шом пайти эшиқдан кириб келди. Шу куни тасодифан даладан эрта қайтган, томорқада маккажўхори чопиқ қилаётган эди. Югуриб дадасининг олдига борди. Ундан олдин онаси кўрган экан, қучоқлашиб кўришмоқчи бўлганда онаси халақит берди. Энди ўйлаб қараса, атайин шундай қилган экан. «Катта қозонда сув исит», — деб йўлини тўсди. Дадасининг кўз қорачиғлари бежо йилтилар, юзи яллиғлангандай қизариб турган экан. Умрида оғзига ичимлик олмаган дадасини ўшанда маст бўлсалар керак, деб ғалат хаёлга борган. Онаси эса пайқаган экан (кўп озода хотин-да). Дадасини уйга киритмай, олдин молхонага бошлади. Увадаси чиқиб кетган кийимларини тўдалаб қўйиб, иссиқ сувда чўмилтирди. Тоза кийим кийдириб, кейин уйга бошлади. Онаси туни билан кир ювди. Ҳа-ҳ! Нимасини айтади. Барини кейин билди-ку. Қўққисдан қўли тегиб кетса, дадасининг бадани мисдай қизиб турибди. Қўрққанидан «буви» деб чақирди. Аммо онаси эшитмади. Ховлида кир ювиш билан овора эди. Ўрнидан сапчиб турди. Доктор чақиргани чопмоқчи бўлганида, дадаси кўзини очди.

— Раҳмат, ёнимдан жилма, — деб тайинлади.

Қайта ўтирди. Лекин отасининг раҳмат айтиши унга эриш туюлди. Нимага «раҳмат?» Ўз ўтлига ҳам киши раҳмат дейдими?! Салдан кейин унинг хайрати баттар ортди.

— Бувингизни... Ёлғиз қолдирманг-а? Хўпми? — деди у узоқ термилиб.

Икки юзининг ўти чиқиб кетди... Шошиб «хўн» деди. Лекин нимага бундай деди? Ҳеч қачон «сиз»ламаган бирданига «сиз»лашлари қизиқ?

Отасининг кўзи унда. Бир ган айтишга чоғланди. Сир бўлса керак. Иккиланди. Оғзи қуруқшаб там-

шанди. Безовталаниб, устидаги кўрпани очиб ташлади.

— Кечира олармикансиз? — деб жавдираб боқди. Кейин кўзини чирт юмди-да, бош чайқади. — Нариги дунёда ҳам кечирмайди.

Ким! Нимани?!

Ҳеч қачон оғзидан ёмон сўз чиқмаган, умуман камган бўлган дадаси бирдан аллақайси Сайфиддин махсумнинг арвоҳини ҳам қолдирмай бўралаб сўка кетди. Қўлига пичоқ тутқазган — қотилликка фатво берган ўша эмиш. Кейин пичоқ дастаррага айланди. Дала йўлидаги қандайдир кўприк тўсини кечаси арраланди... Тонгда трактор ағанади. Тракторчи эса сувга чўкди. Ўша Сайфиддин махсум, ўт омон, яъни трактор дўзах ўти билан юради, ёлдираги отган ерга тавқи лаънат муҳри босилади, ундай далада битган экинни еган киши дўзахи бўлади, деб қулоғига қуяди...

Дадаси қизишиб, ўт бўлиб ёниб, овозининг борица шовқин солаётганида, онаси кириб қолди. У ени биллаги-гача шимариглиқ қўллари билан дадасини ёстиққа босди.

— Валдираманг! — бир ўнқирди-ю, оғзини юмди. — Қулоқ солма! Алаҳлаяпти отанг, — деди унга қараб.

Дадаси жим бўлди. У кизин сарг вақтида ҳам онасининг юзига тик қараб, қаттиқ гапирмаган. Ўша кечаси дадаси оламдан ўтди.

«Кетворса-я, бу кизиним?» Соҳибжон сандиқ олдида қуйманаётган бувисига ич-ичидан ачиниб, зимдан тикилди.

— Отанг шу кунларда тез-тез тушимга кириб юрибди. Ёнига чақириб қоладими, қайдам... — Ҳидойбиби хўрсинади. — Ҳали бу дунёда қиладиган ишларим анча. Ақалли сенинг бошингни иккита қилсам, тўйингни кўрсам майлийди. Кейин бемалол сёқ-қўлди узатиб... — у кўзига ёш олди.

Онасидан ҳам ажраб қолишдан қўрқиб ўтирган Соҳибжон у киши гоҳ-гоҳида эслаб қўядиган ширин ниятларини яна тилга олганида сокин кўнгли кўли гўё тўлқинланди.

— Йў-ўқ, бузи! — деди у кулгига олиб. — Бетта анойи йўқ сизда дадамди олдига қўйворадигон! Авваламбор а-ашии планларингизди юз пойиз бажаринг-чи, қолганларини кейин ўйлашиб кўрамиз...

Ҳидойбиби Соҳибжоннинг ҳазилга матюс жилмайди. Ҳаяжонининг зўриданми кўкраги дам-бадам кўтарилиб тушиб, ҳиринг-ҳиринг кулгани йўталга айланди-ю, ўпкаси гижирлаб қолди. У дока рўмолининг учини кўзига босар экан, аста бош чайқади.

— Менга қолса ниятларим би-ир талайку-я, етолмай-диганга ўхшайман.— У тугунларини сандиққа қайта жойлаётиб таъкидлади: — Кўрдинг-а? Яна сенга айтадиган сўзларим бор...

Сандиқ кулфи сўник жиринглади. Калитини Ҳидойбиби тахлоғлиқ гилам орасига яшираётиб, Соҳибжон томонга боқди. Бу билан кўрдинг-а, демоқчи эди.

Соҳибжон янги, чўғдай қизил гиламнинг уйга солинмай, тахмонда асралишининг боисини яхши билади. Отаси раҳматлик бўғоз гунажинини сотиб, пулига шуни олган. У киши, камгап, камсуқум эди-ю, аммо шаҳардан бозор қилиб қайтган кун кечки пайт супада ўтирганларига бу гиламни қандай ният билан олганини ичига сиздиролмай айтиб қўйган эди: «Ҳелинди кўрманаси»га. Отасининг ушалмаган бу орзусини онаси тез-тез эслайверади. Балки у ҳозир шуни хотирлагандирки, тахмон олдида узоқ тўхтаб қолди?

Ҳидойбиби ниҳоят бир-бир босиб келиб сандалга ўтирди. Унинг ранги ўчгандай эди. Нафас олиши ҳам оғир. Соҳибжон чой қуйиб узатди. Аммо Ҳидойбиби пиёлага оғиз урмай, бир четга қўйди.

— Қиёмат қарз бўлиб бўйнимда кетмасин...— деди ютиниб қўйиб.

Онасининг қийналаётганини кўрган Соҳибжон чўзилиб пиёлани олди-ю, қўлига тутқазди.

— Ҳўплаворинг.

Ҳидойбиби пиёлани бўшатгач, сандал устидаги патнусга қўяётиб кўзини юмди. Анчадан кейин чуқур сўлиш олди-да, кўзини очди. У оғир меҳнат қилган одамдай ҳорғин эди бу пайт.

— Кейинча биздан хафа бўлмаслигинг учун билиб қўйганинг тузук... Ҳидойбиби шундай деб қўйиб, гапни узоқдан бошлади. Маллабой киму, ўзи ким — негадир тарихга тушиб кетди.

Соҳибжон онасининг оғзидан кўндан ривоят эшитмаганига сандал четига тирсак тираб, эътибор билан эшитишга шайланди.

* * *

Маллабойга косиблик билан бирга боғбонлик ҳам ота касб. Сайфиддин махсумнинг отаси бойиб, шаҳар ташқарисидан чорбоғ қилишга киришганида Маллабой отасига эргашиб юриб, кўчат экишган. Кейинча бу боғ Сайфиддин махсумга мерос текканда ҳам, коллектив-

лаштириш даврида мусодара қилиниб колхозга ўтганида ҳам Маллабой боғбон бўлиб қолаверди. Отаси табиатан индамас, жиккаккина киши бўлгани билан сўзи салмоқли, ҳаракатлари босиқ одам эди. Таниш-билишлари кўпчилигига аралашавермагани учун одамови деб ола қарашарди. Унинг ўғли Маллабой ҳам қуйиб қўйгандай отасининг ўзи эди. Тенгдошлари қиш-қировли кунларда «тўкма» қилишади, меҳмонхонада «гап» ейишади. Маллабой бўлса аралашмайди. Тенгқурлари: «Топганини тўққиз жойдан туккани билан бу боғбоннинг боласига барибир жир битмайди», — деб бири олиб бири қўяди. Тўғри, унга жир битмади. Тугилишдан ўзи шундай, чакаги чакагига кириб кетган. Суяклари юкка териси ичида саналиб туради. Фақат уни одам қилиб кўрсатган нарса сийраккина мўйловию ҳамда катта-катта ғамгин боқувчи мовий кўзлари.

Йўқ, Маллабой улар ўйлаганча хасис эмас эди. Хасислик билан тўққиз жойидан тугиб асрайдиган молдунёси йўқ. Шунчаки қора қозони бир нав қайнар эди. Фақат тенгқурларидан ўзини олиб қочишининг боиси бефарзандлиги. Бу битмас яраси унга кўп озор берди. Суяксиз тил, дейдилар. Тенгдошларининг оғзидан иззатнафсига тегадиган ножўя сўз чиқиб кетса, ярасига туз сепилди, деяверинг.

Бефарзандларга одамлар бошқача қарайди. Биттаси ачинса, бошқаси писанд қилмагандай муносабатда бўлади. Баридан одамларнинг шу бошқача қараши ёмон! Маллабой қаллиги Ҳидойбиби билан фарзанд кутишди. Ойлаб-йиллаб кутишди. Икковининг ҳам дами ичида, кўпчилик ўртасида бўйни ҳам. Сабр-тоқат билан тоат-ибодат қилиб, худога ёлвориб, кўз ёши тўкиб пинҳон кутишди. Бу дард эр-хотинни бир-биридан йироқлаштирмади. Аксинча, яқинлаштирди. Бошқалардан эса узоқлаштирди.

Маллабой болаликдаги ошналари билан учрашиб қолгундай бўлса, улардан битта-яримтаси ўзини яқин олиб, албатта насихат қила бошлайди: «Нима, ундан ой кўрганмисан? Ёки хотин зоти қуриб кетганми? Қўй ўша пушти куйганни!..» Унинг ўртанган юрагига лампамой сениб баттар ўрташади. Ахир Ҳидойбиби-чи? У ҳам инсон-ку? Их деса бошида парвона бўладиган, ўзини унинг йўлига тиккан Ҳидойбиби-чи? Фарзандсизлик доғида куйгани етмагандай, устига чиқиб тепкиласинми? Унда биратўла ўлади-ку, у! Эртадан кечгача Маллабой ўз дарди билан, қўлида дастарра, белбоғида тоққайчи ёки

кетмон — боғ оралайди. Иш билан куйманани, овунади. Уйга қайтганида келинига кўзига бепарво, ҳатто, кайфи чоғ кўринишига ҳаракат қилади. Ҳидойбиби кўшилишса, яхши. Агар чехраси очилмай ўпкаси кўрингундай оҳ чекаверса, овутишга тушади:

— Ке, қўй, Ҳидой. Худо бермагандан кейин иложимиз қанча?

Оҳ, айтишга осон! Баъзи кунлар эр-хотин ҳувиллаган кўрғончада ёлғиз иккиси — униси у бурчакка, буниси бу бурчакка тикилганча тумшайиб ўтириб кунни кеч қилишади. Гоҳо ҳафталаб оғизларидан бир калима ширин сўз чиқмайди. Кўзини болаларнинг йиғлагани ҳам, кулгани ҳам армон бўлиб туюлади уларга. Маллабой болаларнинг шовқинига зимдан кулоқ солар экан, беихтиёр: «Болалик уй — бозор, боласиз уй — мазор», дея шир-лайди. Бу нақд девор еша отилган таъна тошидай нақ кўкрагига келиб тесади-ю, илграб юборади.

Ҳидойбиби ўғир туюлганда тегирмонбошида турадиган Рузвон хола келиб қолди. Икки қиз чиқариб, неварани кўрган қорамағиз, катта хотин. Ҳол-аҳвол сўрашди, шониб турган эканми (ҳар қалай шафтоли гулли кўйлагининг оғлаари шимариелик), иккари киришга унамади. Ҳовлида тик турганича деди:

— Бир бола бор, олиб асрасангиз-чи?

Ҳидойбиби: «Эркагимминан маслаҳатланай», — деди. Рузвон хола боланинг тайинини айтди. Ҳидойбиби эркагини кутди. Кун ботганда келишини билса ҳам сабр-сизлик билан кутди. Ниҳоят намозном пайти кўча томондан сигирининг маърагани эшитилди. Буёқдан бузоқ бўқирди. Ҳидойбиби питирлаганча бериб, дарвозани очди. Сигирини боғлади. Охурга пўчоқ солди. Бузоқни ечиб, ийдирди-да, чўнқайиб хурмачани тиззалари орасига ояди. Бармоқлари кўнгиригнинг елинига бот-бот бориб келади, хурмачага эса тиз-тиз сут қуйилади. Ҳидойбибининг икки кўзи у ёқ-бу ёгини қоқиб, ариқда ювиниб кирган эркагида. Шу чоққача ўрталарида бола асраш тўғрисида ҳеч сўз бўлмаган. Нима гап чиқаркин у кишидан, дея ўзинча ўйланади.

Ниҳоят майда-чуйда юмушларини басарлагач, сунага дастурхон ёзди. Қатиклаб гўжа сузиб келди. Овқат ич-ётганларида Рузвон хола топиб келган гапдан сўз очди. Маллабой кесадаги гўжани тугатгач, одатдагидай сопол кеса билан қошиқни бамайлихотир ялаб қўйиб:

— Бировнинг боласи бола бўлармиди? — деб тўнғиллади четга қараб.

Бу гап шу супада қолиб кетди, деб бўлмайдн. Хидой-биби кўп ўйлади. Ҳар хил мулоҳазага борди. Рузвон хола айтган ўша Хўжайгаз маҳаллалик, отаси ўлиб, онаси эр қилиб кетган кичкина порасидани ўйлади. Ҳали кўзи билан кўрмаса-да, ўтирса ҳам, турса ҳам хаёли ўшанда бўлаверди. Меҳри тушиб қолган экаи, қаранг, бир ҳафтагача худди маст кишидай қилган ишини билмай гангиб юрди. Ахийри қатъий аҳд қилди. Шартта ҳовлидан чиқди-ю, тўғри Хўжайгаз маҳалласидаги ўша Рузвон хола дараклаган «муюлишдан кейинги иккинчи эшик»ка қараб йўл олди. Тусмоқ билан бориб, муюлишдан бундай қайрилса, дўмбоққина бир бола кўчада тупроқ ўйнаб ўтирган экан. «Шу эмасмикан?» — У боланинг атрофидан икки марта айланди-да, дилида уйғонган қувонч билан мўликалдаги эшикка мисоли учиб кирди. Қоронғироқ дарвозахона тагидан ўтиб, чор атрофи иморат, чоққина ҳовлига чиққанида, шотут соясидаги суна четида ўтирган бир мўйсафидга назари тушди. Дарҳол чямматини тушириб, салом берди. Бу пайт ён томондаги айвондан аёл кишининг хаста товуши эшитилди. Хидойбиби бурилиб айвонга чиқди. Тўрда кўрпа-тўшак қилиб ётган хотинга яқинлашиб кўрингач, ўзини танитди ва Рузвон хола юборганини айтди. Қовоқлари салқиган, ранг-рўйи кахрабодай сарҳайиб кетган аёл Рузвон хола-нинг номини эшитгайида, кўзига ён олди.

— Кўриб турибсиз-ку, айланай,— деди ҳарсиллаб.— Беш кунлигим борми-йўқми, қорин шишадиган бир бедаво дардга йўлиққанман. Олиб кетади. Лекин неварамдан хавотирдаман. Нимжон нарса. Уни бирорта мўмин-мусулмоннинг қўлига топширсам, кейин майлийди...

Касалманд хотин дардини айтиб ҳасрат қилаётганида кўча томонда ёш боланинг инграгани эшитилди. Юракни эзувчи бу овоз тобора яқинлашмоқда эди. Хидойбиби ҳовли томонга қайрилиб қараганида бола кўтарган бир қизалоққа назари тушди.

Гўдакнинг кўзлари ич-ичига тушиб кетган. Ингичка бўйини қалласини кўтаролмай қилт-қилт қиларди. Оёқ-қўллари эса чийдай-чийдай, бетўхтов ингранар эди.

— Олиб боқинг, айланай... Худоё дунё тургунча туринг...— бемор алқай кетди.— Сотти, укангни холаиңга бер.

Қизалоқ узатган иркитгина чақалоқни олаётиб, кўнгли тўлмай, кўчада тупроқ ўйнаётган болани эслади.

— ...Даъвоим йўқ... Тилхат ҳам бераман.— дея йиғламираб илтижо қиларди бемор.

— Тилхатмас, лафз керак менга. Савобга боқаман.

— Лафз битта,— деди пастдан туриб мўйсафид.—

Бола сизники.

Ҳидойбиби мўйсафид билан бемор хотиннинг фотиҳасини олиб, кўчага қараб юрди. Орқасидан укамлаб чирқираган Соттихонни мўйсафид ушлаб қолди.

Бола тинмай бўзларди. Унинг териси-ю, суягигина қолган. Эгни увада. Афт-ангори, баданига ҳафталаб сув тегмаганга ўхшайди. Манқа. Йўловчиларнинг кўзи тушса уят. Ҳидойбиби қўлидаги гўдакни чиммати билан ёпади. Киши билмас дам-бадам юзини ўгиради — сассигига чидай олмай ўқчиди. Тегирмонга яқинлашганида иккита кўшни хотин йўл юзасида сўзлашиб турган экан. Қўлидаги болани кўриб, биттаси:

— Вой шўрлик! Асрамоқчимисан? — деб сўради.

Бош ирғаганида бошқаси огоҳлантирди:

— Ҳидой, бунинг одам бўлмайди!

— Бўп қолар, боқиб кўрай-чи,— деб жавоб қилди.

— Кафанга куясан! — деди биттаси.

— Сизга куйгилиги тушмай қўя қолсин!

— Во-й, на-а жаҳлинг чиқади? Мехнатингга ачинаман-да. Қара, жони илиниб турибди.

— Ачинмай қўя қолинг! — деди шарттакилик билан.— Ўлса жазаси битта дока кўйлак. Ўраб кўма қоламан.

Ҳидойбиби кўрғончасига етиб, илк бор қилган иши қозонда сув иситиш бўлди. Боланинг кийими ювишга келмади. Учоққа тикди. Ўзини эса тоғорага ўтқазиб иссиқ сувда қайта-қайта чўмилтирди. Кир-чирдан тозалашга бир кулча совун кетди. Катта онаси уни уч яшар, деган эди. Сувдан чиққанида Ҳидойбибининг кўзига ёшига тўлмаган чақалоқдай кўринди. Чала тугилганми, қайдам, жуда нимжон. Тепасидан жилмай бармогида қаймоқ ялатди. Тўйганини билмайди бечора. Оғзини полапондай кап-кап очади. Ахири уйқуга кетди.

Қош қорайганда кўнғир сигирини олдига солиб Маллабой келди. Ҳидойбиби одатдагидан зиёда хуштавозелик билан кутиб олди. Эшагининг нўхтасидан тутди, тушаётганида қўлтигидан суяди. Маллабой уйга кирганида болани кўрган бўлса керакки, ичкаридан энсаси қотиб чиқди. Овқат пайтида ҳам индамади. Ҳидойбиби косасидаги мошовадан икки қошиқ олган ҳам эдики, боланинг гингшигани эшитилди. Кириб, қайтиб чиқди. Пиёлада чой билан яна кириб кетди. Боланинг йигиси тинди. Ҳидойбиби косасини яна қўлига олганида овқати

аллақачон совиб қолганди. Биқинига болиш кўйиб, кўр-пачада ёнбошлаганча чой ичаётган Маллабойнинг чехраси ёришгандай туюлди. Ҳидойбиби севинди: «Худо инсоф бераман деса ҳеч гапмас». У болани қандай топгани-ю, қандай қилиб олиб келганини бир бошдан ҳикоя қилиб берди.

— Сизминан менинг қўл очиб қилган шунча тилагимиз, авлиё-анбиёларга берган назр-ниёзларимизни худодойим даргоҳида қабул қилганки, буни бизга етказди, дадаси! — деди Ҳидойбиби эрининг дийдасини юмшатишга уриниб.

Ахир ўзи шу биргина «дадаси» деган сўзни айтиш бахтига муяссар бўлиш учун ўн беш йил, муттасил ўн беш йил кутмаганмиди?

— Уни бизга яхшиликларимиз учун мукофот қилиб берганми ё ёмонликларимиз учун жазо сифатида юборганми, буни оллонинг ўзи билади! — деди Маллабой киноя билан.

— Қаёқдаги гапларни топиб юрасиз-а? — Мукофот қилиб берган, албатта!

— Донолардан қолган бир нақл бор: етим кўзи асрасанг оғзи-бурнинг мой қилар, етим бола асрасанг — оғзи-бурнинг қон қилар... Эшитганмисан?

Ҳидойбиби кўрқиб кетди:

— Ҳой, ношукр бўлманг!

Ўртага жимлик чўкди. Аллақачон қоронғи тушган эса-да, чироқ ёқилмади. Иккови икки ёққа қараб ўтириб олишди. Фақат тунги сокинликни бузиб қатта ариқ томонда қурбақа қуриллар эди.

— Пайгамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом бомдод намозини ўқиб, мачитдан қайтмасалар, — дея гап бошлади Маллабой, — қулоқларига чақалоқнинг йигиси эшитилибди. Овоз келган томонга борсалар йўл четида бир гўдак ётган эмиш. Тепасида қараб туриб қулимисирабдилар. У кишининг кетларидан келянган саҳобалар буни кўриб, бир-бирларига қарашибди. Ҳазрати Али Шоҳимардон пирим:

«Ё Расулилло! Не сабабдан қулдингиз?» — деб ажабланибдилар.

«Бу тарсо бачча, кимки мени асраса, мен анинг бошига етгумдир, деб йиғлаяпти», — дебдилар пайгамбари охир замон.

Ҳазрати Алининг душманга қаҳри қаттиқ бўлганига қарамай, аслида кўнгли юмшоқ киши эканлар. Гўдакнинг йигисига тоб беролмай:

«Майли, худо йўлига асраганим бўлсин», — деб уйларига олиб кетибдилар. Асранди ўгил ўсибди-улгайибди. Кунлардан бир кун отларини суғоргани дарё бўйига борибди. Шунда чўмилаётган бир қизга кўзи тушибди. Қиз ниҳоятда соҳибжамол экан. Ҳазрати Алининг асрандиси... Ҳа-ҳ оти алла-ма бало эди... Сайфиддин махсум айтувдилар-а, эсимдан чиқибди. Ўша асранди ўгил тарсо қизига муҳаббат изҳор қилибди. Қиз кулибди. Асранди ҳадеб йўлини тўсаверганидан: «Сенинг барча гапинг лоф», дебди. «Нима қилсам инюнасан? Хоҳласанг ўзимни дарёга ташлайман», — дебди йигит. «Сен менга чин ешиқ бўлсанг Алини ўлдир. Шундагина мен сеники бўламан», — деб шарт қўйибди. Тарсо қизининг ололмаган хусумати бор экан-да, Шери худода! «Соҳибқироннинг баданидан тиг ўтмайди-ку?» — дебди асранди. «Али мачитга кириб рукуга кетганида аъзойи бадани симобдай эриб кетади. Бунақа пайтда тиг у ёқда турсин, нима санчсанг ҳам наррон ўтади», — деб йўл кўрсатибди жодугар, гайридин қиз. Асранди бола... Ҳа-ҳ, отинг қургур, Шоҳимардон ширим чошгоҳ намозига йўл олганларида кетидан бораверибди. У киши якка ўзлари изойна-моз уетида саждага бош қўйганларида асранди пойлаб туриб, қилични бир серманти. Шунда муборак...

— Войй! — Ҳидойибби додлаб юборди.

Ичкарида бола ингради. У ўрнидан тураётганида Маллабой:

— Бу етимча нима деб йиғлашти? Биласанми? — деб сўради.

— Нафасингизни совуқ қилманг-э! — Ҳидойибби қоронгида ўзига тармашаётган ваҳимадан қутулиш учун қўл силтади.

— Айтганларим бари мусулмонча китобда бор. Олди-қочди деб ўйлама! — Унинг орқасидан гудранди Маллабой. — Сайфиддин махсумнинг ўзлари ўқиб бергандилар бизга...

Ичкарида чироқ ёқилди. Бола ҳамон енигири эди. Маллабойнинг пешонаси тиришди. У ҳам туриб молхона томонга кетди.

Йўқ, у болани яхши кўради. Қани эди Ҳидойибби ушга бола тугиб берса! Овунчоқ бўларди. Улгайганда эса суянчиққа айланарди. Қўлидан ипини оладиган, орқасида қолиб чирогини ёқадиган ҳам фарзанд. Кўп йиллар зориқиб кутди. Қичкинагина, дўмбоқ, қўлчалари лўппи гўдаклар тушига кириб чиқади. Бироқ иложи қанча? Тақдирга тап бериб, кўникар экансан киши. Ана-

вининг қилган ишини қара! Угай ота сиғдирмаган, туққан онасига керак бўлмаган болани олиб келиб ўтирибди-я! Яна келиб-келиб ўша... ўша Жўра тракторчининг боласини... Асраб олган ўгли охирида Ҳазрат Алидай одамнингки бошига етибди...

Маллабой бузоқ билан сигирга хашак солди. Уралиб-нетиб қолмадимикан, деб эшагидан хабар олди. Дарвозани танбалади.

У қаттиқ уйқуда ётган экан, бир маҳал уйғониб кетди. Негадир ханик томондан йиғи овози эшитиларди. Мушук таталагандай қитирлар эди эшик.

— Ҳидой! — у туртиб уйғотди.

Хотини кўйида олиб ётган эди-я, болани. Остонага бориб қолибди. Тавба.

Маллабойнинг уйқуси қочди. Бола бетўхтов гингшир эди. «Ҳа, худонинг дардисари». Ҳидойбиби ҳам ҳаловатини йўқотди. Иккови шу зайлда тонг оттирди. Нима азоб? Маллабойнинг зардаси қайнади. Устидан кўрчасини отиб ташлаб, тураётганида:

— Йўқот бу зормандангни!!! — деб ўшқириб берди.

Ҳидойбиби эркагининг бир оз жаҳлидан тушишини кутиб туриб:

— Агар бунки йўқотадиган бўлсам, ўзим ҳам бу эшикдан йўқоламан, — деди Маллабойнинг кўзига тик қараб. — Биратўласига тинчийсиз.

Маллабой индамади. Кийинди-да, ҳовлига чиқиб кетди. У хотинининг феълини яхши билади: ҳозир ловиллаб ёниб турибди. Ҳеч нимадан тап тортмайди. Чунки фарзандсизлик уни шу кўйга солиб қўйган. Куя-куя пичоқ бориб устихонига тақалган. Ҳа, қайтмайди у.

Маллабой эртасига ҳам йиғи овозидан уйғонди. Индинига ҳам. Ёнларида ухлаб ётган бола, ярим кеча, сахаргез чоғи уйғониб бундай қарашса, албатта, эшикни таталаб уввос тортаётган, ёки ханикда ухлаб ётган бўлади.

— ...Осонликминан катта қипмизми биз сени. Ота-бола аста-аста бир-бирларингга ўргандинглар. Ўрикка ранг кириб, олма оқаришиминан-ла отанг белбоғига тугиб атайин сенга атаб кўтариб келарди. Кейинкейин эргашадиган бўлдинг. Отанг сени эшагига мингаштириб боққа олиб жўнарди. Бирам апоқ-чапоқлашиб кетдингларки! Эски отингни унутиб, янги отингга ҳам кўника қолдинг. «Соҳибжон!» деб чақириб қўйса, тилгинангни чучук қилиб: «Яббай, дада?» — дердинг. «Яббай эмас, лаббай... лаббай», — деб ўргатарди.

Ҳидойбибининг сўник чехрасида табассум, сийрак, намиққан киприклари пир-пир учарди. У дока рўмолининг учини кўзига босиб қўйиб, гапини давом эттирди.

— Ҳар бир «дада» деганингда отангнинг кўнгли бир қарич ўсарди. Вой-вўй, «дада»ликка осонликча эришдими! Отангни сенга меҳри ортган сари ваҳима босиб, кўчайлик, деб қисташга тушиб қолди. Бу ёқларга кўчиб келганимиз эсингдами?

Соҳибжон қанчалик уринмасин эслолмади. У бош чайқади.

— Ҳа, эсингдаям йўқдир. Сен ухлаб қолганинг, — деб қўйди Ҳидойбиби. — Отанг Марғилонга шу ёқдан борган карвонминан гаплашиб қўйган экан. — Бир кечада ола-тўполон кўчвордик. Қўшнилар ҳам билмай қолишди. Ўшандан бери шаҳарга тушмаймиз. Ҳойнаҳой ҳозир борсам қўргончамизни тополмасам керак. Текисланиб, шаҳарга қўшилиб кетганми, қайдам.

У дастурхоннинг попуғини ҳимариб, ўйчан ўтириб қолди.

— Эрақ — ҳар қачон эрақлигига борар экан, — деб қўйди лаҳзадан кейин. — Бу сирни отанг ичида олиб кетди. Ман ундай қилолмайман. Худодан қўрқаман. Энди шукур, катта йигит бўлдинг. Ақл-хушинг жойида. Яхши-ни ёмондан ажрата оласан. Ўзинг бир ёқлик қил. Очиғини айтсам, сени туғиб ташлаб кетган — а-анши чўлга қидириб борган чевар жувон... Сайли. Лафзида туриб асраган, катта қилган — ман. Ҳеч ким билмай қўя қолсин, таг-туғиминан ўзимники бўла қолсин, деган умидда отингни ҳам бошқа қўйгандим. Бор гап шу...

Ҳидойбиби шундай деди-ю, худди ундан ажраб қоладигандай қўрқа-писа Соҳибжонга боқди. Соҳибжон эса осма лампа лаганининг шифтдаги соясига тикилганча ётарди. Уни галати бир туйғу қамраб олганди: оёғи ерга тегмай муаллақ осилиб қолгандай эди. Ҳозирга қадар у одамларнинг кўзига тик қарай оларди. Бирор гап айтадиган бўлса, салмоқ-самарасини олдиндан билиб, кейин сўзларди. Ҳа, сўзининг устидан чиқадиган, тутганини узиб оладиган йигитлардан эди у. Шунинг учун ҳам оёғи остида қаттиқ ер, мустаҳкам таянч борлигини ҳис этар эди. Ошна-оғайнилари, таниш-билишлари унга ишонарди. Уларни алдаб қўйгандай эди назарида. Ҳамқишлоқларининг кўзига қандай кўринади энди? Илгари уларга Соҳибжон баобрў одамларнинг фарзанди эди. Энди эса олам чаппасига айланди-ю, ота-онасининг тайини йўқ, ташландиқ асрандига айланди қолди...

У ўз ўйларининг зиллигидан руҳи эзилиб ихраб юборди. Кўзини чирт юмганида тасавурида қоронғи уй, зах ханик, тамбаланган эшик ва шу эшикни таталаётган пачоргина чақалоқ пайдо бўлди. У буни онасининг хикояси таъсирида ўзича тасаввур этдими ёки аянчли болалиги чиндан ҳам ногаҳон эсига тушиб кетдими, биллолмади. Фақат шу манзара кўз ўнгига келди-ю, ўзини туғишга туғиб, кейинча кимнингдир эшигига ташлаб, эр қилиб кетган ўша «шаҳарлик хотин»га нисбатан кўксига чаён, илон захридан зарра-зарра йигилган интиқом томоғидан гиппа бўғди. Ногаҳон «Ўктам», «Жўра полвон» деган нотаниш исмлар қулоғига чалингандай бўлди. Бу номларни чўлда «бувингман» деб даъво қилган хотин оғзидан эшитган. Бироқ анча илгари «Жўра тракторчи» деган номни дадасидан ҳам эшитгандай эди. Терлама билан оғриб, оғир ётган эди отаси. Унинг сўзига унча эътибор бермаган экан. Алаҳлаяпти, деганди онаси. Чиндан ҳам алаҳлаганмикан?

Соҳибжоннинг юраги «шув» этди: дадасини дастарра билан боғда дарахт бутаб юрганини кўп кўрган, аммо қоронғида кўприк тагида писиб ўтириб тўсинни қирққани — зараркунандалик қилганини ҳеч хаёлига сиздиролмади. Чаккасида гул, қачон қараманг боғга оро бериб юрадиган кўнгилчан, камсуқум киши-я? Унда алаҳлагани ростдир? Лекин трактор ўтаётганда кўприк кўторолмай бузилган, ҳалокат юз берган, «Жўра тракторчи...» «Жўра полвон...» яъни...

Соҳибжоннинг ақли бовар этмай, ўйлари чуваланиб кетди. Аниқлаши, билиши керак барини. У юлқиниб, ёқасини чок этди-ю, онасига боқди. Аммо Хидойбиби боши ёстикда, ухлар эди. Соҳибжон ўзини қўлга олди. Чироқни пасайтирди. Калишчан айвонга чиққанида ташқарида қор ёғар эди.

УН ТҮРТИНЧИ БОБ

Йиллар ўтиши билан шаҳар, қишлоқлар ва одамлар баданидаги уруш яралари битиб, руҳий азоблар ҳам нутила борди.

Сайлихон эса дастгоҳларни тузатиб юрган ўғлига кўзи тушгундай бўлса: «Бўйгинацга қоқиндиқ...» — деб ич-ичидан суюнади.

Ҳамкасблари техника бўйича уста ёрдамчиси вазифасига кўтарилган Ғанишернинг ишидан розига ўхшайди. Битгаси: «Сайлихон опа, ўглингиз бирам...» — деб гап

бошласа, бошқаси: «Ғанишерингизни кўрдингизми?» деб имо қилади фахрлангандай. Барака топкурлар, нима биландир кўнгилни олишни лозим топишади шекилли. Шунисига ҳам раҳмат. «Бугдой нонинг бўлмаса ҳам, бўғдой сўзинг бўлсин экан», — деб қўйгувчи эди дадаси. Тўғри. бугдой нон фақат қоринни тўйдирса, бугдой сўз кўнгилни тўлдиради. Кўнгилхушликка нима есин оламда!

«Бўйингга қоқиндиқ» Ғанишер еттичи синфни битиргач, кичкина боши билан кундузи «Ривожия»нинг механика устахонасида шогирд бўлиб ишлади. Кечқурунлари эса тўқимачилик техникумида ўқиди. Мана, ниҳоят ўқишни битирди. Қўлига технолог деган шаҳодатнома ҳам тегди. Бултур баҳор кунларидан бирида у кекса чилангар Ерёменко билан иккиси механика устахонасидан алақандай темир дастгоҳни кўтариб келишди-ю, Сайлихоннинг «аэроплан» деб аталмиш қўл дўқони ўрнига ўрнатилди. Электр сим тортиб улади.

— Буви! — деди дастгоҳни шапатилаб. У ҳаяжонланмоқда эди. — Мана, дядя Миша икковимиз дадам бошлаган ишни охирига келтирдик...

Ўз отаси Махамадшер билан Ғанишер Давлатов воқитида топишган, ҳатто унинг таъсирга тушиб ҳўп куйдирган ҳам. Аммо айни пайтда «дадам» деб Жалолхонни айтаётгани Сайлихонга кундай равшан. «Дада», Жалолхон бу сўзни мурғаккина Ғанишернинг оғзидан эшитганида, воҳ, боши кўкка етарди — унинг учун сехрли эди «дада» деган сўз.

Сайлихоннинг эти жимирлашди. Омборхонада ётган отнинг калласидай қизғиш тош беихтиёр кўз олдида келди. Ҳа-я, Жалолхон унинг машаққатли қўл меҳнатини енгиллатишни, тароқлаш дўқонида осиглик турадиган шу икки пудлик тошни бир жуфт пружина билан алмаштиришдан бошламаганмиди? «Дадам бошлаган ишни... дадам бошлаган ишни...» Ғанишернинг сўзи уни тўлқинлантирар, юрагини ўйнатар, қулоқлари тагида такрор-такрор жарангларди.

— Дадасининг давомчисидан гиргиттон... — дея пирилади у ўпкаси тўлиб.

Кашфиётчилар томонидан яратилган «ПМ» механик тароқлаш автомати қуруққа яхши ишлагани билан олти юз метр атласга мўлжалланган тандани жойлаб, электр кнопка босилганида негадир гоҳ айланиб, гоҳ тўхтаб, тихирлик қила бошлади. Баъзи ипак толалари тигга сиғмай тикилиб қолар, новвой тез айланганига чидаш бермай узилиб кетар эди.

Машинани ўраб олганларнинг дами ичига тушиб, кўзларида аввалги шуур сўнгандай эди. Сайлихон ўғлига боқди. Назарида Ганишер довдираб қолгандай эди. Қошларининг ўртаси тугун, ўзи зўр бериб оҳор пурқаётган тандага тикилганча турарди.

— Яхши пишитилмаган, қазнаси кўп, — Сайлихон ўғлига далда бермоқчи бўлди. — Текисроқ танда билан алмаштирилса қандоқ бўларкин?

Давлатов у турган томонга кўз қирини ташлаб, ўйлашиб қолди. Сайлихоннинг назарида, тўпланганлар орасида янги дастгоҳ билан ҳаммадан ҳам кўпроқ қизиқаётган ва тарафдор бўлаётган киши Давлатов эди. Чунки бу механик дастгоҳ туфайли иш унуми ортади. Бинобарин даромад ҳам кўпаяди...

— Сайлихон ойнанинг маслаҳати чакки эмас, лекин, — деб кўйди у.

— Олиб келайми? — деди кимдир орқадан.

Ганишер билан ёнма-ён турган девдай киши Ерёмченко чимирилди:

— Зачем? Керакмас.

— Керакмаснинг нимаси? — чувиллашди дастгоҳни ўраб олганлар.

Ерёмченко оқ оралаган чакка сочини қашлаб туриб, юзини бужмайтираб ва ундан жавоб кутаётганларга сўз қидирар эди.

— Понимаете...

— Дядя Миша тўғри айтади, — Ганишер гапга аралашди. — Тандини алмаштириш билан иш битмайди. Ошди-кўшдини ҳам қўл дўкондан механик дастгоҳга айлантириш керак.

— Э-ҳа! — даврадаги кекса усталардан бири ҳафсаласи пир бўлгандай қўл силтади. — Туянинг думи ерга текканда тайёр бўлар экан-да, а?

— При чем здесь туянинг думи? — дўриллади Ерёмченко соддалик билан.

— Ҳа, и-е! Туянинг думи шунақаям причёмки! — Тароқлаш машинасига суянган жиккаккина оқсоқол уста қизишиб кетиб дастгоҳни шапатилади. — Янглишмасам, уста Жалолхон мановини ясашга урушдан илгари уринган. Ниятига етолмай, раҳматлик бўлиб кетди. Уруш тугаганига ҳам қанча йил ўтди. Ҳа, хайр. Яхшиям еилар бор экансилар, бошланган ишни охирига етказдинглар. Лекин кетидан онди-кўшдиси чикди. Уни яратиш учун ҳам камида ўн йил керакдир ҳали?

Ганишер бу таънани эшитиб туриб бир қизарди-

бир бўзарди. Лекин механик устахонага қайтгач, бундай танасига ўйлаб қараса, кекса устанинг жаҳли чиққанича бор экан. Атлас тўқишдаги кўпгина жараёнлар бобосининг замонида қандай бўлса, ҳамон шундай. Барча иш қўл кучи билан бажарилади. Фақат яқиндан бери қўл дўкондаги моки қўлда отилмай, оёқ кучи билан, тепки ёрдамида ҳаракат қиладиган бўлди. Тепки тепилса гуланинг оғзи очилади-да, моки ўтади. Энди илгаригидай гупчакдай келадиган иккита новвой кашакка тандани ўраб, узоққа қўйилмайди. Тароқлаш дўкони ихчамлашган. Тўқиш дўкони ҳам ихчамлашган. Лекин барибир қўл дўкони умрнинг эгови-ку! Иш унуми ҳақида қандай гап бўлиши мумкин қўл дўконда имиллаб ўтирилгандан кейин?

У ўз мулоҳазаларини Ерёмёнкога айтганида у:

— Мен сенга айтсам, атласга ҳамманинг қўли етавермайди. Кўпчилик учун бундан муҳимроқ муаммолар ҳам бор, — деб қошиши бир кўтариб қўйди.

— Хей, дядя Миша! Дарров-ла гапни сиёсатга бурасиз! — Ганишер қўл силтади. — Уруш пайти бўлса эканки, илмий-техник кадрлар диққат-эътибори душманни янчишга қаратилган, янги қиргин қуроллар яратиш билан банд, десак. Одамлар жон қойитиб ишлагач, ҳозир яхши кийиниб, яхши ҳордиқ чиқаришни истайдиган замон. Аксинча, бозорга бир разм солинг-а, тоза атлас, яхши мол бари чайқовчининг қўлида. Нима учун? Шунинг учунки, халқнинг яшаш шароити яхшиланиб, яхши нарсаларга ҳаваси ҳам, эҳтиёжи ҳам ортиб борапти. Саноат эса етказиб беролмаяпти. Агар атлас кўнлаб тўқиб, дўконга тўп-тўпи билан чиқарилса, савдогар синади!..

• Тобора қизишиб бораётган Ганишерга кўзини қисиб, кулимсираганча қараб турган Ерёмёнко:

— Ўзингнинг барча гапинг сиёсат-ку, яна мени сиёсатга бурасан, дейсан? — у қоржомасининг чўнтагидан гугурт олди. Аллақачон ўчиб қолган махоркасини тутатди-да, тортиб қўйиб, сўради: — Ёш бошинг билан кимдан ўргандинг бу гапларни?

— Бувимдан. Ҳазил эмас, чин! — Такрор таъкидлади Ганишер. — «Эртадан кечгача уч киши базўр икки юз метргина ишни тароқлаб, новвой кашакка ўраймиз. Бунақа қўлда тўқилган атлас кўпчиликка урвоқ ҳам бўлмайди», — дейди бувим.

Ерёмёнко қовогини уйди. Ўтириб-ўтириб бир хўрсиниб қўйди-да:

— Тўғри ҳисоблабди бувинг,— деди сарғайиб кетган йўгон бармоқлари орасида тутаётган махорка қолдигини оёғи тагига ташлаб эзар экан.— Перекур тугади. Энди ишга.

Ишга... Ҳа-я, гап тамом. Ишга. Бироқ нимадан бошлаш керак? Ғанишер устахона ўртасида тик турганча ўйга чўмди. Ўнг қўли шимининг чўнтагида, аста ковлар, аммо чўнтагидан нима қидираётганини ўзи ҳам билмасди. «Ҳисоблаш, чизиш керак»,— дея кўнглидан ўтказди Ғанишер. Тароқлаш машинасининг роми ва яна айрим ускуналари бор эди. Қолганини у қўшди, Ерёменко тўлатди. Техникумда кечқурун ўқир, кундузи «Ривожия»да ишлар, лекин ҳамиша фикр-зикри дадаси ихтиро этишига бошлаган тароқлаш машинасида эди. Корхонанинг орқа ҳовлисида қалашиб ётган эски ускуналар, темир-терсақлар ичидан қўл келадиган бўлақларини ажратиб олар, механика устахонасида дядя Миша билан кесар, уларни маълум шаклга соларди. Қийналиб қолганларида корхона электр монёридан кўмак олишар эди. Неча бор бузиб, неча бор тузатишди. Қанча йил уришиб, ниҳоят, шу даражага олиб келишди. Тўғриси, ўгай эса-да, туғишгандан аъло отасига нисбатан кўксига қаттиқ севги, ҳурмат бўлмаганида аллақачон совиб кетган бу ишни охирига етказа олмаган, техникада суяғи қотган кишилар томонидан тан олиниб «ПМ» деб номланган ихтиролари ўлда-жўлда қолиб кетган бўларди. Бу ёғи осон кўчса керак. Ҳар қалай, тетапоя қилиб тимирскиланиб юриб, азбаройи қалбида ҳавас ва муҳаббат зўр бўлгани учунгина орттира олган тажрибаси борку? Ўрта политехника маълумоти ҳам бор. Энди ҳар кўйга шох ташлаб юрмайди. Ошди-қўшди ёки техника тили билан айтганда, «МР» машинасининг аввал қоғозда режасини тузиши — етти ўлчаб бир кесиши мумкин.

Унинг кўз ўнгида настқамгина ошди-қўшди қўл дўконининг пўлат совут ёпинган пишиқ ва салобатли янги қиёфаси намён бўлди. Киши киндигидан келадиган чўзинчоқ тўртбурчак ром. У бошида, косиблар тили билан айтганда, темир новвой, бу бошида каттақон темир, тўғриси, дуралюмин чарх. Ром тагида бежиримгина электр мотор...

Ғанишерни аллақандай тотли ҳаяжон қамраб олганди.

— Ишга, дядя Миша! — дея хитоб қилди у.

Бир ёш, бир кекса, бирини бири тўлатиб механик ошди-қўшди дастгоҳи яратиш устида бош қотириб юрган кезлари корхонада Климовск машинасозлик заводи-

дан келтириб, ишга туширилган тўқиш дастгоҳлари анча-мунча эди. Аммо уларда атлас тўқилмас, бекор ёт-гунча, айланиб турсин зайлида хом сурп тўқишар эди. Чунки бу станоклар ипаклик учун эмас, ип газламалар тўқишга мосланган эди-да.

Ҳар қайси корхонада болалигида самовардан паровоз, варракдан самолёт ясашни орзу қилган, соат қўлига тушса тит-питини чиқариб, машинани эса ковлаштириб сир-асрорини билмагунича кўнгли ўрнига тушмайдиган синчков ихтирочилар бўлади, албатта. Шундайлардан биттаси Климовск заводида ишлаган ип газлама тўқиш дастгоҳининг автомат зарядини механик зарядга айлантириб, ҳаракат тезлигини пасайтирган экан, атлас тўқиш имконияти тугилибди. Бу воқеа бир кечада бутун Маргилонга овоза бўлди. Орадан hafta-ўн кун ўтмай, ўша ихтирочи касалхонага тушибди, бечора, деган нохуш миш-миш тарқалди. Ўзи зах ўрада қўл дўконда атлас тўқиган, битган ишини қаричлай-қаричлай умрини ўтказган косиблардан бир нечтаси ихтирочининг йўлини тўсишган экан...

Ғанишер билан Ерёменко иккиси «МР» деб номланган ошди-қўшди машиналарини ниҳоят охирига етказганларида газетада бир очерк босилиб чиқди. Унда ҳаққоний гаплар билан бирга, хў ўша калтак еб, касалхонага тушган ихтирочи воқеаси қаламкашнинг қулогига чалинган эканми, Ғанишерни аллақандай жабрдийда қахрамон даражасига чиқариб қўйибди. Янги машина туфайли ташвиш кўнаяди, иш нормаси ортиб, қўлга тегадиган ҳақ камаяди, деб кўрққан айрим қолоқ косиблар эмиш. Ғанишер номига таҳдидли хатлар ёзишади; қоронги, хилват муюлишларда йўлини тўсишади; кекирдагига пичоқ тақашади. Шунда ҳам эмиш Ғанишер йироққа, йилтираб кўринган мақсад чироғи томон интилаверади: йигит сўзидан, шер изидан қайтмайди!

Ғанишер дўстлари билан бу очеркни ўқиб, роса кулишди. Ҳар қандай янгилик ўз-ўзидан тугилавермайди. Албатта, қарама-қаршиликка учрайди, деган мўлоҳазага бориб ёзган-ку, қаламкаш.

«ПМ», «МР» дастгоҳларининг яратилишида тўсиқлар бўлмади эмас, бўлди. Ҳеч қандай моддий ёрдамсиз, ишдан кейин, дам олиш, ўйин-кулги, қисман уйқудан воз кечиб, айрим ускуналарни уйдагиларга билдирмай, ўз пешона тери билан топган пулларини сарфлаб олишга тўғри келди. Ҳа, қийинчиликлар бўлган. Камарни қисиброқ боғлашга, озиш-тўзишга тўғри келган. Аммо улар дуч келган

тўсиқлар қаламқаш тасвирлаган даражада эмас эди.

Ғанишер қўлида газета, уйга кириб келганида, онаси ранги ўчиб:

— Мендан яширдингми? — деб сўроқ қила кетди.

— Сиздан-а? Сиздан яшираманми?

Сайлихон ишонди. Самимият ила боқиб турган бу кўзларга ишонмай бўладими?

— Ҳозир рақобат давримидики, ишчи ёки кесиб техника янгилигидан озғимдаги нонимдан ажраб қолмайин, деб кўрқса? «Ривожия»га одам етишмаяпти-ку?

«Мунча ақлли бўлмаса», — деб қўйди Сайлихон ичда суюниб. У ўғлидан кўзини узмай термилар, юз-кўзини хаёлан силаб-сыйлаб кўярди. Ғанишер эса онасининг бундай боқишларига тоб беролмай, тинирчиламоқда эди. «Мана шундай ёш бола қилишлари яхши эмас-да!»

Сайлихон эса ҳамон ўғлидан кўзини узмай юракбағри оналик меҳри билан лим-лим тўлиб, бошқа нарса тўғрисида ўйларди: мўйлови ишакдай бўлиб сабза урибди. Яқинда она-бола ишдан бирга қайтишди. Йўлда битта-яримта кўҳликкина қиз учраб қолса, Ғанишер кўзини шамғалат қилиб, қараб-қараб кўяди денг. Вой бу-қача бўлмай кетинг! Ҳали бу эшикка кимни бошлаб келаркин у? Дўстними ё душманни?

Ўғли кейинги вақтларда, айниқса механик ошди-қўшдиши темир чархи билан битириб, ишлаб чиқаришга жорий этганидан кейин шунчалик тез ўзгардики! Ҳа, катта киши бўлиб қолгандай эди назарида. Корхонадагиларнинг ҳам ҳурмати бошқача унга. Ахир илгари уч киши икки юз метр ишни эртадан кечгача базўр тараб ўрашарди. Ҳозир эса Ғанишери билан Ерёменко ихтиро этган «ИМ», «МР» машиналари туфайли, масалан, ўзи шогирди билан бирга олти юз метр ишни икки соатга ҳам қолдирмай тороқдан чиқариб, тўқшишга тахт қилиб қўйишади. Корхона бошлиғи қўлига ихтирочилик гувоҳномасини топширганида ўғлининг кўпчилик олдида айтган сўзларини қараинг-а, қандай бамаъни! «...Биз дядя Миша икковимиз фақат соавтормиз. Ҳақиқий автор дадам... Жалолхон Жамолов. У киши бошлаган ишни биз давом эттирдик холос», деди камтарлик қилиб.

Эсласа, ҳали-ҳали эти жимирлашади. У ҳозир Жалолхон бошлаб берган ўша тороқлаш машинасида ишляпти. Унда Тошкент тўқимачилик машиналари ишлаб чиқариш заводининг тамғаси бор. Чунки бу «ИМ» «МР» дастгоҳлари ўша ерда ишлаб чиқарилиб, атлас тўқийдиган корхоналарга тарқатилди.

Ўтган ой планини янги машина туфайли икки юз фоиз қилиб бажарди. Икки норма! Демак, бир ўзи икки кишининг ишини бажарди: Жалолхон учун ҳам... Бундан буён ҳар қачон ўзи ва Жалолхон учун ишлайди. Шунда унинг ўрни бўшлиғи билинмайди. Жалолхон ёнида, у билан бирга, доим ҳамроҳи, йўлда йўлдоши, ўй сурса сирдоши, фикр юритса ҳамфистри, ҳаммаша маслаҳатдоши бўлади. Шундай қилса Жалолхоннинг чироғи ўчмайди, қалбида ёниб туради доим. Ғанишер эса у бошлаган ишни давом эттирди. Охирига етказди. Бу билан унга мисоли бир ёдгорлик мармартош қўйди.

Сайлихон ўғлига меҳри товланиб, суйкангиси, уни эркалатгиси келди. Аммо вақтида ўзини тўхтатди. У энди катта йигит бўлиб қолган. Ёш бола қилиб папалашларини ёқтирмайди. Ҳа, анча жиддийлашиб, ўзгариб қолган ўғли. У Ғанишернинг дўнг манглайига тушган патила-патила сочларини панжаси билан силаб, тўғрилаб қўйишдан барибир ўзини тия олмайди.

Она-бола хонтахта атрофида рўбарў ўтириб овқатланишар эди. Тўрга атлас кўрпача солинган. У ерга иккови ҳам чиқмайди. Дахлсиз. Тўр Жалолхоннинг жойи Чорпеч хонтахтанинг яна бир томони бўш. Аслида бу жойнинг ҳам ўз эгаси бор. Бўлади.

Қуёшли кундай очиқ Сайлихоннинг чехрасига гўёки булут соя ташлади. У бир уй бўлиб, гангир-гунгур ўтирган оилаларга ҳавас қилади. (Каромат чеварникига баъзан бориб қолади.) Хонтахтанинг у бошида ота, бу бошида она, атрофида эса болалари. Чақчақлашган шўх овозлар. Қандай яхши-я! Ўшаларга ўхшашни орзу қилар эди. Афсус. Ҳатто Ўктамини тонганида, не қилсинки у, «ўз бувим бор», деб тан олмайди.

Ғанишер ширингина сўзлашиб ўтирган онасининг лаҳзада ўзгариб қолганини кўриб, бундай пайтда кўп марта синовдан ўтган ягона услубини ишга солди: у юзибу юзидан ўчди. Аммо Сайлихон суйканиб келган Ғанишернинг бўйнига қўл ташламади. Одатда хўрсиниб қўйиб, маъсум жилмаяр эди. Аксинча, бу сафар буринини жийирди. Елкасидан итариб:

— Ичибсан-а? — деди.

— Онасидан ҳеч нимани яшириб бўлмайди. Тан олишдан бошқа иложи қолмаган эди. Бугун Шодмонова унга ихтироларига келган авторлик гувоҳномасини топшира туриб:

— Сайлихон битта зиёфатга тушадиган бўлди, — деб тегишди.

Идорада ҳозир бўлган Маҳамадшер:

— Бу ёқда отаси ҳам бор, Тўпахон Шодмоновна, — деди одатдагидай раиснинг хурматини ўрнига қўйиб. — Буюринг. Хизматингизга тайёрмиз.

— Тутинган отасининг оши нася эмас, нақд, — деди диванда оёгини чалиштириб ўтирган Давлатов. — Марҳамат, мажлисдан чиқибоқ тўғри бизникига.

Ғанишер ҳазилдир, деб ўйлаган эди, чинга айланди. Шодмонова бошлиқ улар Давлатовникига боришди.

Уникига иккинчи бор келиши. Биринчи марта қирқ биринчи йил кузда қўл-оёгини боғлагундек олиб келишган. Ушанда унга ўхшаган еттита болани қатор ётқизиб, суннат тўйи қилган. Қатор ётқизишга ётқизишган-а, лекин Давлатовнинг ўғли ётган тўрдаги ўрин бошқалардан фарқ қилар эди албатта. Бошида укпарли антиқа бош кийим, эғнида беқасам тўн, оёғида пошнаси баланд амиркон этик. Эртақлардаги шаҳзодалардай кийинган тўйболанинг тағидаги қават-қават кўрпа-тўшаклар асил шоҳи-атлас, гижим бахмалдан эди. Қолган олти бола отаси фронтга кетган, қўли калта есирларнинг етимчаларини шолча устига эскироқ бир кўрпа ташлаб, юмалата қолишган, лекин Давлатовнинг оғир уруш йиллари етим-есирларга оталик қилгани тўғрисидаги афсона ҳамон оғиздан оғизга ўтиб юради.

— Қалай? — деб сўради Маҳамадшер Давлатовникидан қайтаётганларида.

Зиёфатни сўраётгандир, деб ўйлаб Ғанишер:

— Қуюк, — деб қўйди кулимсираб.

Тўғриси ҳам шу-да. Умрида бундай тўкин дастурхонни кўрмаган, бол қошиқ, ош қошиқларга қадар тилла, кумушдан-а! Қирқ биринчи йили «қўлини ҳалол»-лаганларида хотирасига маҳкам ўрнашиб қолган нарса попуққанд бўлган. Ҳа, овунсин деб попуққанд тутқазилган. Шунга ҳам боши кўкка етган.

Маҳамадшер қоронғи тўр ташлаган бог кўчада ёнмаён бораётиб, ҳали жудаям гўл-а, дегандай қараб қўйиб, Давлатовнинг ажойиб хислатлари ҳақида ҳавас билан гапирди:

— ...Ундан кўп нарса ўрганса бўлади. Олий мактабда ўқимагани билан ўнта инженерга етади ақли. Сен ҳам Довулбек отангни этагидан ушла, ўғлим, кам бўлмайсан. Бутун тутган йўли режали. Катта қизини урушдан қайтган бир қаҳрамонга ўраб-чирмаб узатди. Куёви ҳозир область устунларидан бири. Ҳали ўсади. Анави, сен билан тенгдош ўғлига Шодмонованинг қизини унашти-

риб кўйди. Кўрдингми? — Маҳамадшер Ғанишерга қараб қош қокди. — Ўз заминини мустаҳкамлаш пайида. Замининг мустаҳкам бўлса-чи, ҳей, унча-мунча зарба-ни эламайсан. Қавм-қариндошликда гап кўп, қулогинг да тут!

Ғанишер қулоқ солиб бораётиб, бир нимани фаҳмлагандай бўлди. Ҳали Маҳамадшер унда «қалай?» деганида зиёфатнинг қуюқ ёки суюқлигини эмас, бошқа нарса-ни — Шодмонова кўлини юваётганида ичкаридан тоза сочиқ олиб чиққан Давлатовнинг кўҳликкина кичик қизига шама қилган экан!

Маҳамадшернинг кайфи бөр эди. «Сиз янги, иккилобий дунёнинг биринчи қалдирғочларидансиз», — деб кўп ширин сўзлар айтиб Шодмонова учун қадах кўтарди. Озгига озгина ароқ теккандан кейин сўз маржондай тизилиб келаверар эканми: «...Шундай ўғилнинг отаси бўлишим билан фахрланаман», — деб унинг учун ҳам ичди. Тўғриси, бармоқ билан санарли одам иштирок этган бу зиёфатда қосагуллигини ҳам, йиғит отаси вазифасини ҳам Маҳамадшер бажарди. Ҳаммадан кўп сўзлаган ҳам у бўлди. Айниқса уй эгаси ҳақида қадах кўтарганида яйраб кетди. Боғ кўчада иккови ёлғиз бораётганларида ҳам худди зиёфатдаги нутқининг давомини, яъни ичида қолиб кетганларини айтаётгандай эди. Найқашича, Давлатовга унинг ихлоси жуда ўзгача экан.

— «Ривожия»ни ривож топтираётган одам ким? Биласанми? — деб сўраб қўйиб Маҳамадшер ўзи жавоб қилди: — Давлатов! Кўп мияси ишлайдиган одам. Бошқа артеллар, берсанг ейман, урсанг ўламан, деб фақат давлат фондидан ажратиладиган ипаккагина кўз тикиб шумшайиб ўтирганда, «Ривожия» бир маромда ишлайверди. Нима учун? Шунинг учунки, унинг тепасида Давлатовдай қилин қирқ ёрадиган одам ўтирибди.

— Раис Тўнахон опа-ку?

— Опа — фахрий раис. Ҳамма иш Довулбек акавинг қўлида. Опа ҳурмат тахтасига номи ёзилганига хурсанд. Шунинг учун ҳам Давлатовни этагидан маҳкам ушлаб олган. Уруш вақтида ҳам брон билан асраб қолди.

— Нима, Давлатов йўқдан бор қиладиган жодугарми?

— Э-эй, ўғлим, соддасиз! — Мийингида кулиб қўйди Маҳамадшер. — Қаловини топсанг, қор ёнади! Давлатовнинг сири шуида. Мана сенга бир мисол. Баъзи артеллар сунъий ипакдан қийиқча, дарпарда, сўзана учун по-пук тўқийди. Шу керакми?

— Бошқа яхшироқ нарсалар кўп-ку, ҳозир?

— Ҳ-и, ана! Истеъмолдан қолган. Лекин артеллар тўқиб чиқараверади. Чунки давлат план берган. План бажарилмаса, раҳбарнинг юқори идорадагилар олдида эътибори қолмайди. Тўқилган, тикилган нарсаларнинг эса бозори касод: магазинларда тиқилиб, омборларда чанг босиб ётаверади. Тўқиб, тикиб чиқаряпганлар масш олмайди. Тўнгиллашади, сўкиннишади, сочлар тикка. Лекин илож қанча? Ватан учун, Сталин учун ишлаш керак. Расмий тил билан айтганимизда, шундай бир дўшпи тор келиб турганда артель идорасига бир доно одам кириб келади. «Мен ёрдам бераман»,— дейди даста-даста пулни кўрсатиб. Артель раисининг кўзига у бамисоли авлиё бўлиб кўринади. Иккови артель ишлаб чиқарган мол сотиладиган магазинга, ишончли мудир хузурига боради. Авлиё: «Сунъий ипақдан тўқилган ҳамма молингизни сотиб оламан»,— дейди пулни қийиқчаси билан стол устига ташлаб. «Худо хайрингизни берсин. Ола қолнинг»,— дейди мудир йнгламоқдан бери бўлиб. «Йўқ, уларни эмас, мана буни»,— дейди авлиё артель раиси столга қўйган фактурани кўрсатиб. «Авлиё экансиз-ку! Йўқ нарсани қандай сотаман?» — дейди мудир чўчиб. Авлиё магазинга ҳали етиб келмай, фақат фактураси кўрсатилган мол устига яна қўшимча икки сўмдан, яъни ўн минг ўрнйга ўн икки минг тўлайди. Шундай қилиб, олди-сотди хужжатлари расмийлаштирилади. Авлиё одам артелдан пули тўланган тайёр маҳсулот ўрнига хом маҳсулот олади. Яъни килоси икки сўм турадиган сунъий ипақка тайёр маҳсулот сифатида саккиз сўмдан, мудир ҳақи икки сўм, жами ўн сўмдан тўлаб, той-той сунъий ипақни машинага ортади-ю, жўнаб кетади. Артель ишчилари ойлик олганларига хурсанд, раис номи ҳурмат тахтасига ёзилганига хурсанд, магазин мудирини жонини қийнамай, чўнтагига мўмайгина пул тушганига хурсанд!

— Авлиё-чи, авлиё? Холис хизмат қилганига хурсандми? — Ғанишер елкасини қисди.— Афсона-ку, бу гапингиз.

— Афсоналар тагида ҳамиша катта ҳақиқат ётган! — Маҳамадшер кўрсатгич бармоғини баланд кўтарди.— Авлиё касод бўлиб ётган сунъий ипақни табиий ипақка қўшиб юборган эдики, ундан кўчабузар атлас бунёдга келди. Қарабсизки, ўн сўм йнгирма беш сўмга айланди. Тўқиганнинг ҳам оғзи қулоғида, харид қилганнинг ҳам. Давлат бундан фойда кўрса кўрадики, зарар кўрмайди. Сих ҳам куймайди, кабоб ҳам. Қайтага чўмич ҳам

мой, қошиқ ҳам мой. Мана буни битта кесак билан учта қуён уриш, дейдилар.

— Товламачилик, демайдиларми? Сифат нима бўлади?

— Эй ўғлим, соддасиз! Пақирдаги сувга уч-тўрт томчи ёмғир томчилагани билан таъми ўзгариб қолармиди? — деди саволга савол билан жавоб қилиб.

Ғанишер онасининг ундан кўнгли қолганини сизди. Ичганининг сабабини тушунтиришга, қисман бўлса-да, онаси олдида ўзини оқлашга уришиб кўрди.

— Давлатов?! Ихтиро учун гувоҳномани силар олиб, зиёфатини у қилиб берадимми?

— Унга ҳам тегди.

— Ҳеч нарса тушунмаяпман.

— Уша... бизнинг ихтироларга у ҳам шерик экан. Унинг раҳбарлигида яратган бўлиб чиқдик. Аслида Жалолхон Жамоловга тегишли авторлик гувоҳномасига у эга чиқди.

— Бу қанақаси? — Сайлихон тутоқди. — Ўроқда йўқ, машоқда йўқ, хирмонда ҳозир!

УН БЕШИНЧИ БОБ

Ҳаво дим. Бир пиёла совуқ чой ичса ҳам ташналиги босилмади. Худди ичига ўт тушгандай. Айвонда ўтириб Ғанишерни кутди. Кун қайтган эса-да, гир этган шабада йўқ. Тер босади кишини. Сайлихон кафти билан елпинар экан: «Дам олиш куни, айлангани чиққандир ёш нарса», — деб ўзини тинчлантиришга уришиб кўрди. Лекин кўнгли тинчимади. Аксари бундай пайтда унга Жалолхон ёрдамга келади. Назарида у ҳовли этагидаги анорзордан чиқиб аста яқинлашди. Яқтакчан эди. Сўри тагига етганида кетмонини елкасидан олиб ерга қўйди-да, қулоғим сенда дегандай унга қаради.

— Ўғлимни отаси айнитмасмикан деб кўрқаман, — деб пичирлади Сайлихон.

— Сенга Ғанишер ҳалиям ёш бола-да? — деб кулгандай бўлди у.

Сайлихоннинг эти жимирашди. Киприклари пир-пир учди.

— Ха, ақл-хуши жойида ўғлимнинг, гап-сўзи маънили... — дея пичирлади.

Шу пайт кўча эшик очилиб остонада Ғанишер кў-

ринди. Эгнида енги калта оқ кўйлак, каламинка шим. Оёғида енгил оқ брезент туфли. Шунга қарамай терлаб пишиб кетибди. Дўпписи билан елпинар эди. У негандир ечинмади. Оёғини узатиб юбориб кўрпачага ўтираётганида:

— Чақиртирган экан, — деб кўйди.

Сезган эди-я! Сайлихон билиб турса ҳам кимлигини суриштирди. Ғанишер ёқтирмайгина чимирилди.

— Нима иши бор экан?

Бундай савол-жавоб она-бола ўртасида тез-тез такрорланиб турар. Шунга Ғанишер истар-истамас жавоб қилди:

— Айтганман, эски гап... Қурыяшган участкасини кўрсатди, — у лаҳзадан кейин бошини кўтарди. Муҳим бир гап айтадигандай бувисига юзланди:

— Одамлар шундай дангиллама уйлар қуришяптики!

— Ҳавасинг келдими? — деди Сайлихон.

— Ҳайрон қолдим, — Ғанишер қўлини кўксига кўйди. — Одам боласи бўлган сари, бўлай дер экан.

— Ҳай-ҳай! Ҳасадгўй бўлма, болам. Бахилнинг боғи кўкармайди. Уруш тугади. Одамлар яхши яшашни кўмсаб қолган. Ҳозир ҳамма ёқда қурилиш. Эҳтимол уй-жойи бузилганлардир?

Ғанишер мийиғида кулиб кўйди:

— Раис опанинг уйи бузилдими? Давлатовники-чи?

— Вой, нега бузилади? — Ғанишернинг гапи Сайлихонни доводиратиб кўйди. — Икковиники ҳам дангиллаган...

— Ҳа-а, ана! Ундан ҳам тарақлаганини қуришяпти. Кўрсангиз оғзингиз очилади. Подвалу болахонадор... Бир сарой дейсиз! Отам ҳам...

— Нима дейди?

— Участкани сенинг номингга ўтказайлик, дейди. Шундай қилинса иш пишиқ бўлармиш. Ғаламисларнинг дами ичига тушиб, индаёлмай қолаверармиш.

— Сен нима дединг?

— Менми? Нима дердим... Бошпанамиз бор-ку, дедим.

— У-чи?

— Бувингга айт. Янги уйни атайин силар учун қурдим. Кўчиб ўтинглар, деди.

— Сен нима дединг?

Ғанишер елкасини қисди.

— Ўзларинг биласилар...

— Сенга бари бирми?

Ғанишер ерга қаради.

— Йўқ... Бироқ хоҳишингиз. Ярашсангиз яхши бўлармиди...

— Менга айт-чи, Маҳаммад пўрим нимага бунчалик бизга меҳрибон бўлиб қолди? Яхшиликмас, ёмонлик кўрган-ку, мендан?

Чордона қуриб, дастурхоннинг понугини ўйнаб ўтирган Ғанишер қошини чимирди.

— Ёш ўтиб борапти, дейди. Сен ўғлимсан. Бу дунёда сендан бошқа менинг яқиним йўқ, дейди.

Сайлихон узоқ ўйланиб, ўғлига зимдан тикилди. «Ваъдаларига учган бўлса-я?!» Сайлихоннинг юрагига гулгула тушди.

— Роса авранти-да, а?

— Буви! — Ғанишер уҳ тортди. — Нимага бунчалик ёмон кўрасиз, а?! У бизга жонини беришга ҳам тайёр! Фақат ўтган гапларни унутсак, бирга тинч-тоғув турсак, менга бошқа ҳеч нарса керак эмас, дейди.

— Одамларнинг бошига тушган офатдан фойдаланиб, у мол-дунё, зар тўплаган. Мени ҳам шу йўл билан тузоғига илинтирган, сотиб олган!

— Барига пушаймон. Қилмишига яраша жазосини тортиб оқланибди-ку? Энди кўзи очилгандир.

— Қайдам. Ҳозир оёқ олиши жойида, деб ўйлайсанми?

— Маъмурият олдида обрўси яхши. Одамлар ҳам...

Сайлихон ичида: «Асли зотиға тортар экан-да», — деди-ю, аммо индамади. Ғанишер ўрнидан кўзгалганида бир кўнгли уни тўхтатиб, насиҳат қилмоқчи ҳам бўлди. Лекин шу онинг ўзида бу фикридан қайтди. Чунки ўгли йигит бўлиб қолган. Ҳадеб васийлик қилаверса иззатнафсига тегади. Тушуниб қолар, деган мулоҳазага борди.

Ўғли билан ўрталарида бўлиб ўтган бу баҳс пардални тугаганига қарамай, Сайлихоннинг ичини мушук талаларди. Ғанишернинг ишга жўнаш олдида тахи бузилмаган шимиға ҳафсала билан дазмол босиши, кейин апил-тапил нопушта қилиши ёки кўзгу олдида «бир соат» туриб соч тарашлари ҳам уни ташвишга солар эди. «Ўзига зеб берадиган бўлиб қолди. Отасининг таъсири уриб, мол-дунёға ҳире қўймасайди тагин», — деб қўрқадди. Лекин зимдан кузатар, баъзан ўғли ўртоқлари билан боғ сайридами, тўй-томошада узоқроқ қолиб кетса, хавотирланганини яширмай суриштирар, тузатар, аммо зинҳор тергамас эди. Тергаб, танбех бераверса ёш нарса жонига тегиши, тўнини тескари кийиши, она-болалик оқибати ўртадан кўтарилиши мумкин, деган мулоҳазага борар-

ди. У ораларидаги аҳилликни шу қадар ардоқлар эдики! Суянчиги, қувончи Ғанишер. Ҳамма умидлари ундан. Унинг кўнглига қарайди. Ана у. Бугун шанба, эртага якшанба. Оёқ-қўлини узатиб олдида ўтириш, қўлидан бир пиёла чой ичиш ўрнига, қаёққадир шошяпти. Дазмолланган кийимларига қайта дазмол урди. Афти ангорига совун кўпиги чаплаб соқол-мўйловини олди. Яланғочланиб ювинди. Қийинди-таранди. Кейин сўридан қахрабодай ранг олган бир бош хусайни узум узди-да, олдига келди.

— Тўйга бормаисизми? — деб сўради.

Шодмонова билан Давлатовникида тўй. Ҳатто Тошкентдан ҳам артислар келармиш, дейишадиган эди. Бироқ Жалолхонсиз... Сайлихон бош чайқади:

— Бора қол сен.

— Куёв ўртоғим, — деди ўрнидан тураётиб Ғанишер, — Ҳайронман. Раис опа, келиб хизмат қил, деб тайинлагандилар.

— Нимасига ҳайрон бўласан? Ёрдам бер, деган бўлса ёрдам бер. Бўшаганингда куёвникига ўта қоларсан, — Сайлихон ўгли кўча эшикка етиб қолганида кетидан тайинлади: — Тонготар қолиб кетмасан-а?

Ғанишер ўзи кетди-ку, жумбоғи қолди: «Одам бола-си бўлган сари, бўлай дер экан». Сайлихон пичир-пичир неча бор такрорлади бу жумлани кўз ўнгида эса майдон тўла паранжили хотин-халаж. Минбарда сочини қирққан кўк гимнастёркалик жувон. Аёллар қисмати ҳақида қуйиб-ёниб гапириб: «Йўқолсин паранжи!» — дея шиор ташлайди. Майдон гувиллайди. Қулоқлар қоматга келган. Ўртада ўт ловиллайди. Хотин-қизлар кимларнидир қарғаб-сўкиб юзларидаги чиммат, бошларидаги паранжиларини ўтга отишади. «Йўқолсин паранжи!» «Қуйиб кул бўлсин-э!» Қий-чув. Бари кўз ўнгида.

— Тавба, ўша одам-а?! — дея ёқасини ушлади Сайлихон.

Тўғри, Тўпахон Шодмонова қаерда ишламасин у ҳақидаги яхши-ёмон гаплар Марғилонга етиб келар эди. Илгари опа ёш, боши очиқ эди. Бунинг устига раҳбар. Бинобарин дўсти ҳам, душмани ҳам кўп бўлган. Оғзига кучи етмаганлар гапирса гапирипти-да, деб унча эътибор этмас эди. Бироқ яқиндан бери корхонада атласга сунъий ипак — вискоз аралаштирилаётгани тўғрисида ҳар хил мишмишлар юрибди.

Сайлихон ўй сураар эди. Ўглининг сўзлари эса қулоғи тагида. Наҳотки шундай одамни балои нафс домига

туширган бўлса, деган шубҳа дилига озор бериб у билан олишар эди. Советларга сайлов рўйхатида Тўпахон опанинг номзоди бор ахир. Депутатлик фаолиятига ҳозирги уйи торлик қилар? Балки тутган мавқеига ярашмас? Тарақлаган кошонада яшаши керакдир? Бироқ кўлларни едириб-ичирган, ундириб-ўстирган «Ривожия» ўша-ўша қадимдан қолган мачитда зах тортиб ётибди. Қизиқ, жуда қизиқ.

Узоқда тўй ногораси така-гум такиллар, карнай наъра тортар эди.

* * *

Сайлихон раис опа тўғрисида у-бу гапларни эшитган, албатта, лекин кўп нарсани билмас экан. Маса-лан, мустабид оилада туғилган «пошша» қиз бўлгани, шунга қарамай уйдан қочиб кетгани, Самарқандда ўқигани, сочини қирқтириб комсомолга киргани, масъул ишларда ишлагани, қайсидир қурултойда ўртоқ Крупская билан тушган расми газетада чиққани... Бу тафсилотларни Сайлихон Маҳаллий Советларга сайлов олдидан бўлган депутат билан учрашув мажлисида эшитди.

— ...Тўпахон опа Шодмонованинг бутун онгли ҳаёти халқ хизматида ўтди. Тўпахон халқ учун чинакам туҳфадир! — дея шод-хуррамлик билан хитоб қилди нотик.

Залда гулдурос чапакбозлик бўлиб кетди. Олдинроқда ўтирган галстуклик бир ўртоқ санчиб туриб: «Яшасин номзодимиз Тўпахон Шодмонова!» — дея шиор ташлади. Олқишлар авжига чикди. Ҳа, бу «ўртоқ»ни Сайлихон яхши танийди. Кун иссиқ бўлишига қарамай галстук тақиб, бугунги мажлис учун махсус ясашиб келибди. Ана, у қотма кўлини боши узра баланд кўтарганча залдагиларни рағбатлантириб қарсак урар эди. Бу пайт, одатда, жамоат орасида қаддини фоз тутиб сипоҳ юрадиган Давлатов ҳам чапак уришда ёнидаги Маҳамадшердан қолишмас эди.

Мажлисга раислик қилаётган Каромат ая:

— Музокарага чиқадиганлар борми? — дея залдагиларга мурожаат этди. Ҳеч кимдан садо чиқмагач, орқадан кимдир:

— Опани яхши биламиз. Кўп гап — эшакка юк. Сайла десанглар сайлайверамиз-да! — деб қўйди.

Каромат чевар залга кўз югуртирар экан, ўртароқда ўтирган Сайлихонни кўриб қолди.

— Сиз Тўпахон Шодмоновани хў, ўша, 8 Март байрамида минбарда кўргансиз-а? Эсингиздами, ўттиз тўр-

тинчи йил? — деди худди кўчада учрашиб қолиб ўзаро сўзлашгандай.

«Дабдурустан-а?» Сайлихон уялиб-қимтиниб турганида олдинги қатордан Маҳамадшер қўл кўтариб сўз сўради.

«Нега энди?!» Сайлихоннинг юрагини рақобатга ўхшаган бир нима жазиллагарди. Унга берилган минбарни «Ривожия»га кечагина келган «бирова» эгаллайверсинми?» Сайлихон дик этиб ўрнидан турди-да, саҳнага қараб юрди. Хушомад билан унга йўл бўшатган Маҳамадшерга қиё боқмай, ўтиб кетаверди.

— Чевар ая тўғри айтдилар... — шундай деди-ю, нафасини ростлаш учун тўхтади. Залдагиларнинг кўзи ўзида. Кўнчиликнинг салобати босиб, айтмоқчи бўлган сўзини унутиб қўйди. Каромат чеварнинг очик-ёруғ чехрасига кўзи тушганда, у йўқотганини топгандай бўлди. — Мен раис опамиз Тўпахон Шодмоновани биринчи марта ўттиз тўртинчи йили жаҳон хотин-қизлар овозлиги куни 8 Март байрамида кўрганман. У кишининг мазлум хотин-қизлар овозлиги тўғрисида, паранжи-чимматни ўтда ёқишга чақириб сўзлаган нутқлари ҳалигача эсимдан чиқмайди. Мен сизнинг чақирингизга биноан юзимни очиб, кўча хандон, уй зиндон эркаклар тоифасидан бўлмиш хожамнинг эшигини тарк этганман ва «Ривожия»га ишга кирганман. — У ҳаяжонланарди. Шунга қарамай, энди унга тикилган кўзлар қўрқитмас, балки ҳамсуҳбатларга айлангандай эди. — Тўпахон опани сўзигинамас, ўзи — йигитлардақа эғнидаги кўкрак чўнтаклик кўк гимнастёркаси, белини қисиб бойлаган камари, қирқилган калта сочи... бутун туриш-турмуши мани ҳайратга солган. Ахир сочи қирқиб очик юриш хотин-қизларнинг эркак зоти хуқмронлигига қарши дангал исёни эди-да, ўша замонда! Опани 8 Март митингидан кейин кам учратган бўлсам ҳам у кишининг қаерда, нима қилгани оғиздан оғизга афсонадай ўтиб юрарди. Биз у киши билан фахрланардик. Уруш вақтида ўзимизнинг «Ривожия»га раис бўлиб келиб қолдилар. Атала, ёвгон мошава ичиб, қорнимиз қора нонга тўймаса ҳам опанинг раҳбарлигида худди Гитлерга гўр қазиянгандай туну кун гайрат қилганмиз.

Бехосдан олдинги қатордаги Маҳамадшер билан кўзи тўқнашди-ю, сўзи бўлинди. Чимирилганча андак туриб қолди. Негадир Шодмоновадан илк бор қачон кўнгли қолгани эсига тушди. Қайсидир районда ишлаб юрганида бола-чақасидан ажратиб, ёшгина ўринбосарига тегиб ол-

ганмиш, деган миш-миш тарқалганди ўшанда. Айтгандай, «Ривожия»га келиб қолишига ҳам шу оилавий мо-жаро сабаб бўлган шекилли? Артеда она чакки ишламади. Ўзидан каттани она-ака, кичикни сингил, ука дер эди. Уруш туфайли жабр тортган оилаларга қўлидан келган ёрдамни аямади. Озиб-тўзиб кетганди она уруш пайт-лари. Шодмонованинг эл оғзига тушган қилмишни хаё-лидан деярли кўтарилган ҳам эди. Фақат маънави тас-қара Маҳамадшер... Ҳа, уни қанстига олди. Ҳозир она-нинг ўнг қўли Давлатов бўлса, чап қўли Маҳамадшер. Ҳамма ишни уларга ташлаб қўйган. Лоқайд... Она яна тў-лишди. Лекин энди ёшлигидаги тароват қолмаган. Киши қариган сари мақтовталаб бўлиб қолармикан-а? Корхо-нада ишлаб чиқаришга оидми, қандай мажлис бўямасин, албатта Шодмонованинг номи турли рангда турланмас-дан қолмайди. Маҳамадшер ва унга ўхшаганларга-ку, худо берди деяверинг. Улар расмийт учун азвал дохийни тилга олишади. Кетидан раис онанинг фаолияти, фазил-латларини шундай лаганга солишадикки, эркак кишилар-нинг бу қадар ялтоқланишини кўрганингда уялиб кета-сан киши. Товонини яла-е!

— ...Тўпахон она Шодмонованинг партия, Ватан олдида хизматлари катта. Буни ҳаммамиз яхши била-миз.

Сайлихон бир лаҳза сукутга толди: ҳозир сайловчи-лар номзод билан учрашяпти. Талаб қўйса бўлаверади. Танқид қилса-чи? Ўрипли бўлармикин? Аммо нуқсонлар-дан кўз юмса, унинг анави олдинги қатордаги лаганбар-дорлардан нима фарқи қолади? Сайлихон шуларни кўнгли-дан ўтказганида юраги уриб кетди-ю, тилини тия олмай қолди. Ўқариқдан жўякка салгина сув урдими, ҳаялла-санг тамом, сув урган жой ўширилиб кетаверади.

— ...У кишининг яхши томонлари кўп. Буни ҳамма билади, — дея такрорлади Сайлихон вақтдан ютиб фик-рини тўплаш учун.

— Ҳа, ия! Йўғасам-чи! — дея қувватлади олдин-ги қаторда Давлатовнинг пинжида ўтирган биққасомиз уста.

У залга қараб ҳа, дегандай бош иргаб қўйиб, чапак чалган эди, бироқ эргашувчилар кам бўлди. Дав-латов пинягини бузмай, қадини гоз тутиб, сенлар-га ўтказиб қўйганим бор, дейётгандай виқор билан ўти-рибди. Тўғри, ўтказгани бор. Бироқ маҳалла оқсоқоллари-нинг зўри билан ўлганининг кунидан рози бўлган бунга. Йўқ эса, нияти бошқача — Жалолхон фронтдан ўлмай

қайтса, қўшалоқ тўй қилмоқчи эди. Кўзи қуп-қуруқ-ку, ammo ичида йиглаб юриб ўтказган ўшанда туну кунни. Тўрт мучанг бутун, ишга яроқлисан, шунга қарамай ўзинг ўтказишинг керак бўлган маросимга қурбинг келмай, аллакимга топинсанг алам қилмайдими кишига?

Довулбек Давлатовнинг ҳамон ошиғи олчи. Қўли очик, дастурхонли одам. У кўчадан ўтганда катталар ҳам эгилиб салом беришади. Мачитдаги шолча, гиламлар Давлатовнинг хайр-эхсони эмиш. Берганга бераман, деган экан худо. Балки эски ҳовлиси-ю, янги, данғиллама уй-жой, тарақа-туруқ тўй-томошалар бари-барини худо етказгандир саховати эвазига? Кўп пишиқ, айёр одам. Шодмонова билан бекорга қуда бўлмаган у.

Сайлихон гижиниб ундан юзини ўгирди.

— Ичимда йигилиб қолган ўзларим бор. Рухсат берсанглар, шуларни айтсам, — у мажлис ҳайъати томонга боқди.

Сочлари оппоқ, ялхаккина Каромат чевар ҳамкорлик билдириб жилмайди. Шодмонова ундан мамнун эканини сездиргандай салобат билан бош ирғаб кўйди.

— Берилсин! — деди залда ҳозир бўлганлар.

— Қишда ўзларинг қасаба ташкилотининг область кенгашига юборган эдинглар. Кенгаш Фаргона тўқимачилик комбинатида ўтди. Бўш вақтимизда цехларни айландик. Илгорларнинг иш тажрибаси билан танишдик. Ўшанда корхонамизни комбинатга солиштириб қарасам, бизники номигагина «Ривожия» экан... — Сайлихоннинг миясида бундай фикр тугилишига ўглининг корхоналаридан кўнгли тўлмади ахён-ахёнда мингирлаб кўйишлари тўртки бўлган эди. Йўқ, тўпланганларга буни айтиб ўтирмай, тўғри мақсадга кўча қолди. — Аслида-чи, ҳақиқий янги ривожия ўша комбинат экан! Артелимиз ташкил топганда «меҳнаткаш халқ баданидаги зулук» деб тамғаланган ўша эшон бува тиклаган мадрасамачитга ўрнашган бўлса, ҳамон шу қоронғи, нураган иморатга тикилиб, чанг ютиб, захлаб ётибмиз. Бунақада ҳали ишончли вакил ўз нутқида чиройли сўзлар билан: «Ипакдан ҳам майин, ҳам чайир, меҳнатда йигитлардан, ҳусида Зухрою Шириндан қолишмайдиган...» деб таъриф-таъсифлаган хотин-қизларимизни атласга ўрашнинг уддасидан чиқармикинмиз? Менга ўхшаган тоқавачию тароқловчи, тўқувчилар номидан помзодимиз, корхонамиз маъмурияти ҳамда шаҳар партия комитети ол-

дига кўядиган талабим шуки, корхонамиз ибтидоий кўл дўконлари ўрнига электр кучи билан жадал ишлайдиган машина, дастгоҳлар билан тезроқ бошқатдан ускуналанса, кенгайиб ривож топадиган ҳақиқий янги ривожияга айланса!

Каромат чевар кўп ажойиб аёл-да. Ўрнидан туриб, чапак чалса денг бутун зал унга эргашиди. Сайлихон тўлқинланиб кетди. У пастдагиларнинг: «Иштаҳалари карнай-ку, а?», «Ўғлининг ихтироларига шама қиянти», — деган шивир-шивирларини эшитиб қолиб, қишиди:

— Нимага энди шама қиларканман? Ўғлимнинг ихтироларидан уяладиган жойим йўқ! Комсомоллар уни ўз қурултойларига бекорга юборишмагандир? Дангал айтавераман: нимага ўша машиналарни кўнлаб ишлаб чиқарилмайди? Нима сабабдан сусткашлик қилиняпти? Кўргазмага кўйгандай бешта-ўнта чиқариб, кўз-кўз қиладиган пайтми ҳозир? Бизгагина эмас, ҳамма атлас тўқийдиган корхоналарга ҳам керак... — Сайлихон, айтсамми-айтмасамми, деб иккиланиб андак тўхтаб қолди. Аммо шу заҳоти кўнглидаги андишани ичидан гупуриб келган гурур босиб кетди: «Нимаси уят экан? Ёлғси гапириш уят!» — Тайёрлаш цехида турган кўл дўконлар Ватан учун жон фидо қилган жангчи эрим Жалолхон бошлаган, ўғлим Ғалишер билан уста Ерёменко охирлаган... — у атайин Давлатовни шаҳодатномаси бўлса ҳам тилга олмади, — янги машиналар билан қанча тез алмаштирилса шунча яхши!.. Сайловчи ўртоқлар, яқинда бир гап эшитиб ҳайрон қолдим. Қайсидир артелнинг экспедитори Климовск заводидаги бир мартабали шахсга пора тикиштириб, тўқиш дастгоҳи олмоқчи бўлган экан, кўлга тушишига сал қолибди. Нима, қонуний йўл билан олиб бўлмайдими? Агар артелларни дастгоҳ билан таъминлаш режада йўқ экан, унда бирлашиб фабрика бўлайлик. Қачонгача тошбақа юриш қилиб имиллаймиз?.. Биламан, раис опага ортикча ташвиш ёқавермайди. Оёқлари оғрийдди. Қон босимлари бор, кексалик. Лекин...

— Ачинар экансиз, нима қилардингиз танқид қилиб? — пастдан туриб луқма ташлади Давлатов.

У ер-бу ерда ҳиринг-ҳиринг кулги кўтарилди. Кимдан кулишяпти? Нимага? Сайлихон залдагиларга кўз югуртирди.

— Жоним ачиганидан гапиряпман. Ахир, менинг бу ерда салкам йигирма йиллик умрим ўтди! Эрим ишлаган. Ўғлим, синглим ишляпти. Қолаверса, отам ҳам иш-

лаган бу артелда! Мақташ бўлса... Шодмоновани бош-қалар старли мақташди. Агар камлик қилса, пастда сўз берилишини чидамсизлик билан кутяпганлар бор. Улар мақтовнинг хўп кифтини келтиришади! — Сайлихон биринчи қатордагиларга кўз қирини ташлаб қўйди. Маҳамадшер ранги ўчиброқ ўтирарди. Давлатовнинг ҳам тинчи бузилгандай эди: чалиштирган оёғини тушириб, Маҳамадшернинг қулогига ниманидир шивирлади-да, яна оёғини чалиштирди. Сайлихон парво қилмай, гапини давом эттирди: — ...Шукур, турмушимиз йилдан йилга фаровонлашиб борапти. Кўкрагига шабада теккан хотин-қизларимизнинг атлас, айниқса лов-лов ёнган шўх атлас кийгилари келади. Буваларимиз, бувиларимиз: «Бўзчи — бўзга ёлчимас», деб ўз турмушларидан нолиган бўлишса, биз ҳам: «Атласни кўрмоқ бор, киймоқ йўқ», — деб айтсак хато қилмаймиз. Чунки саккиз тепкининг бозори чаққон — магазинда йўқ, енг учиде кетади. Харидор хатто сифатига ҳам қараб ўтирмайди. Айрим ишбоши усталар бундан фойдаланиб, ипакдан уриб қолиб, сунъий ипакдан кўнроқ аралаштириб юборяпганга ўхшайди. Тўқувчилар орасида шундай миш-миш юрибди.

— Фисқ-фасод! — тўнғиллади пастдан туриб Давлатов.

— Шамол бўлмаса, теракнинг учи қимирламайди! — дея шартакилик билан жавоб қайтарди унга Сайлихон.

— Ишбот қани?

— Шунинг учун ҳам мажлисга соляпман-да! — деди Сайлихон ўзини қўлга олиб. — Раис опанинг бундан хабарлари борми-йўқми? Агар хабарлари бўлмаса, текшириб кўрсалар бўлармиди...

Мажлис ҳайъатида шаҳар партия комитетининг вакили — ишончли вакил билан ёнма-ён ўтирган Шодмонова бугунги таптана учун махсус тиктирган хитойи жузупча кўйлаги иссиқлик қилдими рўмолчаси билан бўртиб кетган юз-кўзини тинмай артар эди.

Маҳамадшер дик этиб туриб, Сайлихоннинг сўзини бўлди.

— Вискоз арқоқ ўрнида ишлатиляпти. Буни ўзингиз яхши биласиз!

Мажлисга ранелик қилувчи тартибга чақириб, қалам билан столи тақиллатди.

— ... Ишлатиш ҳар хил бўлади, — Сайлихон босиқлик билан жавоб қилди. — Нормадаги бир метр ўрнига ипакдан чегириб қолиб икки метр, бир кило ўрнига икки кило ишлатишяпган бўлишса-чи?

— Соф виждонли ходимларга...

— Ҳа, шундай! — Сайлихон пастдан лукма тапловчиларнинг сўзини шартта бўлди. — Раис опанинг кўнгилчанлигидан фойдаланиб атрофида гирдикапалак бўляганлар виждонининг софлигига ҳечам ишонгим келмайди! Агар ундақаларнинг қўли эгри бўлмаса, ўз жигилдонларини ўйлашмаганда бунчалик лаганбардорлик қилишмасди!

— Уялинг-э!

Мишбарда турган Сайлихон тош теккандай бир чайқалди-ю, президиум томонга ўтирилди. У ерда тирсиллаган оқ жужунча кўйлақда, жаҳли чиққанидан қорайиб, тундлашиб кетган Шодмонова икки қўли билан столга суянганча энкайиб ҳарсиллар эди.

— Бошқа жой қуриб қолганмиди, шахсий адоватингизни бу ерга кўтариб келмасангиз?

Сайлихон гангиб қолди: «Қандай шахсий адоват?!» Шодмонова мажлис раисига чимирилиб қараб амр этди:

— Етар бу ойимчанинг шунча ган сотганлари! Асосий масалага ўтинглар.

«Бу эркакшавандани кўнгли тортган эркакка ҳам хайронсан».

Шодмоновани зимдан кузатиб турган Сайлихон яна бир нуқсонини найқаб, ундан бутунлай кўнгли қолди.

Қаромат чевар теварагига қараб-қараб кўйиб, қўлидаги қалами билан нуқул столини тақиллатар эди. Залда бири билан бири даҳанаки жанг қилаётганлар сал тинчигач:

— Ўртоқлар, тартиб сақлансин! Музокарага чиққанларнинг сўзи бўлинмасин, — дея таъкидлади. Кейин у Сайлихонга, давом этинг, дегандай ишора қилди.

Сайлихон узилиб қолган сўзини нимадан бошлашни ўйлаб, зални бир карра кўзи билан сузиб чиқди. Олдинги қаторда ўтиргашларга назари тушди. Улар илгаригидай бир-бири билан шивирлашмас. Хап, сеними, дегандай ерга қараганча миқ этмай ўтиришарди. «Манавиларнинг домига илинган эркакшавандага овоз бераманми?» — деди Сайлихон ичида. Унинг газаби кўзиди. Вужудига аччиқ захар ёйилгандай титраб кетди.

— Шодмоновга овоз бераманми? — пичирлади Сайлихон.

У қанчалик секин гапирмасини кўпчилик эшитган ва ханг-манг бўлиб қолган эди.

— Шу одамга-я? — Сайлихон аста бош чайқади.—

Илгари ҳавасим келарди. Энди ҳавас қиладиган жойи қолмапти. Бу Тўпахон опа илгариги Тўпахон эмас. Энди ҳамманиям бирдай кўравермайди. У кишининг кўзларини жир босибди, — шундай деди-ю, Сайлихон минбардан тушди. Одамлар чанак чалишини ҳам, чалмаслигини ҳам билмай бир-бирига қарарди. Фақат Каромат чевар-у, орқароқда ўтирганларнинг яккам-дуккам чапаги эшитилди.

— Яна кимга сўз?

Сайлихон жойига ўтиргани борганида ёнидагилар кўрқа-писа сурилишди. Ахир артель тарихида ҳеч қачон бундай фавқулодда ҳодиса юз бермаган эди-да.

УН ОЛТИНЧИ БОБ

Сайлихон алдақандай шарпадан чўчиб уйғонди. Қоронғи хонада кимдир юргандай эди. У қайта кўзини юмди. Дарҳақиқат кимдир бор! Полос остидан солинган бўйра қисирлар — ўғринча кўйилган оқиста қадам аниқ эшитилиб турар эди.

— Ким? — деди сапчиб турган Сайлихон.

— Менман, буви. Уйғотмай кўя қолай дедим.

Ғанишер чиндан ҳам вақт ярим кечадан оққан, балки саҳар пайти бўлгани учун ҳам онасини безовта қилишни истамай, девордан ошиб тушган эди. У чироқ ёқди.

Сайлихон ўғлининг машқи паст, эгни-боши чанг, кўзлари киртайиб қолганини кўриб:

— Қорнинг очми? — деб сўради.

Ғанишер бош чайқади.

— Машинада келдик.

Тошкентдан Марғилонгача юк машина устида келгани рост. Саккиз-тўққиз соатлик йўл кишини чақиб ташлайди, шубҳасиз. Аммо олис йўлдан ҳам кўпроқ тўрт соатча милиция идорасида ўтириш унинг учун азоб бўлди. Ғанишер қалбини кемираётган бу виждон азоби ҳақида оғиз очишдан кўрқди. Тўғриси, юрак ўйноғи бўлар ҳолатда чўчиб уйғонган онасини ортиқ хафа қилишни истамади. Аксинча, бир кеча-кундуз кутишга ҳам сабри чидамай, онасига тезроқ етказиш учун шошилган хушxabарни қандай айтсам экан, деб ўйлашиб қолди.

— Буви, — деди у жилмайиб.

— Нима? — Сайлихон ўғлига боқди-да, яна юраги ачишди. — Хўп десанг кечқурунги шўрвадан қолган.

Иситиб берай. Унгача сен чангингни қоқ. Ювиниб ол.
— Буви...

Бошига рўмолини ўраб ташқарига чиқишга ҳозирланаётган Сайлихон унга қайрилиб қаради. Ғанишер эса айтмоқчи бўлганини айта олмай ҳаяжонланар эди. У лаби учаётганини ҳис этиб, бармоғи билан босди.

— Акамни топдим,— дея шивирлади. Қувонганидан юраги ёрилмасайди, деб кўрққан эди. Йўқ, аксинча, онаси хомуш бўлиб ўтириб қолди. Негадир ранги ўчди.

— Акамни топдим! Буви, эшитяпсизми?

— Бақирма, қулоғим қар эмас.

Ғанишер онасининг аҳволини ўзича тушунди. Акаси билан қандай топишгани тўғрисида узук-юлуқ гапира кетди.

Воқеа бундай бўлган эди. Тошкентга эрталаб етиб келди. Поезддан тушибоқ, тўғри Ўзбекистон Комсомол Марказий комитетига бориб, рўйхатдаң ўтди. «Зарафшон»дан жой беришди. Меҳмонхона бир қаватли. У жойлашган ҳужра қоронғи. Йил ўн икки ой офтоб тушмаса керак — зах. Шунинг учун ҳам поездда уйқудан қолган бўлишига қарамай, ётмади. Шаҳар айлангани чиқиб кетди. (Қурултой кечқурун очилади — вақт эрта.)

Бу унинг биринчи сафари. Юра-юра бозорга рўбарў келди. Ғанишер бозорга кириши билан онасини эслади. Қалиш, маҳси, рўмол, ипаклик, иплик кийимликлар. Бири қўлтиғи тагидан, бошқаси паранжи ичидан чақариб, олинг, деб қистайди. Бундай нарсалар Марғилонда ҳам бор. Онасига нима ёқади? Қандай совға олса экан?

Ундан ўн-ўн беш қадам олдинроқда Марғилонда тикилган янги бодом гул дўши кийган новча йигит кетиб борар эди. Унинг дала боласи экани, қуёш қорайтирган гарданию қанқайган қулоғидан маълум. Айтгандай, эрталаб меҳмонхонанинг гира-шира, узун йўлагида дуч келмаганмиди унга? Ўзига ўхшаб қурултойга келганлардан бўлса керак.

Ғанишер онасига совға харид қилиш мақсадида бозор айлана бошлади. Бир оздан кейин яна ўша йигитга кўзи тушди. Унинг теварагидагилар шубҳали кўринди. Дарвоқе, фақат шаҳарда, одам гавжум жойларда ўралашадиган нусхалар. Шапқасини қийшайтириб кийган мўлтонинамо биттаси чўзилиб, йигитнинг қулогига шивирлар, ниманидир мақтар, сочи кўзигача тушган бошқа биттаси кун иссиқ бўлишига қарамай, қора йўл-йўл костюмининг эғнидап ташламаган йигитнинг елкасига қоққан бўлиб, у ёқ-бу ёғини пайнаслар:

— Олаверинг, огайни, кейин хурсанд бўласиз,—
дея қистар эди.

Ганишер яқинлашганда йигит ички чўнтагига қўл солаётган, харид қилмоқчи бўлган нарса шапкаликнинг кафтида йилтиллалар эди.

— Келинбон нарсалар ҳам бор. Хўп десаиғиз, уйдан олиб берамиз,— дея кўз қисди у.

Ганишер дўлвор қишлоқ йигити шаҳарлик товламачилар қўлига тушганини, агар олдини олмаса оқибати ёмон бўлишини сизди-да:

— Қурултой бошланди-ку? Ҳе, бу ёққа юринг-э! — деди эски танишлардай тирсагидан тортиб.

Шапкалик кафтидагини бодом гул дўпшилик йигитга узата туриб, Ганишерга пўниса қилди:

— Пишган савдони бузма, бола! Қоч, тумшуғингни тикма!

— Бувингга бер сийқаси чиққан узугингни! — Ганишер ҳам бўш келмади.— Ё милиция чақирайми?

Шапкаликнинг понуги пасайиб тиржайди.

— Ҳе, жигар! Бетни бозор дейдилар. Моли бор сотади. Пули бор олади. Милицияни нима қиласан ўртага тикиб? Олмасанг, мол эгасига тан.

Четга чиққанларидан кейин бодом гул дўпшилик деҳқон йигит:

— Чаток бўпти-ку? — деди қошини чимириб.

— Нима?

— Қурултой...

— Ҳа, йўқ! — Ганишер кулди.— Кечқурун очилади. Мен шунчаки... қарасам, ўзимга ўхшаган фарғоналиксиз. Товламачилар товламасдан тезроқ қутқарайин, дедим-да.

— Халигилар-а? — йигит қошини бир чимириб қўйиб, жилмайди.— Қаёқдан билай. Олинг-олинг қилишиб қўйишмагандан кейин... Тилласи тоза, дейишди-ку?

— Дейишат-та!

Йигит седдадиллик билан кулди.

Шу билан уларнинг бозори тугади. Меҳмонхонага қайтишди. Ганишер бозорда танишган танишидан кимлиги, қаерлик эканини сўрамади. Тўгриси, сўраш эсига келмади. У ҳам сўрамади. Афти ангоридан фарғоналик экани кўришиб турибди. Унинг исми шарифини эса фақат курултойда билди. Раислик қилувчи: «Фарғоналик комсомол-ёшлар бригадасининг бошлиги, чинободлик чўлқувар пахтакор Соҳибжон Маллаевга сўз берилади»,— деганда ёнида ўтирган ўша йигит ўрнидан турди. Гани-

шер минбар томон кўпчиликнинг сири босганиданми энкайиброқ бораётган, келишган «чинободлик чўлқувар» кетидан тикилганча турганида:

— Ака-укамисизлар? — деб сўраб қолди ёнма-ён ўтирган олтин сочли қиз.

Ганишер қўққисдан берилган бу саволдан ажабланди. Ўзининг бировга ўхшаш ёки ўшамаслигини ҳеч ўйлаб кўрмаган экан. Ганишер минбардаги Соҳибжонга бекди. У қўғай, қамиш босган чўл бағридан қандай қилиб ўз улушини узиб олгани — янги ер очгани ҳақида залдагиларга сўзлар эди.

Соҳибжоннинг бўйи ундан бир қарич баланд. Қулоқ-бурнини гармсел ялаб қанқайтирган, афти ангори қайроқи бугдсйдаи чўлда пишган, чайир дала боласи. Ўзи бўлса эртаю кеч корхона ичида офтоб емай ўсган шаҳар боласи. Икковининг ўртасида қандай ўхшашлик бўлиши мумкин? Ишлаб чиқаришга оид сўзлар кўнглига тегиб, зерикканидан айта қолган-ку, оппоқ қиз. Бироқ нимадир дейиши керак.

Ганишер ўнг қўлда ўтирган қизга сал энгашди-да, баланд кўкрагидаги комсомол значогига тикилганча шивирлади:

— Тўғри, биз жисман бўлмаса ҳам, маънавий томондан ака-укамиз.

Қиз жилмайди. У мажлисда ўтирганини унутгандай олтин сочини бир силкиб қўйиб, ўз фикрида қаттиқ турди:

— Йўқ, чиндан ҳам ўхшайсизлар...

— ...Бизнинг бригадамиздаги комсомол-ёшлар бу йил қишда ўқишди. Бир-биримизга ўргатдик. Бригадага бириктирилган барча техникани ўзимиз ремонтдан чиқардик. Бригадада энди механизациядан беҳабар одам қолмади. Шунинг учун ҳам баҳорги экиш-тикиш, ёғги ишлов бериш сифатли ўтди. Ҳозир қар бир туп гўзада ўртача йигирматадан кўсак бор. Кўтариладиган хирмондан кўнглимиз тўқ. Булар бари чўлда комплекс тажриба бригадаси тузиш орқасида эришилган афзалликлар. Бундай бригадаларни ҳозирча совхозлардагина тузиш мумкин. Колхозларда-чи? Иложи йўқ. Чунки улар техникани МТСдан юкарага олишади. Бировнинг ҳимматига кўз тутиш билан ҳосилдорликни кўтариш қийин. Техника деҳқоннинг ўз қўлида бўлиши керак. Деҳқон меҳри қонгунча ерини ҳайдасин, ишлов берсин. Шунда ер саховатини аямайди...

Минбарда Маялаев, кимга ўхшашлигидан беҳабар,

ўз бригадасининг тажрибасидан келиб чиқиб, деҳқончилик ҳақидаги фикр-мулоҳазаларини ўртага ташламоқда эди.

Ғанишер беихтиёр кўйлагининг кўкрак чўнтагини пайпаслади. Сўз берсалар унинг ҳам айтадиган фикрлари бор. Фаргона область комсомол комитетида таҳлил қилишиб силлиқлашган ҳам. Ишлабчиқаришга жорий этилган ихтиролари ҳақида икки оғиз сўзлайди. Кейин нутқи асосан «Ривожия» мисолида шоҳи атлас артеллари ҳақида бўлади. Ҳа, унинг ўз мулоҳазалари бор. Саноатда ишлаб чиқаришнинг артель шакли ўз вазифасини бажариб, ёшини яшаб бўлмадимикан?

Ғанишерга сўз тегмади. У ўз тезисини президиумга топширди.

Қурултойнинг охири куни республика ҳаваскорлар тўғарақлари голиблари иштирокида берилган катта концертдан чиқиб, меҳмонхонага қайтаётганларида:

— «Муножот»га ўйнади-ку, — деб қолди ёнма-ён бо-раётган Соҳибжон, — ўша раққоса марғилолик бир че-варга жуда ўхшаб кетар экан.

«Энди бу ўхшатапти!» — деди Ғанишер ичида. У, бир кўнгли, сиз кимгадир ўхшатган жувон холам бўлади. Дутор чалиб турган йигит поччам. Бизнинг корхона атласидан ташқари ҳаваскор санъаткорлари билан ҳам машхур, деб бир керилмоқчи ҳам эди-ку, ўзини тийди.

Меҳмонхона қўжрасига кириб чироқ ёққанида стол устида ётган қурултой кундалигига кўзи тушди. Тахминан эртага нима бўлишини билса ҳам эринчоқлик билан варақлади: кундузи Республика Халқ хўжалиги ютуқлари виставкасига экскурсия, Тўқимачилик институти студентлари билан учрашув. Кечкурун эса Тошкент билан хайрлашиб, поездга чиқишади. Ғанишер ечинаётганида эшикни чертиб, Маллаев кириб келди.

— Ошна, гаплашиб ўтирайлик. Ё чарчадингизми? — деди.

Қўққисдан Ғанишер миясига: «Холамини яхши кўриб қолган бўлса-я?» деган фикр келди. Эшик кесақисига боши теккандек невча бу «чўлқувар»нинг «Муножот»га қийиб ўйнаган Соттихонни севиб қолиши муқаррардай туюлди. Фақат у билан бу ҳақида сирлашмаса эди. Нафсониятига тегади. Маллаев тугмаланмаган оқ кўйлаги ёқасига қўлини тикиб кўкрагини ишқалар экан:

— Сизга қизиги йўқ, — деди кетига қайтмоқчи бўлиб. — Лекин-чи, ичимдагини айтмасам, худди ёрилиб кетадигандайман.

— Майли, айта қолинг,— деди Ганишер истаристамас.

Маллаев таклифни ҳам кутмай, тўрга ўтди. Бориб деразани очиб юборди. Ташқаридан ёпирилиб кирган тун товушига қулоқ солаётгандай бир оз қаққайганча турди-да, қайрилиб Ганишерга боқди.

— Ошна, сизнинг ота-онангиз ҳаётлар-а?

Кароват четида майкачан ўтирган Ганишер бош ирғади. Маллаев унга ҳаваси келгандай жилмайди.

— Бахтингиз бор экан,— деди хўрсиниб қўйиб.— Мен бўлсам чақалоқлигимдан бировларнинг эшигида ўсганман. Асранди эканман. Мени боқиб олган, катта қилган, мен отам деб билган кишим отамнинг қотили бўлиб чиқди.

Ҳозиргача эснаб, ноиложликдан қулоқ солаётган Ганишер.

— Йўғ-эй! — деди ҳушёр тортиб.

— Ҳа-да! Ўз оғзидан эшитдим, қўлимда жон бераётиб айтди. Ўшанда алахляптига чиқаргандик. Кейин... Ҳаҳ-ҳ! — Маллаев эшикка қараб юрди. Яна кетига қайтди.— Гапираверсам гап кўп. Зериктириб қўймадимми?

— Ҳеч!

Ганишер ўрнидан туриб кетди. Танишининг қисмати уни ҳаяжонга солган эди.

— Бундан уч йилча бурун чўлда бир хотинга дуч келдим. Ҳеч нимадан ҳеч нима йўқ, сенинг бувингман, деб даъво қилди. Ўша кунга қадар дўппи чаккада, ашула ванг, чўлдан ўз улушини чангалиминан узиб олиб, қўриқ очган Соҳиб чангал марҳум Маллабой боғбону Ҳидойбунинг яккаю ёлғиз кўз қорачиги бўлиб келган эди. Мен учун бамисоли зилзила бошланди. Бир силжитганда ҳаёлимда яратган чиройли дунём остин-устин бўлиб кетди... Бувимдан суриштириб билайин, деб қишлоққа борсам, тоби қочиб қолган экан. Шунақа нафаси қисадиган дардга чалинган. Дўхтирга чопишга тўғри келди. Ана-мана деб юриб, вақт ўтди... Йигим-терим бошланди. Бош қанлашга вақт йўқ, лекин барибир сўрадим. Тўғри бўлиб чиқди. Асранди эканман. Ўша марғилоплик хотин туққан экан. Назаримда ҳамма мени қўлиминан кўрсатиб: «Асранди! Асранди келяпти»,— деяпгандай бўлаверарди. Яхшиям армияга чақириб қолингани. Кетдим. Кетгандаям жуда олисга — Узоқ Шарққа кетдим. Катта дайраларга понтон кўприклар қураддик. Қўшин, техникага йўл очиб берардик. Шунақа эди бизнинг хизматимиз. Бир кўнглим, ўша ёқларда қола қолсамми, деб ҳам

ўйладим. Алам қилар экан-да, туққан онанг тирик бўл-са-ю, бировлар сени асраб олса!

Ганишер унинг қисматига ачинди. Бироқ у ҳамма оналарни ўз онасига қиёс қилиб, бемехр оналар ҳам бўлишига ақли бовар этмади. «Ўзи туққан боласини кўчага ташлайдиган у қандай она экан?»

— Сабаби бордир?

— Сабаб? — Маллаев заҳарханда қилди. — Ёш, ҳусн десангиз ҳай-ҳай. Эрга теккиси келган! Бола кўзга кўринадими бундай пайтда? — Маллаев биров билан уришаётгандай жазавали эди айни чоғда. У шартта орқа ўгириб, дераза раҳига суянди. Бехосдан панжалари асабий типирчилади. Шимининг чўнтақларини кавлаштирди. Хужра ўртасидаги бўш столга кўз югуртирди. Ниманидир сўрамоқчи бўлди-ю, сўрамади. Қоронғи кўчага тикилганча туриб қолди. У чуқур сўлаш олди-да, мийиғида кулди. — Шунча ёшга кирса ҳам ҳуснини йўқотмаган. Ҳа, ҳалиги... — у Ганишер томонга қиё боқди, — раққосага ўхшайди. Худди ўзи.

Ганишер юраги шиг этди.

— Оти нима экан? — деб сўради.

— Сайли чевар дейишар экан, — Маллаев яна очик деразадан қоронғи бўшлиққа тикилганча орқа ўгириб туриб олди. — Радиодан овозимни эшитиб, қидириб келган эмишлар! Балки овозамни эшитиб келгандирлар қариганимда нафи тегар деб?

Ганишернинг ранги ўчди. «Сайли чевар...» Тўхта, онаси бир вақт қидириб... Лаҳзада унга бари аён бўлди. Бироқ ўгай акаси бўлмай, ундан яқинроғи бўлганда ҳам онасини ҳақорат қилдириб қўймайди. Ганишернинг юраги бежо урди. Панжалари ўзидан-ўзи қисилди-ю, ўрнидан туриб кетди.

— Сизнинг овозангизу ёрдамингизга зор эмас! — Ганишер дир-дир титрар, вужудидан газаб ёғилаётгандай эди. Унинг авзойини кўриб, Маллаевнинг юраги орқасига тортиб кетди.

— Ия?! — у елкасини қисди. — Сизга нима?

— Менгами? ўша сиз айтган Сайли чевар, Ўктам деган тўнгичидан очарчиликда айрилиб қолиб, умр бўйи доғида куйиб ўтянган Сайли чевар, чўлга ўғлини излаб бориб, тепки еб қайтган Сайли чевар менинг бувим бўлади... онам! Қандай қилиб тилингиз борди ҳақорат қилишга?

— Ия, қандоқ бўлди? — Маллаев ўзини йўқотиб қўйди. — Мен ҳақорат қилмадим-ку? Шунчаки, мен... мен...

— Ҳақорат бундан ортиқ бўладими? Ҳақингиз йўқ! Йўқ!!! — Ғанишернинг кўзидан газаб билан бирга тир-қираб ёш отилди.

Маллаев бир оқарди, бир қизарди. Оғирлигини у оёғидан бу оёғига солди. Ҳайрон қолганидан олайган кўзлари пир-пир учди. Жилмаймоқчи бўлганда лаблари қалтираб кетди.

— Ҳи, отинг Ўктам, деган эдилар. Тўғри, Ўктам... — дея эшитилар-эшитилмас сўзланди Маллаев. Унинг гапиришига томоғи, лаби халақит берар, дам-бадам юти-нишга мажбур бўлар эди.— Кейин Соҳиб... ундан чиқди, сизминан мен... Шукр-а. Елғиз эмас эканман. Ука... — у қучоғини очиб олдинга талпинди.

Қучоқлаша кетишди. Кўз ёшларини тия олмай кулиш-ди. Туриб сўзлашди. Утириб сўзлашди. Ен девор дукил-лади — қўшни безовта бўлди шекилли.

Улар жим бўлиб қолишар эди-да, яна гапга тушиб кетишар, Соҳибжон савол берар, Ғанишер жавоб қайтарар эди. Соҳибжон ўзини туққан онаси тўғрисида ҳам-ма нарсани билгиси келар, Ғанишер эса сўзлаб чарчамас, гап орасида: «Бувим билсалар жуда хурсанд бўлалар», — деб қўярди-да, бу хушбарни тезроқ етказиш ҳақида ўйларди.

— Мен қандай кўринаман? — дея Соҳибжон бошига урар.— Эҳ, хомкалла! Хафа қилганман. Кечирмасалар керак...

— Йўқ, ундай деманг! — Ғанишер унинг сўзини бўлди.— Бувим юрагида кек сақлайдиган хотинмас. Оқ кўн-гил, эшикдан ўзингизни кўрсатсангиз тамом — шу заҳоти ҳамма нарсани унуталлар, фақат тезроқ...

Ака-ука бир-бирининг сўзи, меҳрига тўймай тонг отдиришди. Соат 9. 00 да меҳмонхона олдига автобус келади. Экскурсия. Шунинг учун шошилиш керак. Кўни билан ярим соатда соқол олиш, ювиниш, кийиниш дегандай, икир-чикирларни тугатиб, нонуштага отланишганда Маҳмадшерга дуч келишди. У ўзининг одатдаги ёзги формасида эди. Бошида каламинка шапка, китель, галлифе шим, оёғида оч кўнғир брезент этик, чап қўймучида португея.

— Суриштирсам, сени шу меҳмонхонада, дейишди. Қандай, Тошкент ёқдими?

— Раҳмат. Шаҳарни тузукроқ кўрмадик ҳам. Лекин Тошкентга келиб, Ўктам акамни топдим! — Ғанишернинг кўзлари қувончдан парпирарди. У орқароқда турган Маллаевни тирсағидан ушлаб олдинга тортди.— Яна бошқа отлари ҳам бор,— Соҳибжон.

Ғанишер эти жимирашиб, ҳозир кучоқлашади, деб ўйлаган эди. Кутгани бўлмади. Маҳамадшер совуққина қўл бериб кўришди. Ғанишернинг назарида бу хушxabарга ҳамма севиниши керакдай эди, лекин...

— Кеча келгандим. Бугун қайтаман. Хоҳласанг бирга олиб кетай, машина бор, — деди Маҳамадшер.

Ғанишер ялт этиб Соҳибжонга боқди.

— Кетамизми?

Тезроқ, тезроқ Марғилонга етиши, онасидан суюнчи олиши керак, ахир! Поезд эса кечаси жўнайдди, эртага етиб боради. Бир кеча-кундуз кутишга тўғри келади.

Соҳибжон термилиб турган Ғанишерга қараб бош чайқади.

— Бугун қишлоқ хўжалигига оид техника янгиликлари билан таништиришади. Кўрмасам бўлмайди.

— Сени тошкентлик ўртоқлар хузурига бошлаб бораман, — Маҳамадшер бу ташриф иккови учун жуда муҳим эканлигини алоҳида қайд этиш учун ўзини сипо тутиб, ҳар бир сўзини чертиб-чертиб гапирди.

— Майли, бора қолинг. Сизга қизиги йўқ, — Соҳибжон ҳали сенсирашга ўргана олмагани учун сизсираб, Ғанишернинг елкасига дўстона қоқди. — Бувингизни кўргани мен ўзим ўтаман.

— Қачон?

— Пахта теримга тушишдан олдин... — Соҳибжон алдаб қўйишдан кўрқдими, андак иккиланди. Чимирилиб бир кўкка боқди, бир ерга, — чўлга қовун сайлига олиб кетаман ҳаммаларингни. Бирга нонушта қилмаймизми?

— Шошиб турибмиз, — Ғанишер учун Маҳамадшер жавоб қилди унинг қўлидан тортиб. — Хайр, механизация янгиликларини биз учун ҳам томоша қилинг.

Улар меҳмонхона олдида тўхтаган бўш таксига ўтириб, эски шаҳар томонга қараб кетишди. Ғанишер билмайдиган аллақандай кўчалардан ўтишди. Аҳоли учун кенг истеъмол моллари ишлаб чиқарадиган артель идораси, омборида бўлишди. Маҳамадшер: «Ўғлим Ғанишер», деб басавлат ўртоқлар билан таништирди. Артель омбори олдида турган уч тонналик «ЗИС»га аллақандай той-той юкни ортишди-да, жўнаб кетишди. Фақат Бўкадан ўтганда йўл четидаги хилватроқ бир чойхонада тўхтаб, тамадди қилишди. Тўғриси, Ғанишер унчалик очикмаган, ҳаво дим, иштаҳа очадиган даражада эмас эди. Ҳатто қайрағоч таги ҳам дим.

Шофёр моторни ўт олдирганда Маҳамадшер кабинада ўтирмай кузовга чиқди.

— Гаплашиб кетамиз,— деди юмшоқ той устига ён-бошлаб.

Машина дарахт панасидан чиқиб, катта йўлга тушганда Маҳамадшер:

— Таниб олдинг-а? — деди қош қоқиб.

Ғанишер гап кимлар ҳақида бораётганини сўзсиз тушунди.

— Керакли одамлар,— деб қўйди Маҳамадшер,— эсингдан чиқарма. Бундан буён уларга кўп ишимиз тушади. Тошкентга ўрнимга сен келиб кетишингга тўғри келади, ҳа, иссиқ жон. Ёш эмасман. Бир кун ундоқ, бир кун бундоқ. Довулбек ака ҳар кимга ҳам ишониб топширавермайди бундай нозик ишларни.

Маҳамадшер кузовга қатор тахланган тойлар устига узала тушиб ётди-да, юзини шапкаси билан ёпаётиб:

— Одам таний билишлик ҳам, мен сенга айтсам, катта хунар,— деб қўйди. У шу заҳоти қиялаб қараб, қўққисдан сўради: — Институтга кирганмисан? Кечкисигами ё сиртқисига?

— Энди... шунақа ният..— Ғанишер каловланиб турганида Маҳамадшер яна насиҳат қила кётди:

— Отни қамчила. Киришингга ўзим ёрдамлашаман. Танишлар бор. Улар ҳам эплашолмаса Давлатовдан илтимос қиламиз. Водийда унинг сўзи сўз.

— Ўзим...— Ғанишер эътироз билдирмоқчи бўлди.

— Сен «ўзим» деб инқиллаб юрганингда, ўрнингни бирорта оғзи каттанинг ўғил-қизи эгаллайди. Мендан сенга яна битта насиҳат,— Маҳамадшер машинанинг гуриллашию чайқалишига эътибор этмай, гапида давом этди.— Партия сафига ўт. Қўлингда олий маълумотли мутахассис деган диплом, чўнтагингда қизил дафтарча — ана унда сен учун ҳамма йўл очиқ. Фақат лалаймасанг, оғзингдан сўзинг тушиб кетмаса, пайтида чангал уришни билсанг бас — мартаба погоналари бари сеники. Лабадаҳанда,— Маҳамадшер кўрсаткич бәрмоғи билан оғзига ишора қилди,— путқ ирод қила билишда-чи, гап кўп...

Унинг «насиҳат»лари Ғанишернинг кулгисини қистатди.— «Путқ ирод» қилиш эмин. Нима, ҳар қандай маҳмаданалару амалнарастлар ҳам партия сафига қабул қилинаверилса... Йўғ-эй, бу партия унинг тасавурида бир юк... жасорат...

— Ҳар қандай фирибгар, ҳар қандай имонини ютган путқ ирод қилишни билса бўлди экан-да...

— Қўй бунақа беҳуда гапларни! Сен ўсадиган одамсан, ўғлим,— Маҳамадшер башарасини бужмайтирди.

— Ахир эътиқод...

— Сўзимни бўлма, ўғлим. Ҳали сен гўрсан. Турмушчи, бу... бу катта китоб. Кўп нарсани ўқитардим-а, хап, ёнимда олиб юролмадим. Бувингдан нимани ҳам ўргандинг? Қаттиқ нону сув бўлса бас, ҳаёт шу экан; деб қаноат қилиб ўтиб кетаверади. Яна ўзи ўрганган, билган иш, ширин сўз бўлса — унинг учун ҳақиқий бахт!

Ғанишернинг кўз ўнгида онаси пайдо бўлди. Меҳри тобланиб:

— Тўғри, бувим камтару камсуқумлар, — деб қўйди кулимсираб.

— Мени билмайди дейсанми? Биладан, — деди Маҳмадшер. — У шу феъли орқасида обрў орттирди. Шаҳар Советига, опанинг ўрнига депутат бўладиям! Ҳали республика, ҳатто Иттифоқ Олий Советига ҳам сайланиши мумкин ундайлар. Чунки, тузук, деб қўйсанг бас, ишлайверади. Ўзини ўйламайди. Сенам чаккимассан, ўғлим. Мен бўлсам... — у ўксинди шекилли, қўлида қиялаб ушлаб турган шапкаси билан юзини ёпди.

Ғанишер ухлаб қолган экан, машина тормози жаҳл билан шиқирганида уйғониб кетди. Пастда мотоцикл потиллади. Гангур-гунгур овозлар.

— Уялиб қоласиз, ҳей, менга қаранг! — қоронғида Маҳмадшернинг товуши эшитилди.

— Сиз учун яна бир карра уялсам уялибман-да. Ҳайданг отделецияга!

Бу товуш эгасини Ғанишер кўрмаса ҳам, дарров таниди: Норқўзи тоға.

— Жуда қайсарсиз-да.

— Бўлганим шу!

— Ярим кеча. Қийнаманг, инсон! Хужжатларни йиғштириб, ўзим бораман эрталаб.

— Ҳозир!

— Ҳукуматни ялогини ялаган бўлсангиз ҳам лекин!..

— Топдинг!

— Ганга тушунмайдиган бир...

— Ҳа-а, тозисиман! Из олибман шекилли, а? Жигиллашингдан маълум, — Эсонбоев кулди. — Ўтган сафар доғда қолдирувдинг. Энди қутулиб бўлсан. Туш олдимга!

Машина шаҳар милицияси ҳовлисида тўхтади.

Ғанишер кузовдан тушиб, дарвозага қараб юрганида орқадан Эсонбоев:

— Қаёққа? — деб бақирди.

Чиндан ҳам Ғанишер бу англашилмовчиликка ўзининг ҳеч қандай дахли йўқ, деб билган эди.

— Қаёққа бўларди? Уйга.

— Отанг билан биргамисан? Бирга ўтирасан! Буёққа! — деди қўли билан ертўлани кўрсатиб.

«Нима учун?!» Рост-да, нима дахли бор? У қурултойдан қайтаётган бўлса? Текшираверишин. Хужжатларнинг камини олиб келар эмиш-ку? Аммо қоронғида қорайиб кўринган ертўланинг тунука қопланган эшигига кўзи тушганда, Ғанишер беихтиёр сесканди.

— ...Агар шошмаганимда поезддан ҳозир тушган бўлардим. Бу можаролар ҳам йўқ, ертўладаям ўтирмасдим. Тергез ҳам бермасдим.

Ғанишер онасига қараб кулди. Бу билан у ўзини бепарво қилиб кўрсатмоқчи эканини Сайлихон сезди албатта.

— Айтгандима-а, сенга! — Сайлихон она эмасми, ёш нарсасиз, маломатга қолмасиз эди, деб кўрқиб кетди. — Ҳей, қозонга яқин юрсанг қораси юқади, ёмонга яқин юрсанг балоси юқади, деб. Қулоқ солмадинг. Отам, деддинг. Сўзига учдинг...

У бир ловиллаб сал босилгач, ўглининг кўзига тикилиб туриб сўради:

— Нимага ушлашибди?

Ғанишер ердан бошини кўтармай:

— Ким билади! — деб қўйди. — Лекин дадам хужжат кўрсатди шекилли, олиб келган молига.

— Сен нима деддинг?

Ғанишер елка қисди.

— Ёлгон гапирма. Анигини билмасанг ҳам сезгансан. Шундайми?

Ғанишер ёқтирмагандай юзини бужмайтирди. Сайлихон чимирилди.

— Наслингга тортмасанг эди. Майли, ҳимоя қил. Қилавер. Лекин билмайман, деб оёқ тираганинг билан ўзлари билиб олишади.

Бу пайт Сайлихон битта эмас, гўё иккита эди. Биттаси ака-уканинг топишганидан, тўнғичига «худо инсоф бериб» кўргани келмоқчи бўлганидан қувонса, бошқаси Ғанишернинг «этагига фалокат илашганидан» дорда. Биттасининг кўнгли офтобли кундай чароғон, бошқасиники булутли тундай қоп-қоронғи. Улар ёнма-ён, балки бир терининг ичида бири билан бири олишмоқда эди. Дам-бадам Жалолхонни эслайди. Кўз ўнгида пайдо бўлади. Ўглининг нафси бузуқлар таъсиридан асрай олмаган-да, деб таъна қилаётгандай бўлаверади. Шунгами у эрталаб «Ривожия» дарвозасидан кириб келганида ҳали иш бошламасиданоқ уриб, эзиб ташлангандай ҳорғин эди.

— Сайлихон!

Орқадан Каромат чеварнинг овози эшитилди. Тўхтади.

— Бир машина вискозминан қўлга тушганмиш-ку, Маҳаммад пўрим? — деди етиб келиб кўришар-кўришмас, — Во-ей, нимага қўшасиз-а, ўглингизни?

Усиз ҳам бўлганича бўлиб турган Сайлихон Каромат чеварнинг таънасини эшитгач, худди бир энлик этдан тушди.

— Юз-хотирсиз танқид бекор кетмади, а? Исбот талаб қилишди жириллашиб! Мана сенга исбот! — Каромат ая мажлисдаги баҳсни эслади.

«Юз-хотир»... Ҳа, бу бор гап. Сайлихон маънос кулимсиради. Давлатов билан Маҳаммадшернинг қўли эгрилиги, Шодмонованинг уларга ҳомийлик қилишини ким билмайди? Билишади. Фақат андиша қилишади, ўз тинчини ўйлашиб индашмайди. Қалб қаъридан чиққан бир ниядо, ўзинг-чи, дея таъна қилаётгандай эди.

Маҳаммадшер қўлга тушган кечаси кўрпада ётган жойидан олиб кетган эмиш. «Давлатовнинг деворларининг орасигача хазина экан: қоп-қоп пул, қимматбаҳо буюмлар чиққанмиш. Киши билмас миллионер бўлиб кетган экан-да», — деб айрим ёшроқлар лоп қилишса, художўй кексалар: «Мачитга гилам ҳади қилганди. Ёмон бўпти, бечорага», — дея ачинишади. Тўғри, Довулбекнинг айрим хотамтойликлари йўқ эмас, бор, аммо тамагир ҳам эди. Бир куни тугай қолсин-тугай қолсин билан ишхонада кечроқ қолиб кетган экан, орқасидан келиб бирдан кучоқласа бўладими. Жон-пони чиқиб кетди. Ғойибдан куч келдими, қайдам, итариб юборган экан, анавиндай ерга бориб ўтириб қолди. «Уялмайсизми хотин, болачақали одам!» — деб дашном берди. Йўқ, юзидан шарм кўтарилган наҳс киши уятни биладими! Ўзи ўйнашиб юрадиган енгилтабиат жувонларга ўхшатдими, кунлардан бир кун яна ёнишди. Бу сафар андишага бормай, мўйловига чанг солди. «Манавини асраб қўяман, — деди нанжасидаги бир тутам мўйловини тумшугига тутиб. — Агар яна қайта ҳангилик қилсангиз, ҳаммага, ҳатто хотинишгизга ҳам кўрсатиб, шармандангизни чиқараман!» Шундан кейин ҳайиқадиган бўлди. Юзма-юз келганда ёлгон манзират қилиб тиржаяди. Аммо эри фронтга кетиб, ўзидай есир қолган бева-бечораларга ундан етган хўрликлар кўпдан кўксига тўплана-тўплана қийнаб келади. Ниҳоят адолат ўз ўрнида қарор топадиган пайт келди. Лекин Маҳаммадшернинг муносабатига ҳайрон. Биринчи қамалганида: «Тилинг узунлиги бошимга етди.

Хап саними!» — деб яниб кетган эди. Қайтгач, шу ниятини амалга оширишга уриниб ҳам кўрди. Лекин кейин «ярашайлик»ка тушиб қолди. Мақсади нима? Ёки ўзича аълиёлик қилиб ёмонликни яхшилик билан енгмоқчими? Балки ярашгач, ўтмас пичоқда сўйгандай киши билмас қийноққа солишни ният қилгандир? Мана, ётган жойидан яна: «Сизлардан бошқа яқин кишим йўқ, бу дунёда. Бир келиб кетинглар», — деб илтимос қилиб хат чиқарибди.

Анчадан бери деразадан ҳовлига қараганча онасининг хукмини кутиб ичидан эзилиб ўтирган Ғанишер:

— У ёмонми, яхшими, ўғримми ё тўғримми, бари бир менинг отам экан. Эшикни тақиллатган тиланчиниям қуруқ қайтармаймиз-ку? — деди.

Сайлихон қўлидаги ярим бет қоғозни ғижимлаётганини пайқаб қайта текислади-да, Ғанишернинг олдига суриб қўйди.

— Кеч қолма! — деб тайинлади ўрнидан тураётиб.

Борди. Учрашувга руҳсатнома олди. Кутиш хонасига кириши ҳамон бошқа эшикдан уни олиб киришди. Маҳамадшер қадамини илдам босиб, Ғанишернинг олдига келди-да, ўзини унинг устига ташлади. Ниқ-ниқ йиғлади шекилли, лекин кўз ёшини кўрмади. Ғанишер илгари ҳеч қачон отаси билан бу хилда кўришмаган эди. Эти жирирлашди.

— Раҳмат, — дея шивирлади Маҳамадшер елкасидан қучиб омонлашаётиб. — Бувинг юбормасмикан деб қўрқувдим.

«Нимасига раҳмат? Ёт одамлар ҳам кўргани келади».

— Раҳмат, раҳмат сенга. Яхши кунингда теварагингда ўралашганлар бошингга иш тушганда лип этиб ўзларини четга олишди, — дея шивирлади Маҳамадшер. — Ёт ёғ ичганинда, қариндош қон ичганинда керак, деб бекорга айтишмаган экан. Кўнглимни кўтардинг келиб.

Ғанишер ерга қаради. «Овози бўғилмаганми? Нега шивирлайди?» Бироқ сал энкайиброқ юриши демаса, касалга ўхшамайди. Умуман туриш-турмушида ўзгариш йўқ. Илгари қандоқ бўлса, шундай. Эгнида каламинка китель, галифе шим. Бошида ҳам каламинка шапка. Оёғида ўша оч кўнғир брезент этиги. Фақат пешонаси торайгандай. Чуқур тушган кўзлари бежо.

— Сен меним тўғримда ёмон фикрларга борма, ўғ-

лим. Биттаю битта айбим — яхши яшашни истадим. Уй-рўзгор бут, ҳеч кимга зор бўлмасак, дедим. Ҳамма ҳам яхши яшашни истайди. Ё гапим хатоми? Бўйнимизга қўйишялган айбга келсак, давлатга бир тийин ҳам зиён етказмадик. Аксинча, атласга талаб каттами? Катта. Биз шу талабни қондиришга ҳаракат қилдик. Фақат бир қатим вискоз ортиқ кетди нима-ю, кам кетди нима? Харидор бунинг фарқига бормайди. Унга саккиз тепки қизил, сариқ турлик маргилон атласи керак. Ўғлим, сен менга бундай қарама. Тушунгин-да! Давлатов бошчилигида атлас тўқиш технологиясига ўзгартиш, яъни озроқ ипак тежаб, ўрнига вискоз қўшилган экан, бу иш яширинча берухсат қилингани учун ҳам жиноят саналаяпти. Энди бу сир — сир бўлмай қолди. Эртага саноатда бу технологик янгилик кенг жорий этилади. Ҳа, мени айтди дерсан. Бугун жиноят саналган нарса, эртага кашфиётга айланади. Ахир сунъий ипак бўлмиш вискоз нима учун яратилди? Ипак ўрнида ишлатиш учунми? Ё бошқа нарсагами? Бозор кўтарса-чи, вей, ипак бу ёқда қолиб, фақат вискоздан ҳам атлас тўқишади ҳали! Довулбек амакинг, мен сенга айтсам, кў-ўп ишбилармон одам. Унинг бошига ўзининг шу донолиги етди. Уни ўлдиришлари мумкин. Лекин иши ўлмайди.

Ғанишер мийиғида кулиб қўйди.

— Нимага куласан? — деди Маҳамадшер.

— Сизнингча қалбакиликлар умрбоқи экан-да?

— Ҳали ёшсан. Кўрарсан, пишарсан. Шунда, ҳа, дадам айтганди-я, дерсан.

Ҳозиргача ота-бела бурчакка тикилиб тикка турганларича суҳбатлашаётган эди. Маҳамадшер қабулхонадаги ёлғиз стол бўшаганини кўриб, Ғанишерни шу ёққа етаклади. У келтирган тўр халтадаги совға-саломни ўртароққа суриб қўйиб, курсига ўтираётганида шивирлади:

— Янги участкам сеники... ихтироларингга теккан пулга қурилган, дедим. Йўқ дема. Уй сеники. Чиндан ҳам сенга атаб қурганман. Ниятларим бошқача эди: тўй қилсам, келинни янги участкага туширсам, деб юргандим. Аттанг, мана кетялман. Ёш ҳам анчага бориб қолди. У ёқдан тирик қайтаманми йўқми, дийдор кўришиш nasib этадим, буни худо билмаса, бандаси билмайди.

Илгария худони тилга олиш одати йўқ эди унинг. Рафтини юрагига қўйиб: «Бу ерда большевик қалби уриб турибди», — дея нутқ сўзлаганини кўрган. Энди бўлса... Ғанишерга унинг художўй бўлиб қолгани эриш туюлди.

— Узимдан ортириб сенга тузукроқ бир нима қолдирмай кетянганимга ачинаман. Лекин янги участка... — у атрофга олазarak қаради-да, бўйинини чўзиб яна тайинлади. — Менинг пулимга қурилган, деб гувоҳликка ўт. Хўпми? Йўқасам, бари мусодара бўлади.

Хап, хомкалла. Хеч пишмади-пишмади. Чап берса бўларди. Бўларди! Қопун тигига рўпара келмай ёнлаб ўтиб, айшини сурянганлар камми бу замонда? Фақат каллани озгина ишлата билиш-у, усталик керак. Ҳаҳ-ҳ! — Маҳамадшер кўл силтади. — Ачинган билан фойдаси йўқ энди. Кеч. Буларни сенга... ҳисобга ол, деб айтяпман. Ёшсан. Бувингдан эшитмайсан бундақа насихатни. Лекин бувинг ҳалол хотин. Ҳаммани ҳам ўзидай тўғри, деб билади. Беш пайжанг бир хилми? Қара, — у ушук урган қинғир-қийшиқ пайжасини ёзиб кўрсатди. — Одамлар ҳам худди шундай, ҳар хил. Бири ақлли, бири подон. Лекин ҳаммалари ҳам яхши ейиш-ичиш, яхши кийишни хоҳлайди. Ландавурлар ҳамчи, ётиб туриб, қасрларни орзу қилади. Бундайлар, мен сенга айтсам олимлар, китоб ёзадиганлар, кўкрак чўнтагида қизил дафтарчаси борлар, ҳатто қонуншунослар ўртасидаям кўп. Ҳа, дуч келганман уларга. Нафас олишларидан пайқаганман. Улар бизга ўхшаган хўжалик, коммёрсия ходимларини юлғичлар, ўғрилар деб сўкишади-да, ўзлари: оҳ, қармогимга каттарoқ лаққа илинармикан, деб кўзларини лўқ қилиб пойлоқчилик қилишади. Биз уларнинг олдида-чи, бир кичкина чавақмиз, холос, — у ўксингандай уҳ тортди. Анчадан кейин хомуш шивирлади. — Сени кўрганымда қувонардим. Қолган умримни паналарингга тинчгина ўтказарман, деб умид қилувдим. Лекин ўйлама... қарисам ҳам сизларга фойдам тегса тегадикки, зарарим тегмайди. Чунки, ҳар қалай, бу замонда қандай яшаш кераклигини сизларга қараганда мен кўпроқ биламан. Анави участкани ҳам биргаликда тинч, ҳузур-ҳаловатда яшасак деб қургандим. Хап...

Орқа эшикда соқчи кўринди.

— Вақт тугади!

Унинг овозини эшитганида Маҳамадшернинг ранги ўчди.

— Эсингдан чиқмайди, а ҳалиги? — у столдаги тўр халтани олди-ю, кетига аста тисарилаётиб, шивирлади: — Қимнинг ёмон яшагиси келади? Лекин... — у қўлидаги сариқ тўр халтага синиқ кўнгилик билан қараб қўйди. — Билиб қўй, сизлардан бешқа менинг ҳеч қимим йўқ.

Орқа эшик ёпилаётганида чуқур тушган икки кўз ўзига тикилганича мўлтираб турганини ҳис этганида Ганишер бир хил бўлиб кетди.

У кўчага чиққанида боши говлар, қулоғи шангиллар эди. Қуёш аллақачон ботганига қарамай, куни билан қизиган тош кўчадан иссиқ ҳовур кўтарилар, туйнуқлардан эса тутун. Ҳаво нафасингни қайтаргундек ҳидли, губорли эди.

Ганишер кўча эшикни очганида, айвонда чироқ кўринди. Лекин онаси кўринмади. Зинапоядан кўтарилаётганида у дармони қуриб бораётганини ҳис этди. Ҳатто оёғидаги туфлисини ечишга ҳам эриниб, кўрпачага ёнбошлай қолди. Йўл-йўлакай таъқиб этган отасининг кўзлари қамон ҳаёлидан нари кетмасди. «Умри қамокда чирийди»,— деган фикр ўтди кўнглидан. Онаси, онасининг отасига муносабати қақида ўйлади. «Жуда ёмон кўрадилар»,— деди ичида хафа бўлиб.

Ўчоқбоши томондан Сайлихон кўринди. Пастда туриб коса узатди. «Муича тўлатмасалар». Қорнида ҳеч нима бўлмагани билан Ганишернинг иштаҳаси йўқ. Кўнгли кам гаш эди.

Сайлихон келиб дастурхонга ўтирди.

— Буви,— деди Ганишер бошини кўтармай, эринчоқлик билан шўрвасини актара туриб,— нимага бунча ёмон кўрасиз-а, дадамни?

Сайлихон нон синдиришдан тўхтаб, ўглига синчовлик билан бокди.

— Ачиндингни?

— Қариб қопти,— Ганишер қошиқни қўйиб, бошини кўтарди.— Янги участкани бизга атаб қурганмиш.

Сайлихон ўглининг товушида қувончга ўхшаш бир нимани пайқаб ҳадиксиради. Дарвоқе, қиёфасидаги айрим ўхшашликларни сезганига кўп бўлган. Фақат феъли ўхнамасин-да, эй худо, деб тилак тилар эди.

— Терговдаям, Ганишернинг ихтироларига теккан пулга қурилди, деганмиш.

Сайлихон безовталанди:

— Хўн, у шундоқ деган экан, сен нима дейсан?

Онасининг ўтқир нигоҳига тоб беролмадими, Ганишер яна ерга қараб, шўрвасини аста шолиришга тушиди. Бир оздан кейин у мийиғида маъюс жилмайиб қўйиб иккиланибгинаа деди:

— Аммо лекин сиз ёмон кўрганингиз билан у сизни... Рост, бутунлай бошқача фикрда...

— Гапирма!

— Халол аёл... деди,— Ганишер онаси оғзига уришидан қўрққандай шошиб-ҳовлиқиб гапира кетди: — Мендан ҳам рози... Ихтироларим тузук эмиш. Яна... яна қариганимда сизларнинг паналарингда тинчгина юрсам дедим, дейди.

— Ха-а,— деб қўйди Сайлихон.

Унинг хаёл суриб қолганини кўрган Ганишер: «Бувим ҳам ачинаштилар»,— деб ўйлади. Аслида эса Сайлихон ўзи қанча рад этмасин, Маҳамадшернинг зўр бериб ярашишга интилишининг сабабини энди тушунгандай эди. Тўғри, у катта қилмагани билан Ганишер ўғли. Бир неча бор уйланишига қарамай, у хотинларидан бола бўлмади. Бошқа фарзанд кўришга кўзи етмаса керак — ёши ҳам бир жойга бориб қолди. Шундай бўлгач, унинг бутун умиди Ганишердан. Яна бир сабаб ўзи, у айтмоқчи, ҳар нечук «Ривожия»да кўп йил халол ишлади, меҳнати сингди, жамоатчилик ичида обрў-эътибори бор ходим. Ганишер ҳам ёш бўлишига қарамай, ялт этиб кўзга кўринди. Оиланинг шу икки эътиборли аъзоси панасида ўз «бозор-ўчар»имни бажариб юравераман, деб режа тузган экан-да? Бузоқнинг юургани сомонхонагача. Жигилдопидан бўлак нимани ҳам ўйларди у?

Сайлихон ҳорғин сўлиш олди-да, аста бош тебратди. Кейин ўғлига синовчан кўз ташлаб, сўради:

— Энди нима қилмоқчисан?

Ганишер дарҳол тушунди. Аммо аниқ узил-кесил бир қарорга келолмай, елкасини қисди.

Ич-сирти ганч, деразалари сокин кўл бетидай ялтилаган, оппоқ, олабаргак, кўкракдор иморат кўз ўнгига келди. Роҳат-ку, бундай уйда яшамоқ. У беихтиёр томоғини тақиллатди. Аммо айни пайтда онасининг товушидан хушёр тортди.

— Қадамингни ўйлаб бос. Қинғир ишнинг қирқ йилда ҳам қийиғи чиқади,— дея жиддий тайинлади.— Агар Маҳамадшер янги участкасини пешона тери билан топган пулига қурганида сенинг панангга яширинмасди. Рўй-рост айтиб исботлаб берган бўларди. Елгон гапирибдими — ўмарган. Жамоат чўнтагига кўл солган! Наҳотки шунга ақлинг етмаса!

Ганишер индамай косани бир чеккага суриб қўйди, оғзини сочиқ билан артди. Онаси ўтирган томонга ер остидан қараб:

— Ҳарна қилгандаям отам. Ачинар экансан киши. «Қимнинг ёмон яшагиси келади?» дейди.

Сайлихон чимирилди-ю, ҳеч нима демай идиш-товоқларни йиғиштира бошлади. Ғанишер онасининг хафа бўлганини пайқаб, эмаклаб ёнига ўтди. Бўйнидан қучоқлаб суйканди.

— Отанг тўғри айтибди. Ҳамма ҳам яхши яшасам, дейди. Ўша фашистлар ҳам яхши яшасак, деб Ватанизмизга ҳужум қилган, талаган, қирган! Сенинг ўғай отанг... ҳа, илгари ўғайлигини билмас эдинг, Жалолхон ҳам яхши ҳаёт, деб жонини фидо қилди. Сенам, менам яхши яшасак, деймиз...

— Буви-и! Ёш бола эмасман-ку? Тушунаман.

— Тушунишга тушунасан-а, бироқ эс-хушингни олиб юрагингга гулгула солган балои нафсга кулоқ соляпсан! Отанг ваъда қилган олабаргак участкани манави эски, пахса уйимизга солиштириб кўнглинг суст кетяпти! Ҳалол билан ҳаромнинг, виждон билан виждонсизликнинг фарқини унутиб қўяяпсан!

— Буви!

— Нима буви! — Сайлихон Ғанишернинг қўлини бўйнидан силтаб олиб ташлади-да, ўзича сўзланди: — Ким бўляпти бу? Ким?!

У Жалолхон билан шу кечаси тонг отар маслаҳат қурди. Эрталаб таранаётганида бундай қараса, сочининг оқи илгаригидан анча кўпайибди. Буни Ғанишер ҳам пайқади. Ачинди. Кўнглида шу ҳис, чой дамлади. Ўзи қуйди. Чўп турди. Чўзинчоқ қоп-қора шама пиёланнинг қоқ ўртасида аста чайқалар эди.

Ғанишер кулимсираб онасига қаради. Сайлихон шамадан кўзини узмай пичирлади:

— Меҳмон келади.

ЭРК ВА БУРЧ

Атоқли совет адиби Ю. Олена 1959 йили Москвада Адабиётчилар уйида бўлиб ўтган Ўзбекистон адабиёти ва санъати асарлари муҳокамаси пайтида Суннатулла Анорбоевнинг «Оқсой шалолалари» повести тўғрисида бундай деган эди: «Воқеаларни уюштира билиш санъати ҳақида гапирганда С. Анорбоевни тилга олиш мумкин. Повестдаги бўронга учраган қўйлар тасвиридан бешлаб, ёш врач Нигоранинг келиши билан тугалланадиган саҳифалар худди шу қобилиятдан далолат беради.»

Албатта, Анорбоев «Оқсой шалолалари»дан аввал ҳам бирмунча асарлар яратган. У 1942 йили студентлик чоғида армия хизматига кетиб, фашист босқинчиларига қарши жанг қилди. Яраланди. Даволанди. 1945 йили Армия сафидан қайтгач, уруш туфайли узилиб қолган ўқишини давом эттирди. 1949 йилдан «Правда Востока», «Қизил Ўзбекистон» газеталари, «Шарқ юлдузи» журнали редакцияларида ишлади. Адабий танқидчиликка оид мақолалар, тақризлар ёзди. Пахта далалари, яйловларни кесди. Чорвадорлар ҳаётидан кўнгина очерклар яратди. «Оқсой шалолалари» повести ана шу ҳаётний тақрибаларнинг самарали маҳсулидир.

Юқориди тилга олинган катта анжуманда Юрий Оленадан ташқари, адиб ва танқидчилардан Николай Асанов, Борис Вадецкий, Озод Шарафиддиновлар ҳам «Оқсой шалолалари» повестининг фазилатлари билан бирга анча-мунча нуқсонларини ҳам кўрсатиб, фойдали маслаҳатлар беришган эди. С. Анорбоев бу танқидий фикрлар асосида повестини қайта ишлаб, «Оқсой» романига айланттирди. Бироқ повестда учраган камчиликлар романга ҳам ўтди. Масалан, колхоз раиси Хўжабековни гротеск услубида пастга уриб эмас, реалистик образ даражасига кўтариб тасвирлаш мумкин эди. Унинг кўзбўямачилигига қарши ижобий қаҳрамонлар курашини асар давомида кескин ривожлантириш имкони бор эди. Шунда қарама-қарши қутблардаги ҳам салбий, ҳам ижобий қаҳрамонлар характери янада бўртиброқ кўринган бўлар эди.

Суннатулла Анорбоевнинг адабиёт майдонидаги тақрибаси орта сари қалами ўткирлашиб, бадний маҳорати орта борди.

Олтмишиччи-етмишиччи йиллардаги мамлакатимиз халқ хўжалиги соҳаларидаги юксалиш, матнавий ҳаётимизнинг ҳам гуркираб ўси-

шига сабаб бўлди. Ижодкорларимиз ижтимоий ҳаётнинг муҳим ва мураккаб муаммоларига бағишланган асарлар яратдилар.

С. Анорбоев 1964 йилда «Меҳр» қиссасини яратди. Бу қиссада ёзувчи ўзбек қизининг нурга — эрк ва илмга интилишини ишонarli тасвирлаган. Бу повестнинг русча таржимаси ҳақида адабиётшунос Д. Молдавский «Литературное обозрение» журналининг 1978 йил 3-сонида фикр билдириб, бундай дейди:

«Асарда равшан тасвирланган қаҳрамон образи теран ва эса қоларлидир. Бу образни қишлоқдан чиққан Жанна д'Аркдай шижо атли, улуг шахс қилиб тасвирлаш ҳам муҳим эди. Аслида эса ёзувчи уни оддий аёл, ўзбек зиёлиларининг тилик вакили қилиб кўрсатган. Натижада китобхоннинг образга нисбатан ишончи ортган. Қаҳрамонларнинг тили бир-биридан фарқ қилади, халқ ибораларига, юморга бой». Бу қимматли фазилат адибнинг бошқа бир асари «Сайри бог» (1967 — 1973) қиссасига ҳам тааллуқлидир.

Шуниси қувонарлики, аввалги қиссаларида ҳаёт маъзараларини хотириям рассом нигоҳи билан тасвирлаган ёзувчи энди бу асарида ҳажвий бўёқларга мурожаат этади. «Сайри бог» қиссаси кишининг жамиятда тутган ўрни ҳақида фикр юритувчи асардир. Ҳар ким қобилиятга яраша! Бу — давр талаби. Халқ: «Чумчуқ сўйса ҳам қассоб сўйсин», деб бекорга айтмаган, ахир.

...Улугвор ёнгоқ бутун ҳовлини эгаллаб ўсиб ётибди. Уни шу жойнинг эгаси профессор Алиевнинг бобоқалонлари экан. Дарахт гўё авлодлар ўртасидаги узвий яқинликнинг жонли рамзидай чуқур томир отиб, мустаҳкам турибди. Лекин ёнгоқнинг қунари санокли. Қирқтиришга саржинчилар ёлланган. Қишлоқдан қуни кеча келган Тўлаган чолнинг жони ачийди. Уй эгаларини бобо ёнгоқни кесиш ниятидан қайтаришга уриниб кўради. Аммо чолнинг ўз қизи фикрида қатъий: ахир унинг кандидатлик диссертацияси ёқлаши муносабати билан бу ерга казо-казолар келади, қари ёнгоқ эса ҳовлини бўғиб турибди: кўкрақдор иморатлари папада қолиб кетган, кўринмайди; бунинг устига ёнгоқни беҳосият дейишади... Бу билан ёзувчи авлодлар ўртасидаги ворислик, ўзаро боғлиқлик муаммосини ўртага ташлаган, Ёнгоқ кесиш «Умр» қиссасининг воқеалар тизимини узвий боғлаган. Бу воқеа жараёнида асосий қаҳрамон Тўлаган чолнинг бутун умри экрандагидай гавдалана боради. У деҳқон. Ватан урушида қатнашган. Бошидан кўп қийинчиликларни ўтказган киши. Шаҳарга пене умидлар билан ўқишга юборган қизи Чўлпоной оға-она розилигисиз ўз домласига тегиб олганини эшитганида қизи билан юз кўришмас бўлиб қетади. Лекин фарзанд экан, орадан ўн йил ўтгач, кампирининг йиғи-сигиси, қистови билан Чўлпонойнинг диссертацияси тапталасида қатнашиш учун шаҳарга келади.

Асардаги фожиавий ҳолатлар тасвирланган эпизодларни ўқиган китобхон кўз ўнгига Тўлаганнинг маънавий қиёфасини белгиловчи бош фазилатлар бирин-кетин очила боради. У ҳаётда нимагаки

эришган бўлса, меҳнат билан эришган. Жанг майдонларида ҳам босқинчи фашистлар асоратида қолган жафокан халқни озод қилиш учун курашни ўзининг виждоний бурчи деб билган.

Асардаги Қобилжон образини Тўлаган чолнинг акси деса бўлади. Чўлпонойдаги «ота қонидан ўтган» айрим хислатларини аста-секин емираётган иллатлар Қобилжонда бўрттириб берилган.

«Умр» — сюжет қурилиши жиҳатдан ҳам эътиборни жалб этади. Айниқса асар якуни китобхонга мулоҳаза юритиш учун кенг имконият беради. Тўлаган чол саржини қилиб ишни тугатиб, ўтирган ўрнида андак мизгиб олади, кўзини очса, тиззалари орасида дўмбоққина қизалоқ турибди. Ешликдаги ўз севлигисини эслатадиган кўшни ҳовлидаги ижувоннинг қизи.

Ешлик — яхшилик ва абадийлик рамзидир! Китобхон ана шундай қатъий ишонч билан қиссанинг сўнгги саҳифасини ёпади. Яхшиликни йўқ қилиб бўлмаганидек, покиза, ҳаққоний, фидоний кишилар томонидан тапланган уруғ ҳам йўқолмайди. Аммо ёш яслини эҳтиётлаш, парваришлаш керак бўлади. Ёзувчи эски, бироқ вақти-вақти билан бадний образлар ёрдамида одамларга эслатиб туриш керак бўлган шу ҳақиқатни исботламоқчи бўлган. Умуман олганда, у ўз олдига қўйган бу хайрли мақсадига эриша олган.

«Сайли» романида уруш ва фронт орқаси воқеаларига кекса қосиб уста Умар оиласига алоқадор одамлар тақдирини мисолида кўрсатилади.

— «Сайли»нинг муайян фазилатлари бор албатта. Суннатулла Апорбоев халқдан чиққан, ор-номусли, ҳалол, меҳр-оқибатли, энг муҳими, ҳар қандай қатта ишларни бажарса ҳам мақтабмай, жар соймай, ўзини оғир-вазмин тутадиган одамларни қандай бўлса, шундайлигича тасвирлайди. Шу билан бирга халқимиз табиатида мавжуд ювошлик, мулоимлик, баъзан адолатсизлик ва ноҳақликка кўникиб кетавериш каби салбий хислатлар ҳам асарда ўз аксини топган. Автор бундай ҳолатларга ўзининг муносабатини билдирмайди: оқламайди ҳам, қораламайди ҳам, чунки у ўқувчининг фаол идрокига ишонади.

Таниқли адибларимиздан бири Ахёр Ҳакимов «Сайли» романи ҳақида шундай деб ёзади: «Автор 30-йиллар шароитини, халқ турмушини, урф-одатларини яхши билади. Романда машҳур «Хужум» даври, хотин-қизларнинг маърифатга, ижтимоий ҳаётга фаол иштирокчилари тасвирини кўради».

Романда Совет ҳокимиятининг Ўрта Осиё аёлларига гаптагина эмас, амалда ҳам озодлик келтиргани чуқур тасвирланади. Асар бошида Сайли тақдир қўлида ўйинчоқ бўлса, роман воқеалари давомида у фаол курашчига айланади. Адиб ҳаётнинг фожией-драматик манзараларини яширмай, ҳаққоний тасвирлайди. Сайлининг тақдирини, ўгли Ўктам, бева Зулфизар ва бошқаларнинг ҳаётида ҳам фожией рух бор. Ўктам ўзининг асл исмини билмай ўсади. Унинг укаси

Ғанишер эса ўсмирлик ёшидагина чин отаси ким эканлигини билади. Зулфизар эри ва ўглидан айрилиш азобларига чидай олмай ҳалокатга учрайди. Сайли эса оғир қийинчиликларни сабр-бардош билан енғади.

Меҳнат — Сайлининг жону дили, табиий эҳтиёки. Ҳалол меҳнат — инсон қадр-қимматининг, қалби поклигининг, фаровонлигининг мезони. Сайлининг мана шу туйғулари катта эътиқодга айланади. Бош қахрамон образининг маънавий тадрижи — эволюцияси жуда ишонарли ва меъёри билан кўрсатилган».

Асардаги фазилатлар бош қахрамон фаолияти орқалигина эмас, унинг индивидуаллигини оидинлаштирувчи бошқа образларда ҳам кўрилади. Масалан, ишчи-рационализатор, кейинча тўнчи Ҳалолхон, милиционер Норқўзи Эсонбоев китобхонда чуқур меҳр уйғота оладиган, эсда қоладиган образлардандир. Урушдан мажруҳ бўлиб қайтган уста Миралим образи ҳам эсда қолади. Романда у лирик планда чизилган бўлиб, табиатан вазик ижодкор сифатида гавдаланади.

Демак, «Сайли» романида деярли барча образлар, эпизодлар бош қахрамонни жонли, ёрқин тип даражасига кўтариш, бош мавзуни очишга қаратилган. Бош мавзу эса оддий ўзбек аёлининг уйғошиши, ўзлигини ҳис этиши, унинг маънавий-ахлоқий ўсиши, давримизнинг асосий йўналтирувчи кучи — ишчи синфи сафига келиб қўшилишидир.

Суннатулла Анорбоев бутун ижоди давомида адабиётимизнинг ҳозиржавоб очерк жанрида ҳам баракали ишлади. У «Гўзаллик излаб», «Йўлда йўлдош бўлганлар», «Парвоз» каби тўпламларига кирган ва бошқа коллектив тўпламларда, газета-журнал саҳифаларида чош этилган бундай асарларида давримизнинг илгор кишиларини кўпчиликка ибрат қилиб кўрсатади; халқ хўжалиги соҳалари, турмуш маданиятига оид муаммоларни дадил кўтариб чиқади.

Кейинги йилларда табиатшунос, социолог ва файласуф олимларгина эмас, ёзувчилар ҳам табиатда мувозанат, унинг бузиллиш ҳоллари ҳақида ташвишланиб ёзишмоқда. Бу келажак авлодлар олдида жавобгарликни ҳис этиш туйғусидир. Замину замон дарди, асримиз кўксидаги дарддир.

Табиат ва инсон муносабати, бу борадаги мураккаб, зиддиятли қарашлар ўзбек ёзувчилари учун ҳам шу куннинг энг актуал муаммоларидан бири бўлиб қолмоқда.

Инсон табиат билан тирик. Зотан, у табиатнинг узвий бир зарраси. Шундай экан, одам табиат олаmidан ажралмаган ҳолда яшаши керак. Улар ўртасида ранг-баранг, мураккаб муносабатлар борки, бу муносабатлар инсон маънавий оламининг бойлигини ёки қашшоқлигини белгилайди. Айвиқса, болалар ва ўсмирлар адабиётида бу муаммоларига тез-тез мурожаат этилиши табиий ҳол. Чунки одамнинг оламга, хусу сан табиат оламига муносабати болалиқдан шаклланади.

Ҳайвонлар дунёси ҳақида кўп асарлар яратилганини биламиз. Шу жиҳатдан қараганда Суннатулла Анорбоевнинг «Тўрткўзнинг бошидан кечирганлари», «Мусича билан қалдирғоч» қиссаси, «Сузиб

борар архарлар» повестлари, «Сулаймон овчи ва унинг ити ҳақида», «Ҳамсуҳбатлар» каби ҳикоялари ижобий ҳодисадир. Табиат ва инсон муносабати асрий, умрбоқий муаммо. Ёзувчи ана шу масаланинг болалар ҳаёти билан боғлиқ қирраларини қаламга олади. Юзаки қараганда, юқорида тилга олинган асарлардаги воқеалар тизмаси унча мураккаб эмас. Қундалик ҳаётда учрайдиган ҳодисалар. Бироқ адиб ана шу оддий воқеаларнинг ижтимоий-этик томонларини тадқиқ этишда ўзига хос йўл тутиб, турли ёшдаги қаҳрамонларни бир-бири билан тўқнаштиради.

Бу асарларнинг ютуғи фақат табиат ва инсон муносабати проблемаларининг ўртага ташланишидасгина эмас, балки уларни бадний жиҳатдан ишонарли, таъсирчан қилиб аёс этирилишида ҳамдир. Зеро, муаммони табиатнинг ўзи кун тартибига қўймоқда. Ҳамма гап ана шу ҳаётини муаммони бутун теранлиги билан тўлақонли бадний тадқиқ этишда, бадний тадқиқ билан муаммо ўртасидаги ички боғланишнинг маантиқий эстетик асосланишидэдир.

Супнатулла Анорбоевнинг кўп йиллик ижодига умумий обзёр характердаги ушбу сўнг сўзга яқин ясаб, шунини айтиш керакки, ёзувчининг асарларига лоқайдлик ёт. Улардан қайноқ қалб ҳарорати, самимият ва меҳр жўш уриб туришти. Катта ҳаёт йўлини босиб ўтган олтинчи ёшли адиб ижодда навқирон йигитдай доим изланишда. У бундан буён ҳам давримизга муносиб, яхши, юксак савияли асарлар яратди, халқи ва китобхонлари олдидаги бурчини унутмайди, деб ишонамиз.

Мақкам МАҲМУДОВ,
Жўраҳон НАСРИДДИНОВА

На узбекском языке

СУНИАТУЛЛА АНАРБАЕВ

ИЗБРАННЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ

В 2-Х ТОМАХ, ТОМ II

Роман

Редактор *Дж. Насриддинова*

Рисован *В. Хайбуллин*

Расмлар редактори *А. Бибров*

Техн. редактор *Е. Поганова*

Корректор *О. Турдибекова*

ИБ № 1722

Босмахонага берилди 18.01.03. Босмага руҳсат этилди 03.01.04.
Формата 84X108¹/₃₂. Босмахона қоғози № 3. Инги елдин кар-
нигура. Юкори босма. Шарти босма л. 14,28. Намр л. 16,0.
Шарти кр.-отт 14,28. Тиражи 30000. Базис № 1523. Басқоси 1-300.
Рефур Гулом комиссия Адабиёт ва санъат нашриёти. 790129,
Тошкент. Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари
Давлат Комитетининг Тошкент «Матбуот» полиграфия ширкати ан-
карийи бирлашмасида терилди 1-босмахонасида босилди. Тошкент.
Хамза кўчаси, 21.

Анорбоев, Суннатулла.

Сайланма: 2 жилдлик / [Сўнгсўз муаллифи М.Махмудов, Ж. Насриддинова]. — Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984.

Ж.2. Сайли: Роман. 272б.

«Сайли» романини ўқитганимизда совет давлати ўзбек аёлларига ҳақиқий озодалик келтирганлиги ҳис этилиб. Романининг асосий темаси — оддий ўзбек аёлининг онгидаги уйғунлиги, «ўялигини намойиш» этиши — маънавий эъқалиши ва ишчи синфи сафига кўшилшидан иборатдир.

Анорбаев, Суннатулла. Избранные произведения:
В 2-х т. Т.2.